

ეკონომისტი EKONOMISTI

საერთაშორისო სამეცნიერო-ანალიტიკური ჟურნალი
International Scientific - Analytical Journal

3

2020

ტომი – VOLUME

XVI

UDC33

ე49

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
პაატა გუგუშვილის ეკონომიკის ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Paata Gugushvili Institute of Economics

ეკონომისტი

EKONOMISTI

2020

3

ტომი-volume
XVI

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
პაატა გუგუშვილის ეკონომიკის ინსტიტუტი

საერთაშორისო რეცენზირებადი სამეცნიერო-ანალიტიკური ჟურნალი

**Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Paata Gugushvili Institute of
Economics
International Reviewed Scientific-Analytical Journal**

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

გამოდის 2009 წლის იანვრიდან ორ თვეში ერთხელ,
2016 წლიდან – კვარტალში ერთხელ

**Published since January 2009 once in two months,
Since 2016 - Quarterly**

-

*რედაქციის მისამართი: თბილისი, 0105, გ. ქიქოძის ქ. 14;
ტელ.: 293 34 44; 599 970103.*

**Address: Tbilisi, 0105, Kikodze street,
tel. (+995 32) 293 34 44; 599 970103.**

სამეცნიერო-სარედაქციო საბჭო

პროფესორები:

რამაზ აბესაძე (მთავარი რედაქტორი), იური ანანიაშვილი, გივი ბედიანაშვილი, თეიმურაზ ბერიძე, გიორგი ბერუღავა, ვახტანგ ბურდული, რევაზ გველესიანი, რევაზ გოგოხია, რევაზ კაკულია, თემურ კანდელაკი, მურმან კვარაცხელია, პაატა კოდუაშვილი, ალფრედ კურატაშვილი, ელგუჯა მუქვაბიშვილი, სოლომონ პავლიაშვილი, ვლადიმერ პაპავა (აკადემიკოსი), უშანგი სამადაშვილი, ავთანდილ სილაგაძე (აკადემიკოსი), ავთანდილ სულაბერიძე, თეიმურაზ შენგელია, ნოდარ ჭითანავა, ეთერ ხარაიშვილი, მიხეილ ჯიბუტი.

მთავარი რედაქტორის თანაშემწე – ეკონომიკის დოქტორი **მამუკა ხუსკივაძე**

პასუხისმგებელი მდივანი – ეკონომიკის დოქტორი **თეა ლაზარაშვილი**

სამეცნიერო-სარედაქციო საბჭოს უცხოელი წევრები

ჯეფრი საქსი (კოლუმბიის უნივერსიტეტის პროფესორი, გაეროს მთავარი მრჩეველი (ქ. ნიუ იორკი, აშშ)), ფრენკ არაუჰო (პროფესორი, ფილოსოფიის დოქტორი, კალიფორნიის უნივერსიტეტი ბერკლი, კალიფორნიის უნივერსიტეტი დევისი, (კალიფორნია, აშშ)), ლარისა ბელინსკაია (ვილნიუსის უნივერსიტეტი), რუსლან გრინბერგი (რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკის ინსტიტუტი), სიმონე გუერჩინი (ფლორენციის უნივერსიტეტი), ბარნი ერედია (პროფესორი, საგანმანათლებლო კონსორციუმ ინსტიტუტის პრეზიდენტი (ქ. აპტოსი, კალიფორნია, აშშ)), ვოლფგანგ ვენგი (ბერლინის ტექნიკური უნივერსიტეტი), ტომას დ. ვილეტი (კლერმონტის უნივერსიტეტი), ელდარ ისმაილოვი (ბაქოს სოციალური მართვისა და პოლიტოლოგიის ინსტიტუტი), გინდრა კასნაუსკიენე (ვილნიუსის უნივერსიტეტის საერთაშორისო ბიზნესის სკოლა), სტივენ კოენი (კოლუმბიის უნივერსიტეტის პროფესორი, მდგრადი მენეჯმენტის სკოლის დირექტორი (ქ. ნიუ იორკი, აშშ)), სლავომირ პარტიციკი (იოანე პავლე II-ს სახელობის ლუბლიანას კათოლიკური უნივერსიტეტი), გალინა სავინა (ხარკოვის ტექნიკური უნივერსიტეტი), დიმიტრი სოროკინი (რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკის ინსტიტუტი), დაროდ ჯ. სტეინლი (პეპერდაინის უნივერსიტეტი), ალექს სტუპნიცკი (ტარას შევჩენკოს სახელობის კიევის ეროვნული უნივერსიტეტი), ადამ ნიუმენ ტიორნერი (მენეჯმენტის პროფესორი, ლესტერის უნივერსიტეტი (ლესტერი, დიდი ბრიტანეთი)).

SCIENTIFIC EDITORIAL COUNCIL

Professors:

Ramaz Abesadze (Editor-in-chief), Yuri Ananiashvili, Givi Bedianashvili, Teimuraz Beridze, Giorgi Berulava, Vakhtang Burduli, Nodar Chitanava, Revaz Gogokhia, Revaz Gvelesiani, Mikheil Jibuti, Revaz Kakulia, Eter Kharashvili, Paata Koghuashvili, Alfred Kuratashvili, Murman Kvaratskhelia, Temur Kandelaki, Elguja Mekvabishvili, Vladimer Papava (academician), Solomon Pavliashvili, Ushang Samadashvili, Teimuraz Shengelia, Avtandil Silagadze (academician), Avtandil Sulaberidze.

Assistant Editor-in-chief – Doctors of economics **Mamuka Khuskivadze**
Executive Secretary – Doctors of economics **Tea Iazarashvili**

FOREIGN MEMBERS OF THE SCIENTIFIC EDITORIAL COUNCIL

Jeffrey D. Sachs (Professor at Columbia University, Senior UN advisor (New York, USA)), Frank P. Araujo (Professor, PhD at University California at Berkeley, University California at Davis), Larisa Belinskaia (Vilnius University), Steven Cohen (Professor at Columbia University, Director of the Master of Science in Sustainability Management (New York, USA)), Barney Eredia (Professor, President at Educational Consortium Institute at Aptos (CA, USA)), Ruslan Grinberg (Institute of Economics of RAS), Simone Guercini (University of Florence), Eldar Ismailov (Baku Institute of Social Management and Political Science), Gindra Kasnauskiene (International Business School of Vilnius University), Slavomir Partycki (The John Paul II Catholic University of Lublin), Galina Savina (Kharkiv Technical University), Dmitri Sorokin (Institute of Economics of RAS), Darrol J. Stanley (University of Pepperdine), Oleksiy Stupnitsky (Taras Shevchenko National University of Kyiv), Adam Newman Turner (Professor of Management at Leicester University, The United Kingdom (UK)), Wolfgang Weng (Technical University of Berlin), Thomas D. Willett (Claremont Graduate University).

ს ა რ ჩ ე ბ ა - C O N T E N T S

ეკონომიკური განვითარება – ECONOMIC DEVELOPMENT

<i>Ramaz Abesadze</i> – Economic Development Processes in the Pre-Industrial Era	7
<i>რამაზ აბესაძე</i> – Процессы экономического развития в доиндустриальную эпоху	17
<i>რამაზ აბესაძე</i> – ეკონომიკური განვითარების პროცესები ინდუსტრიალიზაციამდე ეპოქაში	28

სექტორული ეკონომიკა – SECTORAL ECONOMY

<i>Беккер Майкл, Жакупов Алмас Аусыдыкович, Жакупова Марияш Сагингериевна, Габелашвили Кахабери Ревазович</i> – Вопросы обеспечения «балансовой» (долгосрочной) надёжности энергосистем в условиях конкурентного рынка	42
<i>Becker Michael, Zhakupov Almas, Zhakupova Mariyash, Gabelashvili Kakhaberi</i> – Issues of Ensuring the "Balance" (long-term) Reliability of Power Systems in a Competitive Market (Expanded Summary)	51
<i>მაიკლ ბეკერი, ალმას ჯაკუპოვი, მარიაშ ჯაკუპოვა, კახაბერ გაბელაშვილი</i> – ენერგოსისტემის "საბალანსო" (გრძელვადიანი) საიმედოობის უზრუნველყოფის საკითხები კონკურენტუნარიან ბაზარზე (რეზიუმე)	53

ეკონომიკური თეორია – ECONOMIC THEORY

<i>მურმან კვარაცხელია</i> – გლობალური კრიზისი და ეკონომიკის მდგრადი განვითარების თეორიული პრობლემები	57
<i>Murman Kvaratskhelia</i> – Global Crisis and Theoretical Problems of Sustainable Development of Economics (Expanded Summary)	69

მაკროეკონომიკა – MACROECONOMICS

<i>Givi Lemonjava, Sophio Tkeshelashvili</i> – Financial System Stability as Integral Part of Monetary Policy Framework	72
<i>გივი ლემონჯავა, სოფიო ტყეშელაშვილი</i> – საფინანსო სისტემის სტაბილურობა, როგორც მონეტარული პოლიტიკის ჩარჩოს ნაწილი (რეზიუმე)	84
<i>Медина Габиб кызы Юзбашова</i> – Значимость усиления роли государства в процессе интеграции услуг здравоохранения и финансирования	86
<i>Yuzbashova Medina Habib</i> – The Importance of Strengthening the Role of the State in the Process of Integrating Health Services and Financing (Expanded Summary)	100
<i>მედინა ჰაბიბ კიზი იუზბაშოვა</i> – სახელმწიფოს როლის გაძლიერების მნიშვნელობა ჯანდაცვის მომსახურებასა და დაფინანსებაში (რეზიუმე)	101

ტურიზმის ეკონომიკა - TOURISM ECONOMICS

- რუსუდან კვარაცხელია, ლევან კიკილაშვილი* – ტურიზმის ინდუსტრიაში
შექმნილი პრობლემები Covid-19-ის პირობებში და მათი გადაჭრის
ინოვაციური გზები (რეზიუმე) 104
- Rusudan Kvaratskhelia, Levan Kikilashvili* – Problems in Tourism Industry in Covid-19
conditions and Innovative Ways of their Solution (Expanded Summary) 111

ბუნებათსარბეზლობისა და ბარემოს დაცვის ეკონომიკა – ECONOMY OF NATURE USE AND ENVIRONMENT PROTECTION

- ზურაბ ნოზაძე* – ბუნებრივ რესურსებზე ეკოლოგიური გადასახადების
თეორიული ასპექტები 113
- Zurab Nozadze* – Theoretical Aspects of Ecological Taxes on Natural Resources
(Expanded Summary) 123

მაბისტრანტებისა და დოქტორანტების სამეცნიერო ნაშრომები SCIENTIFIC WORKS OF UNDERGRADUATES AND DOCTORAL STUDENTS

- Tsotne Iashvili* – The Assessment of Income Inequality in Georgia: the Urban-rural Dis-
parity of Income 125
- ცოტნე იაშვილი* – უთანაბრობის შეფასება საქართველოში: შემოსავლების
უთანაბრობა ქალაქ-სოფლის ჭრილში (რეზიუმე) 132
- Ana Guchua* – Geoeconomic Benefits of Post-Pandemic Tourism (on the Example of
Georgia) 134
- ანა გუჩუა* – პოსტ-პანდემიური ტურიზმის გეოეკონომიკური უპირატესობები
(საქართველოს მაგალითზე)(რეზიუმე) 139

ეკონომიკური განვითარება – ECONOMIC DEVELOPMENT

Ramaz Abesadze

Doctor of Economy, Professor

ECONOMIC DEVELOPMENT PROCESSES IN THE PRE-INDUSTRIAL ERA¹

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.ABESADZE

Annotation. *The paper examines the processes of economic development in the pre-industrial era, which includes the Stone, Bronze and Iron Ages.*

Although very slow development has taken place since the beginning of the earth, modern society has been founded as the result of the evolution and development of the earth, man, and the economy.

Key words: Primitive economy, Stone Age, Bronze Age, Iron Age, Paleolithic, Mesolithic, Neolithic

Introduction

The formation of modern society has been led to by : the unique cosmic events of the formation of the Earth; miraculous events that made earth, out of all infinitely numerous celestial bodies in the universe, into the planet where life exists (Although it is possible for life to exist on another celestial body, but it is still unknown); By still unexplained the origin of life on Earth and its highest form, man, and his evolution; The use of tools by man, the emergence of a primitive economy and its evolution. Therefore, without the evolution and development of the earth, human and the economy, modern civilization would not exist.

Changes have been very slow since the creation of the earth, significant positive changes have taken billions and millions of years, but today's grandiose achievements have laid the foundation for just that time.

Ancient prehistoric processes are currently unexplored with complete scientific accuracy, as they rely solely on the results of archaeological science. Therefore, there are different views on these events, but the main thing is that the earth, human, the economy and society as a whole have evolved and formed in their present form.

In contrast to the traditional understanding of economics, the scientific literature is an attempt to create a theory of prehistoric economics. According to which such an economy is a process of earning a living, an activity related to the provision of human vitality [e.g. Polanyi K. 1964].

The formation of economics of present turn has taken much time. At first it was as primitive as man and the weapons he used (so such an economy could be called a primitive economy), But it still has certain signs of modern economics in spite of its primitivism, since it existed even then: a relationship with nature; Relationships between members of the community (group) in the collection of food (and then with it during the processing of natural

¹ In an article without links, Factual materials are used from the following sources [Primitive..., 2003]; [Палеолит, 2018]; [Groeneveld..., 2016]; [Майдачевский... 2008]; [Human..., 2010]; [современные..., 2008]; [Bronze..., 2006.]; [Iron..., 2006].

raw materials and the distribution and exchange of products obtained); Technologies (production of tools and ceramic pottery, food preparation, agricultural production and processing, etc.); Physical and human capital - the ability and habits of primitive man; Labor tools (initially natural, then manufactured); Exchange of information (presumably first through sound signals, then through speech and writing); Institutions (For example, the laws of Hammurabi in Babylon (1792-1750 BC) and many others) and so on.

The origin of the earth and human ancestors

It is estimated that the Earth originated in the solar system 4.6 billion years ago. Then the earth looked like a dark gray sphere, had neither a crust nor a nucleus, the atmosphere was saturated with carbon. There was no sign of life on him. It is hard to imagine, without supernatural forces, this completely dead and lifeless mass being transformed into a planet full of life today and a society highly developed on it. Science still does not have an exact answer to this.

According to one view, life on Earth originated about 3.6-4 billion years ago, but only in the form of single-celled microscopic organisms. They played a role in shaping life on Earth, in particular the carbon-saturated atmosphere around the earth over the tens of millions of years transformed into an oxygen-saturated atmosphere produced by these microbes.

2.8 billion years ago occurred photosynthesis, causing the atmosphere to be filled with even more oxygen. Microorganisms for which oxygen was necessary emerged, and existing organisms died due to the increase in the share of oxygen in the atmosphere. New organisms evolved fairly quickly, and 2.5 billion years ago, organisms with complex cells appeared. 1.6 billion years ago living organisms acquired the property of sexual reproduction. 1 billion years ago, living organisms evolved that had a solid membrane as an outer skeleton. During this period, the largest event in the history of the earth - glaciation. Masses of ice reached the equator. 541 million years ago life began to resurrect, evolving into a variety of plants, first invertebrates and then vertebrate multicellular animal organisms, eventually amphibians.

Life first existed in water masses and then spread over land. The land is covered with dense, impassable forests, the fossilized remains of which are preserved in the form of one of the most important fuels, coal.

252.17 million years ago the climate on Earth became extremely dry and hot. As life revived, the plant and animal world became even more diverse with small and giant plants and animals. Dinosaurs, crocodiles and birds appeared, which were considered the descendants of dinosaurs. Mammals emerged. Some biological groups of plants, such as cycads, have survived to the present day [Геологические..., 2018].

66 million years ago on Earth the geological Cenozoic era ("New Life Era") began, which continues to this day. During this period: a dry and cold climate developed, which led to the extinction of large reptiles, however, there was a rapid development of mammals, especially warm-blooded ones; Many useful minerals have arisen from oil and natural gas to gold and platinum; The earth gradually took on its present form; A new form of life emerged - primates [Кайнозойская..., 2014].

Scientists believe that the oldest primates on Earth (mammals, which partially include human ancestors), parapihucus, originated 30 million years ago, living in open space and on a

tree. From them arose various species of creatures, including Australopithecus, the immediate ancestors of humans.

The next stage was coming down of Australopithecus from the trees, walking on two legs, releasing the hands and giving it another function (using natural objects as a weapon, etc.), thus completing the final formation of Australopithecus. They lived 3 million years ago and ate vegetable and animal food. Their tools were: stone, bones and stick without any artificial treatment [Этапы..., 2003]. Then the stone age begins.

The Stone Age

The Stone Age, in its way, includes: the Old Stone Age, (**Paleolithic**¹); Middle Stone Age (**Mesolithic** - XII-IX millennia BC) and New Stone Age (**Neolithic** - X-VI millennia BC).

The Paleolithic began 2.6 years ago. By this time people lived in groups and used highly primitive stone tools as well as tools made from bone, leather, wood and other materials of plant origin. They were busy hunting and collecting plant food. Fishing was just beginning. The beginning of the Paleolithic coincides with the formation of human society. Paleolithic is the greatest period of human existence (covering 99% of human history), which is characterized by a very primitive stone tool. The Lower and Middle Paleolithic is the age of the existence of ancient human species

Homo habilis was formed about 2 million years ago. They already had well-developed hands. They produced up to 20 denominations for processing stone and wood, and for hunting animals for food in general. Mostly used pebbles, chilled volcanic lava, wood and bones. Led a nomadic life [Человек..., 2016]. 1.5 million years ago, "Homo erectus" was formed. They lived in caves, used fire, clothes, lived together, in groups. In the Upper Paleolithic (40-12 thousand years BC) "wise man" ("**Homo sapiens**") appears on the stage. After the glaciation, the earth warmed and the flora and fauna changed substantially. The number and diversity of both plants and animals has increased. Large animals (mammoth, cave bear, reindeer, bison, etc.) appeared. Hunting has become a major activity. During the hunt, they used a corral of animals in previously prepared camouflaged pits. The animal was frightened by fire. Hunting gave people not only meat, but also hard bones to make tools and skins for clothing, the necessity of which arose because of the glaciation. This time is the beginning of fishery which led to invention of fishing- tackles (harpoon, different spears, bone hooks, nets, seines). They began to knit with yarn, which led to the emergence of weaving. The boat was invented, which became the basis for the beginning of shipbuilding. They created a stone hammer, an ax, darts and spears, needles, punctures, and incisors. Tools began to be equipped with convenient frames and handles and replaceable cutting blades. In addition to mechanical extraction of the skin, a chemical method – ashing was used. Dwellings were built, which were covered with lattice poles, leaves and leather, then the dwellings were illuminated with a stone lamp containing fat and wick. Wooden and reed boats, stretchers and drags, a pole, a sled were used as vehicles [Дятчин..., 2000].

The tools are improving over this period. These tools: knife, ax, spearheads and arrowheads, scrapers, etc. The cleavage technique was used. A new weapon appeared - a

¹ The oldest stone tool was found in Kenya, near Lake Turkana in 2015 and dates back 3 million 300 thousand years.

harpoon and a spear thrower, which were used for hunting and protection, and then the bow and arrows were invented. An ancient invention was the use of a stick as a lever. In addition to stone and wood, tools and clothing were used to make: horns, teeth, shells, leather, rods, resin, plant fibers, etc. Already in the Middle Paleolithic began to prepare food

And in the Upper Paleolithic, the "**Homo sapiens**" appears on the stage.

The Paleolithic is replaced by the **Mesolithic**, a Middle Stone Age that lasted several thousand years and no significant changes in the direction of tool perfection were observed. Only after the natural conditions changed as a result of the glacial period on Earth, the characteristic features of the Mesolithic are: change in the dimensions of the tools, the production of miniature stone tools.

The next period, the **Neolithic**¹, is characterized by a new technique of stone processing, man learned to drill, polish, grind the stone to give it the desired, rather subtle shape, which triggered the most important event - the "**Neolithic Revolution**"¹, which is one of the turning points in human history. When man replaces fishery, hunting, and gathering with production (farming, cattle-breeding) and resident life. This process has been quite lengthy and spans millennia. Beginners: guide of animals; Use of clothes and shoes of animal skins; Acquisition of building techniques for construction of land houses and huts; The use of sledges to move goods, using draught animals, the use of harpoons, rods, nets for fishing, pottery; mastering the techniques of consecration, the passage from incisions and torches into primitive oil lamps; Creation of the first forms of jewelry and cults; Extraction of underground raw materials, primarily flint, jasper, shale, and later limestone, excavation of pillars and shafts. Mining was born. As the tool were used: picks, hacks, hammers, shovels, rakes, stakes, retouching techniques brought to the level of real art; agricultural machinery Improved. Used: sickle, ხელკეტი, mortar; The technology of stone processing was improved by its grinding, drilling and sawing, which made it possible to produce axes, hoes, mortars, hacks from stronger stones - basalt, nephrite and jadeite. The woodworking technique was also improved, the wood was already polished.

In the Neolithic era, the main activities of people were hunting and farming. Animals are domesticated (sheep, goats, pigs, cattle, then horses and camels). In addition to meat and leather (which were also obtained by hunting), domestic animals provided milk and wool. Pets were used to move cargo and pull force. Cattle breeding separated from agriculture. To establish slavery began [Дятчин. ..., 2000].

The Bronze Age

After The Neolithic, the historical period of the development of society is the **Bronze Age** (spread in different countries at different times in the IV-I millennia), when instead of stone tools the main material for making combat and work tools was bronze (copper alloy with various elements).

¹ <https://archaeo.fandom.com/ka/wiki/ნეოლითი>

¹ The name "Neolithic Revolution" was first used by Gordon Child to describe the agro-cultural (agricultural) revolution in the Middle East in the 1920s.

There is a „**copper era**“ transiting from the Neolithic to the Bronze Age (**“Eneolithic”** – IV-III millennium BC), which is characterized by copper tools, although stone tools still predominate. A new field is emerging - metalworking, which will bring about a technological revolution that has dramatically changed the history of human society, the development of its economy [Общие..., 2015].

In the early stages of the Bronze Age, bronze wares were rare. Metallurgy is improving in the second half of the Bronze age. Besides combat weapons include the first agricultural tools, swords, hard armor, as well as bronze and gold artefacts, copper sheet products, and more. Significant qualitative changes took place during this period: improving the processing of copper and tin and obtaining bronze from them; The formation of class societies and ancient states; Separation of handicrafts from farming, revitalization of trade ¹.

During the Eneolithic and Bronze Age: one of the most important phenomena of mankind took place - the invention of rotational movements (used: wheel, potter's wheel, hand round mill); Artificial irrigation systems were built. It consists of channels, dams, sluice and shadufs – water-lifting lever device; Ремесла были Used: wooden plows and primitive plough; copper moulding began. Crafts were separated from agriculture; Trade revived, the first units of money appeared; States emerged; Brick was made of clay, which became the main building material; Soap made from vegetable oil and alkali was invented; Pyramids were built with cut boulders, the largest of which consisted of 23 300 000 stone boulders, average weight was 25 t (some 15 t) and total mass- 6,25 mln. T. A lever and an inclined plane were used to move the boulders; The technology of making papyrus, which had been used for millennia before the invention of paper, was mastered; Solar and water clocks were invented; Silk weaving developed, the making of silk thread and the invention of the knitting machine developed the textile case. To grow rice began; Organic fertilizer and pesticides were obtained and used; Cotton and sugar cane were extracted: commercial and military shipbuilding developed.

The development of economics, which is related to many quantitative quantities, led to the birth of mathematics, and the need to calculate time - led to the emergence of astronomy; Calendar was created. It was divided into 365 days in 12 months, and also in 3 periods, each consisted of 4 months. This calendar existed for centuries before the Julian calendar; Tea medicine; Geographical maps emerged.

Iron Age

Iron Age¹, one of the epochs in the history of the development of society, when for the production of military and agricultural tools mainly iron was used ¹.

The use of iron over bronze was not due to its advantages over bronze (since iron had many disadvantages compared to bronze - it is less hard (although bronze is more fragile), prone to corrosion, has a higher melting point, etc.), but in nature it is more than copper and tin.

¹ https://ka.wikipedia.org/wiki/ბრინჯაოს_ბნის

¹ This term was first used by the Danish architect Christian Jurgensen Thomsen in the 19th century.

<https://www.google.com/search?client=opera&q=век+железа&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>

The early Iron Age lasted from the 1st millennium BC. until the 5th century AD (Old World), and later – from the 6th century until the industrial revolution. The Iron Age coincides with the disintegration of the primitive communal system and the creation of states. Estates and nationalities are created. Significant changes are taking place in the economy: relatively cheap iron tools (sakhnis, plow, sickle, scythe) are more productive. Through them happens: the rapid use for arable land, thus expanding agriculture in forested areas. The acceleration in development of handicrafts (metallurgy, crockery, construction, woodworking, etc.). Deepening in specialization (for example in metallurgy: ferrous and non-ferrous metallurgy, blacksmithing, weapons manufacturing, jewelry, etc.) [Грибов..., 2018]; development of irrigation system; facilitating the extraction of copper ore; Improvement of offensive and defensive weapons, horse harness; development of transport, which strengthened trade relations and monetary activity.

During this period excellent works of science, techniques, literature, culture were created (it is considered that science originated in old Greece in VI BC). Gradually, people appear who are busy obtaining new knowledge - scientists. in the V-IV centuries BC lived great thinkers: Socrates (469-399 BC), Plato (428-347 BC), Aristotle (384-322 BC), Democritus (460-370). BC, at the beginning of the 3rd century, the first research institution was created – a museum, which included laboratories for experiments, a botanical and zoological garden, and a large library. Outstanding scientists Euclid, Epicurus, Archimedes and others worked here. BC, in the 3rd century, the construction of a grandiose defensive structure and the largest architectural monument – the Great Wall of China with a length of 8,851.9 km began (according to other sources, from the beginning the length of the wall was 21,196 km); Height – 7.5 m, with merlons – 9 m; Thickness – 6.5 m•.

In the 1st century BC and in the 5th century A.D, science, education and technology were further developed. Invented: diopter - the prototype of the modern theodolite; Odometer - a device for measuring distance; Eolipil - a prototype of a jet steam turbine; Self-loading high-speed crossbow; Fire pump, automatic and software devices, etc. Construction has found great development; Industrial production of iron, copper, lead, silver and gold; steel casting; glass blowing technology. The foundations of chemistry were laid, the alloying of metals was carried out, the technique of painting objects was mastered. The level of improvement and comfort in cities has increased: water supply and sewerage are maintained, temples, churches, theaters, baths, etc. were built. Such grandiose buildings were built as: the ancient Egyptian pyramids (III millennium BC), the "Hanging Gardens" of Babylon (VII century BC), "the mausoleum in Halicarnassus" (mid-IV century BC).), "Temple of Artemis" at Ephesus (c. 550 BC), "Colossus of Rhodes" (292 - 280 BC), "the statue of Zeus" at Olympia (c. 430 BC) , "a lighthouse" on the island of pharos in Alexandria (III century BC).

In antiquity, military technology also developed greatly, especially rifle machines (also invented in the 7th century BC). Especially perfect was the multi-layer machine for the trajectory of firing - catapults, scorpions, grenades and much more; Military equipment in particular, battering rams and multi-storey moving towers - helepoles. Shipbuilding developed.

The decimal system was created in India in the 6th century. 100 years later, negative numbers and "0" were introduced. Algebra was founded in the 9th century. Optics was founded in the late 10th and early 11th centuries. In subsequent years, astronomy has developed. In 1428, an observatory was built, the main instrument of which was a grandiose goniometer - a sextant.

In the X-XII centuries water and wind mills appeared in Europe, mechanical clocks, large hydraulic structures were built, urban planning was developed, construction was developed. Universities were established

The renaissance began with the revival of the achievements of antiquity in all fields of science and art: medicine developed. Ideas about the structure of the human body realized, telescopic observations introduced, treatment methods refined; The concepts: force, moment of force, coefficient of friction were introduced into physics; A new heliocentric model of worldview emerged, the geocentric model, that the planets revolve around the sun and their axis, that the moon is not an independent planet and that it revolves around the earth was rejected. The period of rotation of the Earth around the Sun is one year, and around the axis - one day. First, the spyglass was invented, and on its basis, the telescope, further expanded the understanding of the structure of the Universe.

Classical Mechanics was created in the 17th century. The fall of the body, its movement along an inclined plane, the vibrations of the strings of the pendulum are studied, the speed of sound in air is measured. A coordinate system was introduced, the foundations of analytical geometry were established, and the law of conservation of momentum was created. The concept of the atomic structure of bodies was developed. The mass obtained by combining atoms was called a molecule. The theory of hydraulics and hydrometry, as well as atmospheric pressure has been developed. The mercury barometer was invented. The laws of vibration of a physical pendulum, the wave theory of light were created, and classical physics was formed.

The laws of universal gravitation, Newton and Boil-Marriott were discovered, and concepts such as mass, density, number of motions, and cell were introduced. Light dispersion, chromatic aberration, diffraction and interference are detected. Corpuscular and wave theories of light have been developed, etc. A microscope and a telescope appeared. There was a pledge of magnetism and electricity. Firearms, torches, compasses and ships, which could float across the ocean, paper were invented and book printing began(XV). Increases the connection and interaction between society, science and technology. Founded scientific journals, academia, society (for example, London Roial Society (1662), Paris Academy of Sciences (1666)) faunded.

Until the beginning of XVII century, production in the economy was based on the guilds of artisans. Manufacturing production was then established, which increased productivity. Manufacturing production was based on the use of animal, water and wind energy, thus for the increasing the efficiency required the use of new types of energy, enabled by advances in science and technology. Started a whole series of steam generating machines. Metallurgy was developed, with the ability to replace wood-burning coke with semi-solid coke (1709). The steam engine was created in 1782 and perfected in 1788. This was the herald of industrial revolution. The passage of manual labor to the machine, from the manufactory to the factory, from the agrarian industry to the industrial began [История...2017].

Before the Industrial Revolution, the so-called precursor of the Industrial Revolution took place he "**agrarian revolution**", which changed not only the rules of production but also the structure of society, created new social groups suitable for an industrial society in the form of a large mass of entrepreneurs and hired workers.

As early as the XVI-XVII centuries, particularly intensively developed so called The "fencing" (landowners' possession of peasant community lands), which had already been approved by the relevant acts of parliament (in England) in the eighteenth century, led to the

pauperization of the peasants. This mass of peasants left without land and therefore without a source of livelihood was forced to work in industry.

There are different views about the end of the Iron Age. Some believe that this lasted until the Industrial Revolution, others believe that it continues to this day, as steel and cast iron are among the main structural modern materials.

We believe that the first view is true, because after the Industrial Revolution, huge processes began, which led us to the creation of more technology, through which the capabilities of people in any field of their activities have increased immeasurably. Significant qualitative changes begin.

The period from 1750 to 1850 is a period when changes in agriculture, industry, mining, transport, and technology had a profound effect on society, the economy, and the cultural environment. An **"industrial revolution"** took place. The **"industrialization process"** began, which was followed by the formation of an **"industrial society"** and then a **"postindustrial society"** in developed countries, with a highly developed innovative economy.

The term **"industrial revolution"** marks the most important turning point in human history, which gave rise to a whole new way of life and, consequently, a new **"industrial era"**.

Whereas the term **"industrial revolution"** marks a process of global significance for modern times, the term **"industrialization"** implies more economic and technical **"modernization"**.

Conclusions

1. The foundation of modern society was laid as a result of the evolution and development of the Earth, man and economy, which led to: unique space phenomena and the formation of the Earth; The miraculous events of the transformation of the Earth, the only planet of infinity between many celestial bodies on which life exists (the existence of life is possible on other celestial bodies, but this is still not confirmed by real facts); Until now, the origin of life on Earth and its highest form, man, and his evolution remains completely unexplained; Human use of tools of labor, the emergence of a primitive economy and its evolution. Since the creation of the Earth, changes have been realized very slow, significant positive changes have taken billions and millions of years;

2. It took a long time to shape the economy as it is today. At first, it was as primitive as a person and the tools of labor that he used (therefore, such an economy could be called primitive. But, despite the primitiveness, it has some features of a modern economy, because even then there were: a close attitudes with nature; the relationship between members of the common community (group) in the process of collecting the food; physical and human capital - the abilities and skills of primitive human being; his tools; exchange of information ; institutions and so on:

3. The Earth developed from a completely lifeless mass to the creation of all the necessary conditions for life (atmosphere, water, land, flora, fauna, minerals, climate, etc.). It is difficult to imagine how, without supernatural forces, the Earth turned into today's planet, full of life, with a highly developed social order. Science still does not have an exact answer to this question;

4. The economy evolved from a collective economy to a manufacturing one, which happened in parallel with the use of natural tools (clubs, stone without processing) and with the

improvement of man-made tools, when agriculture, cattle breeding and crafts were formed as separate industries, when natural sources of energy were used - energy of water and wind;

5. About 2 million years ago, *Homo habilis* appeared. He already had well-developed arms. 1.5 million years ago, it was replaced by "*Homo erectus*". In the Upper Paleolithic (40–12 thousand years BC), "*Homo sapiens*" appears in the arena;

6. The Neolithic is characterized by a new technique of stone processing, a person learned to drill, polish, grind a stone in order to give it the desired, rather thin form, which served as an impetus for the most important event - the "Neolithic revolution", which became one of the turning points in the history of mankind, when a person replaces fishing, hunting and gathering by production (agriculture, animal husbandry) and settlement. This process was quite lengthy and lasted for millennia;

7. There are different views about the end of the Iron Age. Some believe that this lasted until the Industrial Revolution, others believe that this period continues to this day, as steel and cast iron are among the main materials in modern designs. We believe that the first point of view is correct, because after the industrial revolution, huge perestroika processes began, which led to the creation of more than one new technology, thanks to which the opportunities of people in any field of their activity have increased immeasurably. Significant qualitative changes began, wonderful works of art, science, technology, literature and culture were created. Science began to develop especially (mathematics, physics, astronomy, etc.);

8. The period from 1750 to 1850 is a period when changes in agriculture, manufacturing, mining, transportation and technology had a profound impact on society, the economy and the cultural environment. An "industrial" or "industrial revolution" has taken place. The "process of industrialization" began, followed by the formation of an "industrial society", and then a "post-industrial society" in developed countries with highly developed innovative economies.

9. The term "industrial" or "industrial revolution" marks a major turning point in the history of mankind, which marked the beginning of a completely new way of life and, as a result, a new "industrial era";

10. Whereas the term "industrial revolution" means a process of global significance for modern times, the term "industrialization" more implies economic and technical "modernization".

References

1. Bronze Age. 2006. <https://www.history.com/topics/pre-history/bronze-age>
2. Groeneveld E. 2016. Stone Age Tools
<https://www.ancient.eu/article/998/stone-age-tools/>
3. Human evolution. 2010
https://en.wikipedia.org/wiki/Human_evolution
4. Iron Age. 2006. <https://www.history.com/topics/pre-history/iron-age>
5. Primitive societies. 2003 (in Georgian)
<https://ucnauri.com/218597/პირველყოფილი-საზოგადოებ/>
6. The Great Transformation. 2001. Boston, Massachusetts
https://inctped.ie.ufrj.br/spiderweb/pdf_4/Great_Transformation.pdf
7. Геологические эры и их последовательность в истории Земли. 2018.

- https://zen.yandex.ru/media/priroda_dikaya_i_ne_ochen/geologicheskie-ery-i-ih-posledovatelnost-v-istorii-zemli-5b1a78d35f49679a79401e04
8. Грибов Н.Н. 2008. Эпоха железа в археологии. Учебно-методический комплекс. Под редакцией проф. Е.А. Молева. Н.Новгород.
 9. Дятчин Н.И. 2000. История развития техники. Ростов н/Д, Феникс
 10. История науки и техники. 2017
<https://www.google.com/search?client=opera&q=История+науки+и+техники+древней+доисторической+эпохи&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>
 11. Майдачевский Д.Я. 2008. История экономики от эпохи палеолита до XX века
 12. Кайнозойская Эра. 2014
<https://animals-wild.ru/ery-i-periody-zemli/2039-kaynozoyetskaya-era.html>
 13. Майдачевский Д.Я. 2008. История экономики от эпохи палеолита до XX века
 14. Общая характеристика эпохи железа. 2005.
<https://arheologija.ru/obshhaya-harakteristika-epohi-zheleza/>
 15. Общие сведения об исторической периодизации. 2015.
<https://cultprosvet-mag.livejournal.com/25183.html>
 16. Палеолит. 2018.
<https://ru.wikipedia.org/wiki/Палеолит>
 17. современные представления о происхождении человека 2008
<https://gist.github.com/anonymous/98033986424b5c5a6442df232064d29f>
 18. Человек умелый: особенности образа жизни, орудия труда. 2016.
<https://wildfrontier.ru/chelovek-umelyj-osobennosti-obraza-zhizni-orudiya-truda-kak-vyglyadel-chelovek-umelyj-i-chem-otlichalsya-ot-kromanontsa/>
 19. Этапы эволюции человека. 2004
<http://shkolo.ru/etapyi-evolyutsii-cheloveka/>

Рамаз Абесаძე

Доктор экономических наук, профессор

ПРОЦЕССЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ДОИНДУСТРИАЛЬНУЮ ЭПОХУ¹

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.ABESADZE

Аннотация. В статье рассматриваются процессы экономического развития в доиндустриальную эпоху, включающую **каменный, бронзовый и железный века**.

Хотя с момента зарождения Земли темы развития были очень медленны, именно в результате эволюции и развитии Земли, человека и экономики был Заложен фундамент современному обществу.

Ключевые слова: Примитивная экономика, каменный век, бронзовый век, железный век, палеолит, мезолит, неолит.

Вступление

Формирование современного общества обусловили: уникальные космические явления образования Земли; Чудотворные события превращения Земли, единственной планетой из бесконечно многочисленных небесных тел, на которой существует жизнь (существование жизни возможно и на других небесных телах, но это все еще неизвестно); До сих пор необъяснимым происхождением на Земле жизни и ее высшей формы, человека, и его эволюцией; Применением человеком орудия, возникновением примитивной экономики и ее эволюцией. Следовательно, без эволюции и развития земли, человека и экономики современной цивилизации не существовало бы.

С момента сотворения Земли изменения происходили очень медленно, на значительные позитивные изменения потребовались миллиарды и миллионы лет, но фундамент сегодняшних грандиозных достижений был заложен именно в это время.

Древние доисторические процессы в настоящее время не исследованы с полной научной точностью, поскольку они опираются исключительно на результаты археологической науки. Поэтому существуют разные взгляды на эти события, но главное то, что и земля, и человек, экономика и общество в целом претерпели эволюцию развивались и сформировались в нынешнюю форму.

В отличие от традиционного понимания экономики, в научной литературе есть попытки создать теорию доисторической экономики, согласно которой такая экономика - это процесс зарабатывания средств к существованию, деятельность, связанная с обеспечением жизнеспособности человека [например, Polanyi K. 1961].

Формированию экономики в такой форме, как мы имеем сегодня, потребовалось много времени. Сначала она была такой же примитивной, как человек и орудие, которое он использовал (поэтому такую экономику можно было назвать **примитивной экономикой**). Но, несмотря на примитивизма, она имеет некоторые признаки современной экономики, поскольку и тогда существовали: Отношения с природой; Взаимоотношения между членами общины (группы) при сборе продуктов питания (а затем при

¹ В статье, где ссылок нет, Фактические материалы использованы из следующих источников [Первобытные..., 2003]; [Палеолит, 2018]; [Groeneveld..., 2016]; [Майдачевский... 2008]; [Human..., 2010]; [современные..., 2008]; [Bronze..., 2006.]. [Iron..., 2006].

переработке природного сырья, распределении и обмене полученных продуктов); Технологии (производство инструментов и керамики, приготовление пищи, выращивание и переработка сельхозпродукции и др.); Физический и человеческий капитал - способности и привычки первобытного человека; Орудия труда (вначале натуральные, затем изготовленные); Обмен информацией (предположительно сначала посредством звуковых сигналов, а затем посредством речи и письменности); Учреждения (Например, законы Хаммурапи в Вавилоне (1792-1750 гг. До н.э. и многие другие) и так далее.

Происхождение земли и предков человека

Считается, что Земля возникла в Солнечной системе 4,6 миллиарда лет назад. Тогда Земля была похожа на темно-серую сферу, не имела ни коры, ни ядра, атмосфера была насыщена углеродом. На ней не было никаких признаков жизни. Трудно представить себе, как без сверхъестественных сил эта совершенно мертвая и безжизненная масса превратилась в сегодняшнюю планету, полную жизни и высокоразвитое на ней общество. У науки до сих пор нет точного ответа на этот вопрос.

Согласно одной из точек зрения, жизнь на Земле зародилась примерно 3,6-4 миллиарда лет назад, но только в виде одноклеточных микроскопических организмов. Они сыграли роль в формировании жизни на Земле, в частности, насыщенная углеродом атмосфера вокруг Земли за десятки миллионов лет превратилась в насыщенную кислородом атмосферу, созданную этими микробами.

2,8 миллиарда лет назад произошел фотосинтез, в результате чего атмосфера наполнилась еще большим количеством кислорода. Появились микроорганизмы, для которых кислород был необходим, а существующие организмы погибли из-за увеличения доли кислорода в атмосфере. Новые организмы эволюционировали довольно быстро, а организмы со сложными клетками появились 2,5 миллиарда лет назад. 1,6 миллиарда лет назад живые организмы приобрели свойство полового размножения. 1 миллиард лет назад появились живые организмы, у которых в качестве внешнего скелета была твердая мембрана. В этот период произошло крупнейшее событие в истории Земли - оледенение. Массы льда достигли экватора. 541 миллион лет назад жизнь начала возрождаться, возникли многочисленные растения, сначала беспозвоночные, а затем позвоночные многоклеточные животные, в конечном итоге земноводные.

Жизнь сначала существовала в водных массах, а затем распространилась по суше.

Земля покрылась густыми непроходимыми лесами, окаменелые остатки которых сохранились в виде одного из важнейших видов топлива - угля.

252,17 миллиона лет назад климат на Земле стал чрезвычайно сухим и жарким. Продолжение возрождение жизни растительный и животный мир становился еще более разнообразным, с небольшими и гигантскими растениями и животными. Появились динозавры, крокодилы и птицы, которые считались потомками динозавров. Появились млекопитающие. Некоторые биологические группы растений, такие как саговники, сохранились до наших дней [Геологические..., 2018]

66 миллионов лет назад на Земле началась геологическая кайнозойская эра («Эра Новой Жизни»), которая продолжается по сей день. В этот период: сложился

сухой и холодный климат, что привело к исчезновению крупных рептилий, однако произошло быстрое развитие млекопитающих, особенно теплокровных; Возникло много полезных ископаемых начиная от нефти и природного газа до золота и платины; Земля постепенно приняла свой нынешний вид; Возникла новая форма жизни - приматы [Кайнозойская..., 2014].

По мнению ученых, самые старые приматы на Земле (млекопитающие, частично включающие предков человека) – парапитеки, возникли 30 миллионов лет назад, обитая в открытом космосе и на дереве. От них произошли существа разных видов, в том числе австралопитеки, прямые предки человека.

Следующим этапом был спуск австралопитека с дерева, ходба на двух ногах, освобождая руки и давая им другую функцию (использование природных предметов в качестве орудия и т. д.), таким образом завершая окончательное формирование австралопитека. Они жили около 9 миллионов лет назад и питались растительной и животной пищей. Их оружием был камень, кость и палка без какой-либо искусственной обработки [Этапы..., 2003]. Затем начинается каменный век.

Каменный век

Каменный век, в свою очередь, включает: древний каменный век (**палеолит**¹⁾; Средний каменный век (мезолит - XII-IX тысячелетия до нашей эры) и новый каменный век (**неолит** - X-VI тысячелетия до нашей эры).

Палеолит начался 2,6 года назад. К этому времени люди жили группами и использовали весьма примитивные каменные орудия, а также инструменты, сделанные из кости, кожи, дерева и других материалов растительного происхождения. Они были заняты охотой и сбором растительной пищи. Рыбалка только начиналась.

Начало палеолита совпадает с формированием человеческого общества. Палеолит - величайший период существования человека (охватывающий 99% истории человечества), для которого характерны очень примитивные каменные орудия. Нижний и средний палеолит - эпоха существования древних человеческих видов.

Около 2 миллионов лет назад образовался **«человек умелый» (Homo habilis)**. У них уже были хорошо развитые руки. Они производили до 20 наименований орудий для обработки камня и дерева и для охоты на животных в пищу в целом. В основном используются галька, застывшая вулканическая лава, дерево и кости. Вели кочевой образ жизни [Человек..., 2016]. 1,5 миллиона лет назад образовался **«прямоходящий человек» («Homo erectus»)**. Они жили в пещерах, использовали огонь, одежду, жили вместе, группами. В верхнем палеолите (40–12 тыс. лет до н.э.) на арене появляется **«мудрец» (Homo sapiens)**.

После оледенения земля потеплела, и флора и фауна существенно изменились. Увеличилось количество и разнообразие как растений, так и животных. Появились крупные животные (мамонт, пещерный медведь, северный олень, зубр и др.). Охота стала основным видом деятельности. Во время охоты использовали загон животных в заранее подготовленных замаскированных ямах. Животное пугали огнем. Охота давала людям не только мясо, но и твердые кости для изготовления орудия и шкуры для

¹⁾ Самый старый каменный инструмент, найденный в Кении, недалеко от озера Туркана в 2015 году, насчитывает 3 миллиона 300 тысяч лет.

одежды, необходимость в которых возникла из-за оледенения. В это время зародилось рыболовство, что последовало изобретение соответствующих рыболовных снастей (гарпун, различные виды копий, костяные крючки, сети, неводы). Начали вязать пряжей, что привело к возникновению ткачества. Была изобретена лодка, ставшая основой для начала судостроения. Создали каменный молоток, топор, дротики и остроги, иглы, проколки, резцы. Инструменты стали оснащаться удобными оправами и рукоятями и сменными режущими лезвиями. Помимо механической выделки кожи применялся химический метод - золение. Строили жилища, которые покрывали решетчатыми жердями, листьями и кожей, затем жилища освещали каменным светильником, содержащим жир и фитил. В качестве транспортных средств использовались деревянные и камышовые лодки, носилки и волокуши, шест, сани [Дятчин..., 2000].

Орудя за этот период улучшаются. Эти орудия: нож, топор, наконечники копий и стрел, скребки и т. Использовалась техника скола. Появилось новое орудие - гарпун и копьеметалка, которые использовались для охоты и защиты, а затем изобрели лук и стрелы. Древним изобретением было использование палки в качестве рычага. Помимо камня и дерева для изготовления орудий и одежды использовались: рога, зубы, раковины, кожа, стержни, смола, растительные волокна и т. д. Уже в среднем палеолите начали готовить пищу.

А в верхнем палеолите на арену выходит «**Homo sapiens**».

На смену палеолиту приходит **мезолит**, средний каменный век, который длился несколько тысяч лет и существенных изменений в направлении совершенствования орудий не наблюдалось. Только после того, как природные условия изменились в результате ледникового периода на Земле, характерными чертами мезолита стали: изменение размеров оружия, изготовление миниатюрных каменных орудий.

Следующий период, **неолит**¹ характеризуется новой техникой обработки камня, человек научился сверлить, полировать, шлифовать камень, чтобы придать ему желаемую, довольно тонкую форму, что послужило толчком к важнейшему событию - «**неолитической революции**»², которая стала одним из поворотных моментов в истории человечества, когда человек заменяет рыболовство, охоту и собирательство производством (земледелие, животноводство) и оседлостью. Этот процесс был довольно длительным и длился тысячелетия. Начали: приручение животных; Использование одежды и обуви из шкур животных; Освоение строительной техники для строительства землянок и хижин; Использование сани для перемещения грузов, в которых в качестве тягловой силы используются животные; Использование удочек, гарпунов и сетей для рыбалки; Гончарное дело; Освоение техники освещения, переход от обрезки и факелов к примитивным масляным светильникам; Создание первых образцов ювелирного искусства, живописи и культа; Добыча подземного сырья, в первую очередь кремня, яшмы, сланца, а затем известняка, разработка штольн и шахт. Возникло горное дело. В виде инструмента используется: кирки, кайла, молотки, лопата, грабли, кола, техника ретуши доведена до степени настоящего искусства; Улучшена сельскохозяйственная техника, используются: серп, ступа, цеп; Технология обработки камня была

¹ <https://archaeo.fandom.com/ka/wiki/ნეოლითი>

² Название «неолитическая революция» было впервые использовано Гордоном Чайлдом для описания агрокультурной (сельскохозяйственной) революции на Ближнем Востоке в 1920-х годах.

усовершенствована путем его шлифовки, сверления и распиливания, что позволило изготавливать топоры, мотыги, ступы, кайл из более крепких камней - базальта, нефрита и жадиата. Совершенствовалась и техника обработки дерева, дерево уже шлифовали.

В эпоху неолита основными занятиями людей были охота и земледелие. Приручаются животные (овцы, козы, свиньи, крупный рогатый скот, затем лошади и верблюды). Помимо мяса и кожи (которые также добывались на охоте) домашние животные давали молоко и шерсть. Домашних животных использовали для перевозки грузов и тягловой силы. Животноводство было отделено от сельского хозяйства. Началось установление рабства.

Бронзовый Век

После неолита настает исторический период развития общества, **эпоха бронзы** (распространена в разных странах в разное время в IV-I тысячелетиях), когда вместо каменных орудий основным материалом для изготовления боевых и рабочих орудий была бронза (сплав меди с различными элементами).

Выделяют **„медную эпоху“** от неолита до бронзового века (**“эниолит”** – IV-III тысячелетия до нашей эры), для которой характерны медные орудия труда, хотя каменные орудия труда все еще преобладают. Возникает новая отрасль - металлообработка, которая привела к технологической революции, кардинально изменившей историю человеческого общества, развитие его экономики [Общие..., 2015].

На первом этапе бронзового века изделия из бронзы были редкостью. Во второй половине бронзового века происходит улучшение металлургии. В месте боевым оружием появляются первые сельскохозяйственные орудия, мечи, сложные брони, а также бронзовые и золотые артефакты, изделия из медного листа и многое другое. В этот период происходят существенные качественные изменения: улучшается обработка меди и олова и получение из них бронзы; Формирование классовых обществ и древних государств; Отделение ремесел от сельского хозяйства, оживление торговли¹.

В эпоху эниолита и бронзы: произошло одно из важнейших явлений человечества – изобретение вращательных движений (использовались: колесо, гончарный круг, ручная круглая мельница); Были построены системы искусственного орошения. Он состоял из каналов, шлюзов, дамб и шадуфов - водоподъемных рычажных устройств; Использовались соха и примитивные плуги; Осуществлялось медное литье; отделены от сельского хозяйства; Возродилась торговля, появились первые денежные единицы; Возникли государства; Из глины был сделан кирпич, который стал основным строительным материалом; Изобретено мыло из растительного масла и щелочи; Пирамиды строились из вытесненных каменных глыб, самый большой из которых содержал 23 300 000 каменных глыб средней массой 2,5 тонны (даже отдельные 15 тонн) и общей массой 6,25 миллиона тонн. Для перемещения глыб использовались рычаг и наклонная плоскость; Освоена технология изготовления папирусов, которая использовалась за тысячелетия до изобретения бумаги; Были изобретены солнечные и водяные часы; Развитие шелкового ткачества, изготовление шелковых ниток и

¹ https://ka.wikipedia.org/wiki/Ճճօճճճճ_ԵճԵճ

изобретение вязальной машины способствовали развитию текстильного дела. Начали выращивать рис; Были получены и использованы органические удобрения и пестициды; Добывали хлопок и сахарный тростник: развивалось торговое и военное судостроение.

Развитие экономики, связанной со многими количественными величинами, привело к рождению математики, а необходимость счета времени - к возникновению астрономии; Создан календарь. Год был разделен на 365 дней на 12 месяцев, а также на 3 периода, каждый из которых состоял из 4 месяцев. Этот календарь существовал за столетия до юлианского календаря; Возникла медицина; Появились географические карты.

Железный век

Железный век¹ одна из эпох в истории развития общества, когда для производства военного и сельскохозяйственного орудия в основном использовалось железо¹.

Использование железа вместо бронзой было обусловлено не его преимуществами перед бронзой (поскольку железо имело множество недостатков по сравнению с бронзой - оно менее крепкое (хотя бронза более хрупкое), подвержено коррозии, имеет более высокую температуру плавления и т. д.), Но в природе оно больше чем медь и олово.

Ранний железный век длился с I тысячелетия до нашей эры. до V века нашей эры (Старый Свет), а поздние – с VI века до промышленной революции. Железный век совпадает с распадом первобытно-общинного строя и возникновением государств. Создаются сословия и народности. Существенные изменения происходят в народном хозяйстве: относительно дешевые железные орудия (соха, плуг, серп, рало, косы) более производительны. Через них происходит: быстрое освоение новых земель под пахотные земли, тем самым расширяя сельское хозяйство в лесных районах; Ускорить развитие ремесел (металлургия, производство посуды, строительство, деревообработка и др.); Высшая специализация (например, в металлургии: черная и цветная металлургия, кузнечное дело, производство оружия, ювелирные изделия и т. д.) [Грибов..., 2018]; Развитие оросительной системы; облегчение добычи медной руды; Совершенствование наступательного и защитного оружия, конской сбруи; развитие транспорта, что усилила торговые отношения и монетную активность.

В течение этого периода созданы прекрасные произведения науки, техники, литературы, культуры, искусства (считается, что наука зародилась в Древней Греции в VI веке до нашей эры). Постепенно появляются люди, которые заняты приобретением новых знаний – ученые. До нашей эры в V-IV веках жили великие мыслители: Сократ (469-399 до н.э.), Платон (428–347 до н.э.), Аристотель (384-322 до н.э.), Демокрит (460-370). До нашей эры в начале III века было создано первое научно-исследовательское учреждение – музей, в состав которого вошли лаборатории для экспериментов, ботанический и зоологический сад, большая библиотека. Здесь работали выдающиеся ученые Евклид, Эпикур, Архимед и др. До нашей эры. В III веке началось строительство грандиозного оборонительного сооружения и крупнейшего памятника архитектуры –

¹ Этот термин впервые использовал датский архитектор Кристиан Юргенсен Томсен в 19 веке.

¹ <https://www.google.com/search?client=opera&q=век+железа&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>

Великой Китайской стены протяженностью 8 851,9 км (по другим данным, с начала длина стены составляла 21 196 км); Высота - 7,5 м, с зубцами - 9 м; Толщина - 6,5 м •.

До нашей эры с I века и в V веке до нашей эры наука, образование и техника получили дальнейшее развитие. Изобретены: диоптрий - прототип современного теодолита; Одометр – прибор для измерения расстояния; Эолипил – прототип реактивной паровой турбины; Самозарядный скоростной арбалет; Пожарный насос, автоматические и программные устройства и др. Строительство нашло большое развитие; Промышленное производство железа, меди, свинца, серебра и золота; стальное литье; Стеклодувная технология. Заложены основы химии, проведено легирование металлов, освоена техника окрашивания предметов. Уровень благоустройства и комфорта в городах повысился: поддерживаются водопровод и канализация, строились храмы, церкви, театры, бани и т. д. Были построены такие грандиозные здания как: древнеегипетские пирамиды (III тысячелетие до н.э.), «висячие сады» Семирамиды в Вавилоне (VII век до н.э.), «мавзолей в Галикарнасе» (сер. IV века до н.э.), «храм Артемиды» в Эфесе (ок. 550 г. до н.э.), «Колосс Родосский» (292 – 280 гг. до н.э.), «статуя Зевса» в Олимпии (ок. 430 г. до н.э.), «маяк» на острове Фарос в Александрии (III в. до н.э.).

В древности также получила большое развитие военная техника, особенно стрелковые автоматы (тоже изобретенные в VII веке до нашей эры). Особенно совершенна была многослойная машина для траектории стрельбы - катапульты, скорпионы, гранаты и многое другое; Военная техника в частности, тараны и многоступенчатые движущиеся башни - Гелеполы. Развивалось судостроение.

Десятичная система счета была создана в Индии в VI веке. 100 лет спустя были введены отрицательные числа и «0». Алгебра была основана в 9 веке. В конце 10 - начале 11 века была основана оптика. В последующие годы развивалась астрономия. В 1428 г. была построена обсерватория, основным инструментом которой был грандиозный угломер - секстант (или квадрант).

В X-XII веках в Европе появились водяные и ветряные мельницы, были построены механические часы, большие гидротехнические сооружения, развивалось городское строительство. Были созданы университеты

Ренессанс начался с возрождения достижений античности во всех областях науки и искусства: развивалась медицина. Реализованы представления о строении человеческого тела, введены телескопические наблюдения, уточнены методы лечения; В физику были введены понятия: сила, момент силы, коэффициент трения; Возникла новая гелиоцентрическая модель мировоззрения, отказ от геоцентрической модели. Что планеты вращаются вокруг Солнца и своей оси, что Луна не является независимой планетой и что она вращается вокруг Земли. Период вращения Земли вокруг Солнца составляет один год, а вокруг оси - одни сутки; Сначала был изобретен подзорная труба, а на его основе – телескоп, что еще больше расширило представление о структуре Вселенной.

В 17 веке была создана Классическая механика. Изучено падение тела, его движение по наклонной плоскости, колебания струн маятника, измерена скорость звука в воздухе. Введена система координат, установлены основы аналитической геометрии, создан закон сохранения количества движения. Развито представление об атомной структуре тел масса, полученная объединением атомов, была названа молекулой.

Развита теория гидравлики и гидрометрии, а также атмосферного давления. Был изобретен ртутный барометр. Были созданы законы колебаний физического маятника, волновая теория света, сформировалась классическая физика. Были открыты законы всемирного тяготения, Ньютона и Боил-Марриотта, а также были введены такие понятия, как масса, плотность, число движений, и ячейка. Обнаружены световая дисперсия, хроматическая абберация, дифракция и интерференция. Развита корпускулярная и волновая теории света и т. д. Появились микроскоп и телескоп. Был заложен фундамент магнетизма и электричества. Было изобретено огнестрельное оружие, порох, компасы и корабли, которые могли плавать через океан, началось производство бумаги и книгопечатание (XV). Увеличились Связь и взаимодействие между обществом, знаниями и технологиями. Основаны научных журналов, академий, обществ (например, Лондонского королевского общества (1662 г.), Парижской академии наук (1666 г.)).

До начала восемнадцатого века производство в экономике основывалось на гильдиях ремесленников. Затем было налажено мануфактурное производство, что повысило производительность. Промышленное производство основывалось на использовании энергии животных, воды и ветра, поэтому для повышения эффективности требовалось использование новых видов энергии, что стало возможным благодаря достижениям в области науки и техники. Началась целая серия изобретений паровых машин.

Началась целая серия изобретений паровых машин. Развивалась металлургия, чему способствовала замена древесины угольным коксом для получения стали (1709 г.). Паровая машина была создана в 1782 году и усовершенствована в 1788 году. Это был Вещатель о промышленной революции. Начал переходить от ручного труда к машиному, От мануфактуры - к фабрике, от аграрного хозяйства к индустриальному [История...2017].

«До промышленной революции имел место так называемый предвестник промышленной революции. **«Аграрная революция»**, изменившая не только правила производства, но и структуру общества, создала новые социальные группы, подходящие для индустриального общества, в виде большой массы предпринимателей и наемных рабочих.

Еще в XVI-XVII веках особенно интенсивно развивались т. н. «Ограждение» (присвоение помещиками земель крестьянской общины), которое уже было одобрено соответствующими актами парламента (или в Англии) в XVIII веке, привело к обнищанию крестьян. Эта масса крестьян, оставшаяся без земли и, следовательно, без средств к существованию, была вынуждена работать в промышленности.

Железный век заканчивается производством стали и чугуна. Есть разные взгляды о конце железного века. Некоторые считают, что это длилось до промышленной революции, другие полагают, что это продолжается и по сей день, поскольку сталь и чугун являются одним из основных конструкционных современных материалов.

Мы считаем, что верна первая точка зрения, потому что после промышленной революции начались огромные процессы, которые привели к созданию не одной технологии, благодаря которой возможности людей в любой сфере их деятельности неизмеримо возросли. Начинаются значительные качественные изменения.

Период с 1750 по 1850 год - это период, когда изменения в сельском хозяйстве, промышленности, горнодобывающей промышленности, транспорте и технологиях оказали глубокое влияние на общество, экономику и культурную среду. Произошла **«индустриальная»** или **«промышленная революция»**. Начался «процесс индустриализации», за которым последовало формирование **«индустриального общества»**, а затем **«постиндустриального общества»** в развитых странах. С высокоразвитой инновационной экономикой.

Термин **«индустриальная»** или **«промышленная революция»** знаменует собой важнейший поворотный момент в истории человечества, который положил начало совершенно новому образу жизни и, как следствие, новой **«индустриальной эре»**.

Если термин **«индустриальная революция»** означает процесс, имеющий всемирное значение для нового времени, термин **«индустриализация»** более подразумевает экономическую и техническую **«модернизацию»**.

Выводы

1. Фундамент современному обществу был заложен в результате эволюции и развития Земли, человека и экономики, что обусловило: уникальные космические явления и образование нашей планеты; Чудотворные события превращения Земли, в единственное место из бесконечного числа небесных тел, на которой существует жизнь (существование жизни возможно и на других планетах, но это все еще не подтверждено реальными фактами); До сих пор до конца необъяснимым остается происхождение жизни на Земле и ее высшей формы, человека, и его эволюции; Применение человеком орудий труда, возникновение примитивной экономики и ее эволюция. С момента сотворения Земли изменения происходили очень медленно, на значительные позитивные изменения потребовалось миллиарды и миллионы лет;
2. Формированию экономики в такой форме, какой она является сегодня, потребовалось много тысячелетия. Сначала она была такой же примитивной, как человек и орудия труда, которые он использовал (поэтому такую экономику можно было назвать примитивной. Но, несмотря на примитивность, она имела некоторые признаки современной экономики, поскольку и тогда существовали: тесная взаимосвязь с природой; взаимоотношения между членами общины (группы) при сборе продуктов питания; технологии; физический и человеческий капитал - способности и навыки первобытного человека; орудия труда; обмен информацией; институции и так далее;
3. Земля развивалась от совершенно безжизненной массы до создания всех необходимых условий для жизни (атмосфера, вода, суша, флора, фауна, полезные ископаемые, климат и т. д.). Трудно представить себе, как без сверхъестественных сил **Земля** превратилась в сегодняшнюю планету, полную жизни, с высокоразвитым общественным строем. У науки до сих пор нет точного ответа на этот вопрос;
4. Экономика эволюционировала от собирательной экономики к мануфактурной, что происходило параллельно с использованием природных орудий (дубинка, необработанный камень) и постепенного совершенствования созданных человеком орудий труда, когда сельское хозяйство, скотоводство и ремесла

сформировались как отдельные отрасли, когда началось использование природных источников энергии - энергия воды и ветра;

5. Около 2 миллионов лет назад появился **«человек умелый» (Homo habilis)**. У него уже были хорошо развитые руки. 1,5 миллиона лет назад на смену ему пришел **«человек прямоходящий» («Homo erectus»)**. В верхнем палеолите (40–12 тыс. лет до н.э.) на арену вышел **«человек разумный» («Homo sapiens»)**;
6. Неолит характеризуется новой техникой обработки камня, человек научился сверлить, полировать, шлифовать камень, чтобы придать ему желаемую, довольно тонкую форму, что послужило толчком к важнейшему событию - «неолитической революции», которая стала одним из поворотных моментов в истории человечества, когда человек заменяет рыболовство, охоту и собирательство производством (земледелие, животноводство) и оседлым образом жизни. Этот процесс был довольно длительным, он длился тысячелетия;
7. Есть разные взгляды о конце железного века. Некоторые считают, что этот период длился до промышленной революции, другие полагают, что он продолжается и по сей день, поскольку сталь и чугун являются одними из основных материалов в современных конструкциях. Мы считаем, что верна первая точка зрения, потому что после промышленной революции начались огромные перестроечные процессы, которые привели к созданию не одной новой технологии, благодаря которой возможности людей в любой сфере их деятельности неизмеримо возросли. Начались значительные качественные изменения, были созданы прекрасные произведения искусства, науки, техники, литературы, культуры. Особенно стала развиваться наука (математика, физика, астрономия и др.);
8. Период с 1750 по 1850 год - это период, когда изменения в сельском хозяйстве, производстве, горнодобывающей промышленности, транспорте и технологиях оказали глубокое влияние на общество, экономику и культурную среду. Произошла **«индустриальная»** или **«промышленная революция»**. Начался «процесс индустриализации», за которым последовало формирование **«индустриального общества»**, а затем **«пост-индустриального общества»** в развитых странах с высокоразвитой инновационной экономикой;
9. Термин «индустриальная» или «промышленная революция» знаменует собой важнейший поворотный момент в истории человечества, который положил начало совершенно новому образу жизни и, как следствие, новой «индустриальной эре»;
10. Если термин «индустриальная революция» означает исторический процесс, имеющий всемирное значение, то термин «индустриализация» более подразумевает экономическую и техническую «модернизацию».

Литература

1. Геологические эры и их последовательность в истории Земли. 2018.
https://zen.yandex.ru/media/priroda_dikaya_i_ne_ochen/geologicheskie-ery-i-ih-posledovatelnost-v-istorii-zemli-5b1a78d35f49679a79401e04
2. Грибов Н.Н. 2008. Эпоха железа в археологии. Учебно-методический комплекс. Под редакцией проф. Е.А. Молева. Н.Новгород.
3. Дятчин Н.И. 2000. История развития техники. Ростов н/Д, Феникс
4. История науки и техники. 2017
<https://www.google.com/search?client=opera&q=История+науки+и+техники+древней+доисторической+эпохи&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>
5. Кайнозойская Эра. 2014
<https://animals-wild.ru/ery-i-periody-zemli/2039-kaynozoyaskaya-era.html>
6. Майдачевский Д.Я. 2008. История экономики от эпохи палеолита до XX века
7. Общая характеристика эпохи железа. 2005.
<https://arheologija.ru/obshhaya-harakteristika-epohi-zheleza/>
8. Общие сведения об исторической периодизации. 2015.
<https://cultprosvet-mag.livejournal.com/25183.html>
9. Палеолит. 2018.
<https://ru.wikipedia.org/wiki/Палеолит>
10. Первобытные общества. 2003 (на грузинском языке)
<https://ucnauri.com/218597/პირველყოფილი-საზოგადოებ/>
11. современные представления о происхождении человека 2008
<https://gist.github.com/anonymous/98033986424b5c5a6442df232064d29f>
12. Человек умелый: особенности образа жизни, орудия труда. 2016.
<https://wildfrontier.ru/chelovek-umelyj-osobennosti-obraza-zhizni-orudiya-truda-kak-vyglyadel-chelovek-umelyj-i-chem-otlichalsya-ot-kromanontsa/>
13. Этапы эволюции человека. 2004
<http://shkolo.ru/etapyi-evolyutsii-cheloveka/>
14. Bronze Age. 2006.
<https://www.history.com/topics/pre-history/bronze-age>
15. Groeneveld E. 2016. Stone Age Tools
<https://www.ancient.eu/article/998/stone-age-tools/>
16. Human evolution. 2010
https://en.wikipedia.org/wiki/Human_evolution
17. Iron Age. 2006.
<https://www.history.com/topics/pre-history/iron-age>
18. The Great Transformation. 2001. Boston, Massachusetts
https://inctpped.ie.ufrj.br/spiderweb/pdf_4/Great_Transformation.pdf

რამაზ აბესაძე

ეკონომიკის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

ეკონომიკური განვითარების პროცესები ინდუსტრიალიზაციამდელ ეპოქაში¹

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.ABESADZE

ანოტაცია. ნაშრომში გამოკვლეულია ეკონომიკური განვითარების პროცესები ინდუსტრიალიზაციამდელ ეპოქაში, რომელიც მოიცავს ქვის, ბრინჯაოსა და რკინის ხანას.

მიუხედავად იმისა, რომ დედამიწის წარმოშობის შემდეგ ადგილი ჰქონდა განვითარების ძალზედ ნელ ტემპებს, თანამედროვე საზოგადოება სწორედ დედამიწის, ადამიანისა და ეკონომიკის ევოლუციისა და განვითარების პროცესების შედეგად ჩამოყალიბდა.

საკვანძო სიტყვები: პრიმიტიული ეკონომიკა, ქვის ხანა, ბრინჯაოს ხანა, რკინის ხანა, პალეოლითი, მეზოლითი, ნეოლითი.

შესავალი

თანამედროვე საზოგადოების ჩამოყალიბება განაპირობა: დედამიწის წარმოქმნის უნიკალურმა კოსმოსურმა მოვლენებმა; სასწაულებრივმა მოვლენებმა დედამიწის, სამყაროში უსასრულოდ მრავალრიცხოვან ციურ სხეულებს შორის, ისეთ ერთადერთ პლანეტად ჩამოყალიბებამ, რომელზეც სიცოცხლე არსებობს (თუმცა შესაძლებელია სხვა ციურ სხეულზედაც არსებობდეს სიცოცხლე, მაგრამ ეს, ჯერჯერობით, დაუდგენელია); დედამიწაზე აქამდე აუხსნელმა სიცოცხლისა და მისი უმაღლესი ფორმის, ადამიანის, წარმოშობამ და მისმა ევოლუციამ; ადამიანის მიერ იარაღის გამოყენებამ, პრიმიტიული ეკონომიკის წარმოქმნამ და მისმა ევოლუციამ. მასაშადამე, დედამიწის, ადამიანისა და ეკონომიკის ევოლუციისა და განვითარების გარეშე თანამედროვე ცივილიზაცია არ იარსებებდა.

დედამიწის წარმოქმნის შემდეგ ცვლილებები ძალიან ნელა მიმდინარეობდა, მნიშვნელოვან დადებით ცვლილებებს მილიარდობით და მილიონობით წლები დასჭირდა, მაგრამ დღევანდელ გრანდიოზულ მიღწევებს, სწორედ, ამ დროს ჩაეყარა საფუძველი.

უძველესი წინაისტორიული პროცესები დღეისათვის სრული მეცნიერული სიზუსტით შეუსწავლელია, ვინაიდან იგი მხოლოდ არქეოლოგიური მეცნიერების შედეგებს ეყრდნობა. ამიტომ, ამ მოვლენებზე სხვადასხვა ერთმანეთისაგან განსხვავებული შეხედულებები არსებობს, მაგრამ მთავარი ის არის, რომ როგორც დედა-

¹ ნაშრომში სადაც მითითებები არ არის ფაქტობრივი მასალები გამოყენებულია შემდეგი წყაროებიდან: [პირველყოფილი..., 2003]; [Палеолит, 2018]; [Groeneveld..., 2016] [Майдачевский... 2008]; [Human..., 2010]; [современные..., 2008]; [Bronze..., 2006]. [Iron..., 2006].

მიწამ, ისე ადამიანმა, ეკონომიკამ და მთელმა საზოგადოებამ ევოლუცია განიცადეს და ჩამოყალიბდნენ დღევანელი ფორმით.

ეკონომიკის ტრადიციული გაგებისაგან განსხვავებით, მეცნიერულ ლიტერატურაში არის ისტორიამდელი ეკონომიკის თეორიის შექმნის მცდელობა, რომლის მიხედვითაც ასეთი ეკონომიკა არის არსებობის საშუალებათა მოპოვების პროცესი, საქმიანობა, რომელიც დაკავშირებულია ადამიანის სიცოცხლისუნარიანობის უზრუნველყოფასთან [მაგ., Polanyi K. 1961].

ეკონომიკის ჩამოყალიბებას იმ სახით, რა სახითაც დღეისთვის გვაქვს დიდი დრო დასჭირდა. თავდაპირველად იგი ისეთივე პრიმიტიული იყო, როგორც ადამიანი და მის მიერ გამოყენებული იარაღი (ამიტომ ასეთ ეკონომიკას შეიძლება **პრიმიტიული ეკონომიკა** ვუწოდოთ), მაგრამ მას პრიმიტივიზმის მიუხედავად, მაინც აქვს თანამედროვე ეკონომიკის გარკვეული ნიშნები (თვით მისი ჩანასახოვანი სახით არსებობისასაც კი), ვინაიდან მაშინაც არსებობდა: ურთიერთობა ბუნებასთან; ურთიერთობები თემის (ჯგუფის) წევრებს შორის საკვების შეგროვების (შემდეგ კი ბუნებრივი ნედნულის გადამუშავების, მიღებული პროდუქტების განაწილებისა და ურთიერთგაცვლის დროს); ტექნოლოგიები (იარაღების წარმოებისა და კერამიკული ჭურჭლის დამზადების, საჭმელის მომზადების, სასოფლო პროდუქციის მოყვანისა და გადამუშავების და სხვ.); ფიზიკური და ადამიანისეული კაპიტალი - პირველყოფილი ადამიანის უნარი და ჩვევები; შრომის იარაღები (თავდაპირველად ბუნებრივი, შემდეგ კი წარმოებული); ინფორმაციის გაცვლა (სავარაუდოდ ჯერ ბგერითი სიგნალების, შემდეგ კი მეტყველებისა და დამწერლობის მეშვეობით); ინსტიტუციები (მაგალითად, ჰამურაბის კანონები ბაბილონში (ძვ. წ. 1792-1750) და მრავალი სხვ.) და ა. შ.

დედამიწის, ადამიანის წინაპართა და პრიმიტიული ეკონომიკის წარმოშობა

ვარაუდობენ, რომ დედამიწა მზის სისტემაში წარმოიშვა 4,6 მილიარდი წლის წინ. მაშინ დედამიწა გამოიყურებოდა როგორც მუქი ნაცრისფერი სფერო, არ გააჩნდა არც ქერქი და არც ბირთვი, ატმოსფერო ნახშირბადით იყო გაჯერებული. მასზე არავითარი ნიშანწყალი სიცოცხლისა არ არსებობდა. მნელად წარმოსადენია, ზებუნებრივი ძალების გარეშე, ამ სრულიად მკვდარი და უსიცოცხლო მასის ისე გარდაქმნა, რომ მისგან დღევანდელი სიცოცხლით სავსე პლანეტა და მასზე მაღალგანვითარებული საზოგადოება ჩამოყალიბდებოდა. ამაზე მეცნიერებას ზუსტი პასუხი დღესაც არა გააჩნია.

ერთ-ერთი შეხედულების თანახმად დედამიწაზე სიცოცხლე წარმოიშვა დაახლოებით 3,6-4 მილიარდი წლის წინ, ოღონდ, მხოლოდ ერთუჯრედიანი მიკროსკოპული ორგანიზმების სახით. მათ გარკვეული როლი ითამაშეს დედამიწაზე სასიცოცხლო პირობების ჩამოყალიბებაში, კერძოდ დედამიწის გარშემო არსებული ნახშირჟანგით გაჯერებული ატმოსფერო ათეული მილიონი წლის

განმავლობაში გარდაიქმნა ამ მიკრობთა მირ გამომუშავებული ჟანგბადით გაჯერებულ ატმოსფეროდ.

2,8 მილიარდი წლის წინ წარმოიშვა ფოტოსინთეზი, რის შედეგადაც ატმოსფერო კიდევ უფრო შეივსო ჟანგბადით. გაჩნდნენ მიკროორგანიზმები, რომელთათვის ჟანგბადი აუცილებელი იყო, არსებული ორგანიზმები კი, ატმოსფეროში ჟანგბადის წილის გაზრდის გამო, დაიღუპნენ. ახალმა ორგანიზმებმა საკმაოდ სწრაფად განიცადეს ევოლუცია და 2,5 მილიარდი წლის წინ გაჩნდნენ რთული უჯრედების მქონე ორგანიზმები. 1,6 მილიარდი წლის წინ ცოცხალმა ორგანიზმებმა შეიძინეს სქესობრივი გამრავლების თვისება. 1 მილიარდი წლის წინ კი წარმოიშვნენ ცოცხალი ორგანიზმები, რომელაც ჰქონდათ მყარი გარსი ჩონჩხის სახით. ამ პერიოდში მოხდა დედამიწის ისტორიაში ყველაზე მასშტაბური მოვლენა - გამყინვარება. ყინულის მასივებმა ეკვატორს მიაღწიეს. 541 მილიონი წლის წინ დაიწყო სიცოცხლის აღორძინება, წარმოიშვა მრავალგვარი მცენარე და ჯერ უხერხემლო, ხოლო შემდეგ ხერხემლიანი მრავალუჯრედიანი ცხოველური ორგანიზმები, საბოლოოდ ამფიბიები.

სიცოცხლე თავდაპირველად არსებობდა წყლის მასივებში, შემდეგ კი გავრცელდა ხმელეთზეც. ხმელეთი დაიფარა ხშირი, გაუვალი ტყეებით, რომელთა გაქვავებული ნაშთები შემორჩენილია ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საწვავის, ქვანახშირის, სახით.

252,17 მილიონი წლის წინ კლიმატი დედამიწაზე გახდა ძლიერ მშრალი და ცხელი. გაგრძელდა სიცოცხლის აღორძინება, კიდევ უფრო მრავალფეროვანი გახდა მცენარეთა და ცხოველთა სამყარო მცირე და გიგანტური მცენარეებითა და ცხოველებით. გამოჩნდნენ დინოზავრები, ნიანგები და ფრინველები, რომლებიც დინოზავრების შთამომავლებად ითვლებოდნენ. გაჩნდნენ ძუძუმწოვრები. მცენარეების ზოგიერთი ბიოლოგიური ჯგუფი, მაგალითად, ციკადები შემორჩენილია დღემდე [Геологические..., 2018].

66 მილიონი წლის წინ დედამიწაზე დაიწყო გეოლოგიური **კაინოზური ხანა** (**"ახალი ცხოვრების ერა"**), რომელიც დღემდე გრძელდება. ამ პერიოდში: მოხდა მშრალი და ცივი კლიმატის ჩამოყალიბება, რის გამო დიდი ქვეწარმავლები დაიღუპნენ, სამაგიეროდ, მოხდა ძუძუმწოვართა, განსაკუთრებით თბილსისხლიანთა, სწრაფი განვითარება; წარმოქმნა ბევრი სასარგებლო წიაღისეული დაწყებული ნავთობიდან და ბუნებრივი აირიდან ოქროთი და პლატინით დამთავრებული; დედამიწამ თანდათან მიიღო დღევანდელი სახე; გაჩნდა სიცოცხლის ახალი ფორმა – პრიმატები [Кайнозойская..., 2014].

მეცნიერთა აზრით დედამიწაზე უძველესი პრიმატები (ძუძუმწოვრები, რომელთაც ნაწილობრივ მიეკუთვნებიან ადამიანის წინაპრებს) – პარაპითეკები (*parapithecus*), 30 მილიონი წლის წინ წარმოიშვნენ, რომლებიც ცხოვრობდნენ გაშლილ სივრცეში და ხეზე. მათგან წარმოდგა სხვადასხვა სახეობის არსებები, მათ შორის, ავსტრალოპითეკები, ადამიანთა უშუალო წინაპრები.

შემდეგი ეტაპი იყო ავსტრალოპითეკების ჩამოსვლა ხიდან, ორ ფეხზე გამართული სიარული, ხელების გათავისუფლება და მისთვის სხვა ფუნქციის მინიჭება (ბუნებრივი საგნების გამოყენება იარაღად და სხვ.), რითაც დამთავრდა ავსტრალოპითეკების საბოლოო ჩამოყალიბება. ისინი ცხოვრობდნენ დაახლოებით 9 მილიონი წლის წინ და იკვებებოდნენ მცენარეულობით და ცხოველური საკვებით. მათი იარაღი იყო ქვა, ძვალი და ჯოხი, ყოველგვარი ხელოვნური დამუშავების გარეშე [Этапы..., 2003]. ამის შემდეგ იწყება ქვის ეპოქა.

ქვის ხანა

ქვის ხანა, თავის მხრივ, მოიცავს: ძველ ქვის ხანას (პალეოლითი); შუა ქვის ხანას (მეზოლითი – ძვ.წ. XII–IX ათასწლეულები) და ახალი ქვის ხანას (ნეოლითი – ძვ.წ. X–VI ათასწლეულები).

პალეოლითი დაიწყო 2,6 წლის წინათ. ამ დროისათვის ადამიანები ცხოვრობდნენ ჯგუფურად და იყენებდნენ მეტად პრიმიტიულ ქვის იარაღებს, ასევე ძვლის, ტყავის, ხისა და სხვა მცენარეული წარმოშობის მასალებისაგან დამზადებულ იარაღებს. დაკავებულნი იყვნენ მონადირეობითა და მცენარეული საკვების შეგროვებით. მეთევზეობა მხოლოდ იწყებოდა.

პალეოლითის დასაწყისი ემთხვევა ადამიანთა საზოგადოების ჩამოყალიბებას. პალეოლითი ადამიანის არსებობის უდიდესი პერიოდია, (მოიცავს კაცობრიობის ისტორიის 99%-ს), რომელიც ქვის მეტად პრიმიტიული იარაღით ხასიათდება. ქვედა და შუა პალეოლითი ადამიანის ძველი სახეობების არსებობის ხანაა

დაახლოებით 2 მილიონი წლის წინ ჩამოყალიბდა „მარჯვე ადამიანი“ („*Homo habilis*“). მათ უკვე ჰქონდათ კარგად განვითარებული ხელები. ისინი ამზადებდნენ 20-მდე დასახელების იარაღს ქვისა და ხის დასამუშავებლად და ცხოველებზე სანადიროდ, საერთოდ, საკვების მოპოვების მიზნით. ძირითადად იყენებდნენ კენჭებს, გაცივებულ ვულკანურ ლავას, ხესა და ძვლებს. ეწოდნენ მომთაბარე ცხოვრებას [Человек..., 2016]. 1,5 მილიონი წლის წინ ჩამოყალიბდა „გამართულად მოსიარულე ადამიანი“ („*Homo erectus*“). ისინი ცხოვრობდნენ გამოქვაბულებში, იყენებდნენ ცეცხლს, ტანსაცმელს, ცხოვრობდნენ ერთად, ჯგუფებად. ზედა პალეოლითში (40—12 ათასი წელი ჩვენს ერამდე) კი „გონიერი ადამიანი“ („*Homo sapiens*“) გამოდის ასპარესზე.

გამყინვარების შემდეგ დედამიწაზე დათბა და არსებითად შეიცვალა ფლორა და ფაუნა. გაიზარდა როგორც მცენარეთა, ისე ცხოველთა რაოდენობა და მრავალფეროვნება. გამოჩნდნენ დიდი ზომის ცხოველები (მამონტი, გამოქვაბულის დათვი, ჩრდილოეთის ირემი, ბიზონი და სხვ.). მონადირეობა იქცა ძირითად საქმიანობად. ნადირობისას გამოიყენებოდა ცხოველების შერევა წინასწარ

¹ ყველაზე ძველი ქვის იარაღი, აღმოჩენილი კენიაში, ტურკანას ტბასთან 2015 წელს, თარიღდება 3 მილიონ 300 ათასი წლით.

მომზადებულ შენიღბულ ორმოებში. ცხოველებს აშინებდნენ ცეცხლით. ნადირობა ადამიანებს აძლევდა არა მხოლოდ ხორცს, არამედ მაგარ ძვალს იარაღის დასამზადებლად და ტყავს ტანსაცმლისათვის, რომლის აუცილებლობა გაჩნდა გამყინვარების გამო. ამ დროს ჩაისახა მეთევზეობა, რასაც მოჰყვა შესაბამისი თევსაჭერი მოწყობილობების გამოგონება (ჰარპუნი, სხვადასხვა სახეობის შუბები, ძვლის კაუჭები, ბადეები და სათხვეელები). დაიწყო ძაფებით ქსოვა, რამაც განაპირობა საფეიქრო საქმის წარმოშობა. გამოგონებული იქნა ნავი, რომელიც გახდა გემთმშენებლობის დაწყების საფუძველი. შეიქმნა ქვის ჩაქუჩი, ნაჯახი, ხელშუბი და ბარჯი, ნემსი, სახვრეტი, საჭრისი. დაიწყო ხელსაწყოების აღჭურვა მოსახერხებელი ჩარჩოებითა და სახელურებით, მისმაგრებული საცვლელი საჭრელი პირებით. ტყავის გამოსაყვანად, მექანიკურის გარდა, გამოიყენებოდა ქიმიური მეთოდი – დატუტვა (ნაცარწმენდილში გამოყვანა). საცხოვრებლად აგებდნენ მიწურებს, რომელსაც ხურავდნენ ხარიხიანი ლატანით, ფოთლებითა და ტყავით, მოგვიანებით მიწურებს ანათებდნენ ქვის სანათით, რომელშიც მოთავსებული იყო ქონი და პატრუქი. სატრანსპორტო საშუალებებად გამოიყენებოდა ხისა და ლერწმის ნაგები, ჯალამბარი სათრეველა, ჭოკი, მარხილი [Дятчин..., 2000].

ამ პერიოდში უმჯობესდება იარაღები. ეს იარაღებია: დანა, ნაჯახი, შუბისა და ისრის თავები, საფხეკები და სხვ. გამოიყენებოდა სატეხი ტექნიკა. გამოჩნდა ახალი იარაღი – ჰარპუნი (ჭვილთი) და შუბის სატყორცნი, რომლებიც გამოიყენებოდა მონადირეობისა და თავდასაცავად, შემდეგ კი გამოგონებულ იქნა მშვილდ-ისარი. უძველესი გამოგონება იყო ჯოხის გამოყენება ბერკეტად. იარაღებისა და ტანსაცმლის დასამზადებლად გარდა ქვისა და ხისა იყენებდნენ: რქას, კბილებს, ნიჟარებს, ტყავს, ღეროებს, ფისს, მცენარეულ ბოჭკოებსა და სხვ. უკვე შუა პალეოლიტში დაიწყო საჭმლის მომზადება.

ზედა პალეოლიტში კი ასპარეზზე გამოდის “გონიერი ადამიანი” (“*Homo sapiens*”).

პალეოლითი იცვლება **მეზოლითით**, შუა ქვის ხანით, რომელიც რამდენიმე ათასი წელი გაგრძელდა და მნიშვნელოვანი ცვლილებები იარაღების სრულყოფის მიმართულებით არ შეინიშნება. მხოლოდ დედამიწაზე გამყინვარების პერიოდის შედეგად შეცვლილი ბუნებრივი პირობების შემდეგ, მეზოლითისათვის დამახასიათებელი ნიშნებია: იარაღის ზომების შემცირება, მინიატურული ქვის იარაღების დამზადება.

მომდევნო პერიოდი, **ნეოლითი**¹, კი ხასიათდება ქვის დამუშავების ახალი ტექნიკით, ადამიანმა ისწავლა ქვის გახვრეტა, გაპრიალება, ხეხვა, მისთვის სასურველი, საკმაოდ დახვეწილი ფორმის მიცემა, რამაც უზიდაა უმნიშვნელოვანეს

¹ <https://archaeo.fandom.com/ka/wiki/ნეოლითი>

მოვლენას - “**ნეოლითურ რევოლუციას**”¹, რომელიც არის ერთ-ერთი გარდამტეხი პერიოდი კაცობრიობის ისტორიაში, როდესაც ადამიანი მეთევზეობას, ნადირობასა და შემგროვებლობას წარმოებითა (მიწისმოქმედება, მესაქონლეობა) და ბინადარი ცხოვრებით ანაცვლებს. ეს პროცესი საკმაოდ ხანგრძლივი იყო და ათასწლეულებს მოიცავს. დაიწყო: ცხოველების მოშინაურება; ტანსაცმელისა და ცხოველთა ტყავის ათვისება; საამშენებლო ტექნიკის სრულყოფა მიწურებისა და ქოხების ასაშენებლად; მარხილების გამოყენება ტვირთის გადასატანად, რომლის დროსაც გამწევ ძალად გამოიყენება ცხოველები; ანკესების, ჰარპუნებისა და ბადეების გამოყენება თევზსაჭერად; სამეთუნეო საქმე; განათების ტექნიკის ათვისება, კვარიდან და ჩირაღდებიდან პრიმიტიულ ზეთის სანთურებზე გადასვლა; სამკაულების, მხატვრობისა და კულტის პირველი ნიმუშების შექმნა; მიწისქვეშა ნედლეულის, პირველ რიგში კაჟის, იასპის, ფიქალის, მოგვიანებით კი – კირქვის მოპოვება, შტოლნებისა და შახტების გაყვანა. წარმოიშვა სამთო საქმე. იარაღებად გამოიყენებოდა: წერაქვი, ქარჩი, ჩაქუჩები, ნიჩაბი, ფოცხი, ხის მარგილები, რატუმების ტექნიკა ნამდვილ ხელოვნებამდე იქნა აყვანილი; გაუმჯობესდა სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკა გამოიყენებოდა: ნამგალი, ხელკეტები, როდინი; დაიხვეწა ქვის დამუშავების ტექნიკა, მისი ხეხვის, ბურღვისა და გახერხვის მეშვეობით, რამაც შესაძლებელი გახადა ქვის უფრო მაგარი ქანების – ბაზალტის, ნეფრიტისა და ჟადიტისაგან იარაღების ნაჯახების, თოხების, როდინების, ქარჩების დამზადება. ასევე გაუმჯობესდა ხის დამუშავების ტექნიკა, უკვე ხდებოდა ხის პოლირება.

ნეოლითის ეპოქაში ადამიანთა ძირითადი საქმიანობაა მონადირეობა და მიწათმოქმედება. ხდება ცხოველთა მოშინაურება (ცხვრების, თხების, ღორების, მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის, შემდეგ ცხენისა და აქლემის). მოშინაურებული ცხოველები გარდა ხორცისა და ტყავისა (რაც მონადირეობითაც მოიპოვებოდა) იძლეოდნენ რძესა და მატყლს. შინაური ცხოველები გამოიყენებოდნენ ტვირთის გადასატანად და გამწევ ძალად. მესაქონლეობა გამოიყენოდა მიწათმოქმედებას. დაიწყო მონათმფლობელობის ჩამოყალიბება [Дятчин. ..., 2000].

ბრინჯაოს ხანა

ნეოლითის შემდეგ მოდის საზოგადოების განვითარების ისტორიული პერიოდი, **ბრინჯაოს ხანა** (სხვადასხვა ქვეყანაში სხვადასხვა დროს გავრცელდა IV-I ათასწლეულებში), როდესაც ქვის იარაღების ნაცვლად საბრძოლო და სამუშაო იარაღების დასამზადებელი ძირითადი მასალა იყო ბრინჯაო (სპილენძის შენადნობი სხვადასხვა ელემენტთან).

¹ სახელი, “ნეოლითური რევოლუცია”, პირველად გამოიყენა გორდონ ჩაილდმა გასული საუკუნის 20-იან წლებში ახლო აღმოსავლეთის აგროკულტურული (სამიწათმოქმედო) რევოლუციის აღსანიშნავად.

გამოყოფენ ნეოლითიდან ბრინჯაოს ერაზე გარდამავალ სპილენძის ეპოქას (ენეოლითი – მკ.წ. IV-III ათასწლეული), რომლისთვისაც დამახასიათებელია სპილენძის იარაღები, თუმცა ჯერ კიდევ ჭარბობს ქვის იარაღები. წარმოიშვა ახალი დარგი – ლითონდამუშავება, რომელიც მოასწავებდა ტექნოლოგიურ გადატრიალებას, რამაც მკვეთრად შეცვალა ადამიანთა საზოგადოების, მისი ეკონომიკის განვითარების ისტორია [Общие..., 2015].

ბრინჯაოს ხანის პირველ ეტაპზე ბრინჯაოს ნაკეთობები იშვიათად იყო გავრცელებული. ბრინჯაოს ერის მეორე ნახევარში ხდება მეტალურგიის გაუმჯობესება. საბრძოლო იარაღებთან ერთად ჩნდება პირველი სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, ხმალი, რთული ჯავშანები, ასევე ბრინჯაოსა და ოქროს მაღალმხატვრული ნაკეთობები, სპილენძის ფურცლის პროდუქტები და სხვ. ამ პერიოდში ხდება მნიშვნელოვანი თვისებრივი ცვლილებები: სპილენძისა და კალის დამუშავების გაუმჯობესება და მათგან ბრინჯაოს მიღება; კლასობრივი საზოგადოებებისა და უძველესი სახელმწიფოების ჩამოყალიბება; ხელოსნობის გამოყოფა მიწათმოქმედებისაგან, ვაჭრობის გაცხოველება¹.

ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანაში: მოხდა კაცობრიობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მოვლენა – ბრუნვითი მოძრაობის გამოგონება (გამოიყენებოდა: ბორბალი, სამეთუნეო წრე, ხელის წრიული წისქვილი); აშენდა ხელოვნური სარწყავი სისტემები. იგი შედგებოდა არხებისაგან, რაბების, დამბებისა და შადუფების – წყლის ამწევი ბერკეტული მოწყობილობებისაგან; გამოიყენებოდა კავი და პრიმიტიული გუთანის; განხორციელდა სპილენძის ჩამოსხმა; სოფლის მეურნეობას გამოეყო ხელოსნობა; გაცხოველდა ვაჭრობა, გამოჩნდა ფულის პირველი ერთეულები; წარმოიქმნა სახელმწიფოები; თიხისაგან დამზადდა აგური, რომელიც გახდა ძირითადი საშენებლო მასალა; გამოგონებული იქნა საპონი, რომელსაც ამზადებდნენ მცენარეული ზეთისა და ტუტისაგან; გამოთლილი ქვის ლოდებისაგან აგებულ იქნა პირამიდები, რომელთაგან ყველაზე დიდი შეიცავს 23 300 000 ქვის ლოდს, რომელთა საშუალო მასა არის 2,5 ტონა (ცალკეული 15 ტონაც კი), საერთო მასა – 6,25 მილიონი ტონა. ლოდების გადასადგილებლად გამოიყენებოდა ბერკეტი და დახრილი სიბრტყე; ათვისებული იქნა პაპირუსის დამზადების ტექნოლოგია, რომელიც გამოიყენებოდა ათასწლეულების განმავლობაში ქაღალდის გამოგონებამდე; გამოგონებული იქნა მზისა და წყლის საათები; განვითარდა მეაბრეშუმეობა, აბრეშუმის ძაფის მიღებამ და საფეიქრო (საქსოვი) მანქანის გამოგონებამ განავითარა საფეიქრო საქმე. დაიწყო ბრინჯის მოყვანა; მიღებულ და გამოყენებულ იქნა ორგანული სასუქი და მავნე მწერების საწინააღმდეგო საშუალებები; გამოყვანილი იქნა ბამბა და შაქრის ლერწამი; განვითარდა კომერციული და სამხედრო გემთმშენებლობა.

¹https://ka.wikipedia.org/wiki/ბრინჯაოს_ხანა

ეკონომიკის განვითარებამ, რომელიც დაკავშირებულია მრავალ რაოდენობრივ სიდიდესთან, განაპირობა მათემატიკის საწყისების ჩასახვა, ხოლო დროის ათვისების აუცილებლობამ – ასტრონომიის წარმოშობა; შეიქმნა კალენდარი. წელიწადი იყოფოდა 365 დღედ 12 თვედ, ასევე 3 პერიოდად, რომელთაგან თითოეული შედგებოდა 4 თვისაგან. ამ კალენდარმა იარსება საუკუნეების განმავლობაში იულიუსის კალენდრამდე; წარმოიშვა მედიცინა; გაჩნდა გეოგრაფიული რუკები.

რკინის ხანა

რკინის ხანა არის ისტორიის ერთ-ერთი ეპოქა, როდესაც საბრძოლო და სამეურნეო იარაღის დასამზადებლად ძირითადად რკინა გამოიყენებოდა¹.

რკინის გამოყენება ბრინჯაოს ნაცვლად განპირობებული იყო არა ბრინჯაოსთან მისი უპირატესობებით (ვინაიდან რკინა ბევრ ნაკლოვანებას ფლობდა ბრინჯაოსთან შედარებით - იგი ნაკლებად მაგარია (თუმცა ბრინჯაო უფრო მყიფეა), მიდრეკილია კოროზიისადმი, აქვს დნობის უფრო მაღალი ტემპერატურა და სხვ.), არამედ ბუნებაში ის უფრო მეტია, ვიდრე სპილენძი და კალა.

ადრეული რკინის ხანა გრძელდებოდა ძვ. წ. I ათასწლეულიდან ჩ. წ. V საუკუნემდე (ძველი მსოფლიო), გვიანდელი კი – VI საუკუნიდან ინდუსტრიულ რევოლუციამდე. რკინის ხანა ემთხვევა პირველყოფილი თემური წყობილების რღვევასა და სახელმწიფოების წარმოშობას. იქმნება მამულები და ეროვნებები. მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება ეკონომიკაში: შედარებით იაფი რკინის იარაღები (სახნისი, გუთანის, ნამგალის, ცელის) უფრო მწარმოებლურია. მათი მეშვეობით ხდება: ახალი მიწების სწრაფი ათვისება სახნავად, რითაც ფართოვდებოდა მიწათმოქმედება ტყიან ადგილებში; ხელოსნობის განვითარების დაჩქარება (მეტალურგია, მეჭურჭლეობა, მშენებლობა, ხის დამუშავება და სხვ.); სპეციალიზაციის გაღრმავება (მაგალითად მეტალურგიაში: შავი და ფერადი მეტალურგია, სამჭედლო საქმე, იარაღის წარმოება, საიუველირო ხელოვნება და სხვ.) [Гришин..., 2018]; სარწყავი სისტემის განვითარება; სპილენძის მადნის მოპოვების გაიოლება; შემტევითი და თავდაცვითი შეიარაღების, ცხენების აღკაზმულობის სრულყოფა; ტრანსპორტის განვითარება, რამაც გააძლიერა სავაჭრო ურთიერთობები და სამონეტო საქმიანობა.

ამ პერიოდში შეიქმნა მეცნიერების, ტექნიკის, ლიტერატურის, კულტურის, ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშები (ითვლება, რომ მეცნიერება ჩაისახა ძველ საბერძნეთში VI საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე). თანდათან ჩნდებიან ადამიანები, რომლებიც დაკავებულნი არიან ახალი ცოდნის მოპოვებით – მეცნიერები. ვითარდება დამწერლობა, წარმოიშვა ბიბლიოთეკები. ძვ. წ. V-IV საუკუნეებში ცხოვრობდნენ დიდი მოაზროვნეები: სოკრატე (469-399 ძვ. წ.), პლატონი (428-347

¹<https://www.google.com/search?client=opera&q=бек+железа&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>

ძვ. წ.), არისტოტელე (384-322 ძვ. წ.). დემოკრიტი (460-370). ძვ.წ. III საუკუნის დასაწყისში შეიქმნა პირველი სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება – მუსეონი, რომელიც მოიცავდა ლაბორატორიებს ექსპერიმენტებისათვის, ბოტანიკურ და ზოოლოგიურ ბაღს, დიდ ბიბლიოთეკას. აქ მუშაობდნენ გამოჩენილი მეცნიერები ევკლიდე, ეპიკურე, არქიმედე და სხვ. ძვ.წ. III საუკუნეში დაიწყო გრანდიოზული თავდაცვითი ნაგებობისა და უდიდესი არქიტექტურული ძეგლის, ჩინეთის დიდი კედლის, აშენება, რომლის სიგრძეა – 8 851,9 კმ (სხვა მონაცემებით, კედლის სიგრძე 21 196 კმ. ყოფილა); სიმაღლე – 7,5 მ, ქონგურებით – 9 მ; სისქე – 6,5 მ¹.

ძვ. წ. I საუკუნესა და ჩვ. წ. V საუკუნეებში მეცნიერება, განათლება და ტექნიკა კიდევ უფრო განვითარდა. გამოგონებული იქნა: დიოპტრი – თანამედროვე თეოდოლიტის პროტოტიპი; ოდომეტრი – მანძილის გასაზომი მოწყობილობა; ეოლიპილი – რეაქტიული ორთქლის ტურბინის პროტოტიპი; თვითდამტენი სწრაფმსროლელი არბალეტი; სახანძრო ტუმბო, ავტომატური და პროგრამული მოწყობილობები და სხვ. დიდი განვითარება ჰპოვა მშენებლობამ. მოხდა სამრეწველო წესით რკინის, სპილენძის, ტყვიის, ვერცხლისა და ოქროს მიღება; განხორციელდა ფოლადის ჩამოსხმა; განვითარდა მინამზერი ტექნიკა; საფუძველი ჩაეყარა ქიმიას, განხორციელდა ლითონთა შენადნობის მიღება, ათვისებული იქნა საგანთა ღებვის ტექნიკა; ქალაქებში ამაღლდა კეთილმოწყობისა და კომფორტის დონე: გაიმართა წყალმომარაგების სისტემა და კანალიზაცია; აშენდა ტაძრები, ეკლესიები, თეატრები, აბანოები და ა. შ; აშენდა ისეთი გრანდიოზული ნაგებობები როგორცაა: ძველი ეგვიპტის პირამიდები (ძვ. წ. III ათასწლეული), ბაბილონის "დაკიდული ბაღები" (ძვ. წ. VII საუკუნე), "მავზოლეუმი ჰალიკარნასში" (ძვ. წ. IV საუკუნის შუა რიცხვები), "არტემიდას ტაძარი" ეფესოში (ძვ. წ. 550), "როდოსის კოლოსი" (ძვ. წ. 292 - 280), "ზევსის ქანდაკება" ოლიმპიაში (ძვ. წ. 430) ძვ.წ.), "შუქურა" ალექსანდრიის კუნძულ ფაროსზე (ძვ. წ. III საუკუნე).

ანტიკურ პერიოდში ასევე დიდი განვითარება ჰპოვა სამხედრო ტექნიკამ, განსაკუთრებით სასროლმა მანქანებმა (გამოგონებული იქნა ძვ. წ. VII საუკუნეში). განსაკუთრებით სრულყოფილი იყო დაფენილი ტრაექტორიის სასროლი მანქანა – კატაპულტები, მორიელები, ონარები და სხვა; სამხედრო ტექნიკა კერძოდ, ტარანები და მრავალსართულიანი მოძრავი კოშკები - ჰელეპოლები. განვითარდა გემთმშენებლობა.

ინდოეთში VI საუკუნეში შეიქმნა თვლის ათობითი სისტემა. 100 წლის შემდეგ შემოღებული იქნა უარყოფითი რიცხვები და „0“. IX საუკუნეში საფუძველი ჩაეყარა ალგებრას. X საუკუნის ბოლოს და XI საუკუნის დასაწყისში საფუძველი ჩაეყარა ოპტიკას. შემდეგ წლებში განვითარდა ასტრონომია. 1428 წელს აგებული იქნა ობსერვატორია მის ძირითად ინსტრუმენტს წარმოადგენდა გრანდიოზული გონიომეტრი – სექსტანტი.

¹ https://ka.wikipedia.org/wiki/ჩინეთის_დიდი_კედელი#ზომები_და_ფორმები

X-XII საუკუნეებში ევროპაში გამოჩნდა წყლისა და ქარის წისქვილები, მექანიკური საათი, შენდება მსხვილი ჰიდროტექნიკური ნაგებობები, ვითარდება ქალაქმშენებლობა, გამთმშენებლობა. დაარსდა უნივერსიტეტები.

რენესანსი დაიწყო ანტიკურ ხანაში მიღწევათა აღორძინებით მეცნიერების და ხელოვნების ყველა სფეროში: განვითარდა მედიცინა. რეალური გახდა ადამიანის სხეულის აღნაგობის შესახებ შეხედულება შემოღებულ იქნა ტელესკოპური დაკვირვება, დაიხვეწა მკურნალობის მეთოდები; ფიზიკაში შემოტანილ იქნა ძალის, ძალის მომენტის, ხახუნის კოეფიციენტის ცნებები; წარმოიშვა მსოფლმხედველობის ახალი ჰელიოცენტრული მოდელი, უარყოფილ იქნა რა გეოცენტრული მოდელი, რომ პლანეტები ბრუნავენ მზისა და თავიანთი ღერძის გარშემო, რომ მთვარე არ არის დამოუკიდებელი პლანეტა და იგი ბრუნავს დედამიწის გარშემო. დედამიწის მზის გარშემო ბრუნვის პერიოდი არის ერთი წელიწადი, ხოლო ღერძის გარშემო – ერთი დღე-ღამე; ჯერ გამოგონებული იქნა ჭოგრი, მის საფუძველზე კი – ტელესკოპი, რამაც კიდევ უფრო გააფართოვა შეხედულება სამყაროს აგებულების შესახებ.

XVII საუკუნეში შეიქმნა: კლასიკური მექანიკა; ანალიზური გეომეტრიის საფუძვლები; მოძრაობის რაოდენობის შენახვის კანონი; გიდრავლიკისა და ჰიდრომეტრიის, ასევე ატმოსფერული წნევის თეორია; ფიზიკური ქანქარის რხევის კანონები; სინათლის ტალღური თეორია; შეწავლილ იქნა: სხეულის ვარდენა, მისი მოძრაობა დახრილ სიბრტყეზე; ქანქარის სიმის რხევები; გაზომილ იქნა: ბგერის სიჩქარე ჰაერში; შემოღებულ იქნა კოორდინატთა სისტემა; განვითარდა სხეულთა ატომური აგებულების შეხედულება და ატომთა შეერთებით მიღებულ მასას მოლეკულა ეწოდა; გამოგონებულ იქნა ვერცხლისწყლის ბარომეტრი; ჩამოყალიბდა კლასიკური ფიზიკა. აღმოჩენილი იქნა მსოფლიო მიზიდულობის, ნიუტონისა და ბუილ-მარიოტის კანონები; შემოტანილი იქნა ისეთი ცნებები, როგორიცაა: მასა, სიმკვრივე, მოძრაობის რაოდენობა, ძალა, უჯრედი; გამოვლენილი იქნა სინათლის დისპერსია, ქრომატული აბერაცია, დიფრაქცია და ინტერფერენცია; შეიქმნა სინათლის კორპუსკულოარული და ტალღური თეორია და სხვ.; გაჩნდა მიკროსკოპი და ტელესკოპი; საფუძველი ჩაეყარა მაგნიტიზმსა და ელექტრობას; გამოგონებულ იქნა ქაღალდი, ცეცხლსასროლი იარაღი, დენთი, კომპასი და გემები, რომელთაც შეეძლოთ გადაეცურათ მთელი ოკეანე; დაიწყო წიგნის ბეჭდვა (XV); გაიზარდა კავშირი და ურთიერთგავლენა საზოგადოებას, ცოდნასა და ტექნიკას შორის. დაარსდა სამეცნიერო ჟურნალები, აკადემიები, საზოგადოებები (მაგ. ლონდონის სამეფო საზოგადოება (1662), პარიზის მეცნიერებათა აკადემია (1666)).

XVIII საუკუნის დასაწყისამდე ეკონომიკაში წარმოება ეფუძნებოდა ხელოსანთა გილდიებს. შემდეგ დამკვიდრდა მანუფაქტორული წარმოება, რომელმაც გაზარდა მწარმოებლურობა. მანუფაქტორული წარმოება ეფუძნებოდა ცხოველის, წყლისა და ქარის ენერგიის გამოყენებას, ამდენად ეფექტიანობის ასამაღლებლად საჭირო იყო ენერგიის ახალი სახეობის გამოყენება, რის საშუალებ-

ბასაც იძლეოდა მიღწევები მეცნიერებასა და ტექნიკაში. დაიწყო ორთქლის მანქანათა გამოგონების მთელი სერია. განვითარდა მეტალურგია, ამას ხელი შეუწყო ბრძმედებში ხის ნაშირის შეცვლამ ქვანახშირის კოქსით ფოლადის მისაღებად (1709). ორთქლის მანქანა შეიქმნა 1782 წელს, რომელის სრულყოფა მოხდა 1788 წელს. ეს მაუწყებელი იყო ინდუსტრიული ანუ სამრეწველო რევოლუციის. დაიწყო ხელით შრომიდან გადასვლა მანქანურზე, მანუფაქტურული წარმოებიდან – ფაბრიკულზე, აგრარული ეკონომიკიდან ინდუსტრიულზე [История...2017].

ინდუსტრიულ რევოლუციამდე მოხდა ინდუსტრიული რევოლუციის წინამორბედი ე.წ. „აგრარული რევოლუცია“, რომელმაც შეცვალა არამხოლოდ წარმოების წესი, არამედ საზოგადოების სტრუქტურაც, წარმოშვა ახალი, ინდუსტრიული საზოგადოებისთვის შესაფერისი სოციალური ჯგუფები მეწარმეთა და დაქირავებული მუშახელის ფართო მასის სახით.

ჯერ კიდევ XVI-XVII საუკუნეებში განსაკუთრებით ინტენსიურად განვითარებულმა ე. წ. „შემოღობვათა“ (მემამულეების მიერ გლეხობის სათემო მიწების მისაკუთრებამ), რომელიც XVIII საუკუნეში უკვე პარლამენტის სათანადო აქტებით, ანუ კანონით იყო დამტკიცებული (ინგლისში), გლეხების პაუპერიზაცია გამოიწვია. უმიწაწყლოდ და შესაბამისად, საარესებო წყაროს გარეშე დარჩენილი გლეხობის ეს მასა იძულებული გახდა მრეწველობაში დასაქმებულიყო.

რკინის ხანა მთავრდება ფოლადისა და თუჯის წარმოებით. რკინის ხანის დასასრულთან დაკავშირებით არსებობს სხვადასხვა შეხედულება. ერთნი თვლიან, რომ ის გაგრძელდა სამრეწველო რევოლუციამდე, სხვას კი მიაჩნია რომ ის დღესაც გრძელდება, ვინაიდან ფოლადი და თუჯი წარმოადგენს ერთ-ერთ ძირითად თანამედროვე კონსტრუქციულ მასალებს.

ჩვენ მიგვაჩნია, რომ სიმაღლეს შეესაბამება პირველი შეხედულება, ვინაიდან სამრეწველო რევოლუციის შემდეგ იწყება უზარმაზარი პროცესები, რომლებმაც მიგვიყვანა არა ერთი ტექნოლოგიის შექმნასთან, რომელთა მეშვეობითაც განუზომლად გაიზარდა ადამიანთა შესაძლებლობები მათი საქმიანობის ნებისმიერ სფეროში. იწყება უმნიშვნელოვანესი თვისებრივი ცვლილებები.

პერიოდი 1750 წლიდან 1850 წლამდე არის პერიოდი, როდესაც ცვლილებებმა მიწათმოქმედებაში, მრეწველობაში, სამთო მრეწველობაში, ტრანსპორტსა და ტექნოლოგიებში ღრმა ეფექტი მოახდინა საზოგადოებაზე, ეკონომიკაზე და კულტურულ გარემოზე. განხორციელდა „ინდუსტრიული“ ანუ „სამრეწველო რევოლუცია“. დაიწყო „ინდუსტრიალიზაციის პროცესი“, რასაც მოჰყვა ჯერ „ინდუსტრიული საზოგადოების“, ხოლო შემდეგ განვითარებულ ქვეყნებში „პოსტინდუსტრიული საზოგადოების“ ჩამოყალიბება. მაღალგანვითარებული ინოვაციური ეკონომიკით.

ტერმინით, „ინდუსტრიული“ ანუ „სამრეწველო რევოლუცია“ აღინიშნება უმნიშვნელოვანესი გარდატეხა კაცობრიობის ისტორიაში, რომელმაც დასაბამი მისცა კაცობრიობის ცხოვრების სრულიად ახალ წესს და, შესაბამისად, ახალ

“ინდუსტრიულ ეპოქას”. თუკი “ინდუსტრიული რევოლუცია” ახალი დროის ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობის პროცესს აღნიშნავს, ტერმინი „ინდუსტრიალიზაცია“ უფრო ეკონომიკურ და ტექნიკურ „მოდერნიზაციას“ გულისხმობს.

დასკვნები

1. თანამედროვე საზოგადოება დედამიწის, ადამიანისა და ეკონომიკის ევოლუციისა და განვითარების პროცესების შედეგად ჩამოყალიბდა, რაც გამოიწვია: დედამიწის წარმოქმნის უნიკალურმა კოსმოსურმა მოვლენებმა; სასწაულებრივმა მოვლენებმა დედამიწის, სამყაროში უსასრულოდ მრავალრიცხოვან ციურ სხეულებს შორის, ისეთ ერთად-ერთ პლანეტად ჩამოყალიბებამ, რომელზეც სიცოცხლე არსებობს; დედამიწაზე აქამდე აუხსნელმა სიცოცხლისა და მისი უმაღლესი ფორმის, ადამიანის, წარმოშობამ და მისმა ევოლუციამ; ადამიანის მიერ იარაღის გამოყენებამ, პრიმიტიული ეკონომიკის წარმოქმნამ და მისმა ევოლუციამ. დედამიწის წარმოქმნის შემდეგ ცვლილებები ძალიან ნელა მიმდინარეობდა, მნიშვნელოვან დადებით ცვლილებებს მილიარდობით და მილიონობით წლები დასჭირდა.
2. ეკონომიკის ჩამოყალიბებას იმ სახით, რა სახითაც დღეისთვის გვაქვს დიდი დრო დასჭირდა. თავდაპირველად იგი ისეთივე პრიმიტიული იყო, როგორც ადამიანი და მის მიერ გამოყენებული იარაღი (ამიტომ ასეთ ეკონომიკას შეიძლება **პრიმიტიული ეკონომიკა** ვუწოდოთ), მაგრამ მას პრიმიტივიზმის მიუხედავად, მაინც აქვს თანამედროვე ეკონომიკის გარკვეული ნიშნები (თვით მისი ჩანასახოვანი სახით არსებობისასაც კი), ვინაიდან მაშინაც არსებობდა: ურთიერთობა ბუნებასთან; ურთიერთობები თემის (ჯგუფის) წევრებს შორის; ტექნოლოგიები; ფიზიკური და ადამიანისეული კაპიტალი; შრომის იარაღები; ინფორმაციის გაცვლა; ინსტიტუციები და ა. შ;
3. დედამიწის განვითარება მიმდინარეობდა სრულიად უსიცოცხლო მასიდან სიცოცხლისათვის საჭირო ყველა პირობების შექმნამდე (ატმოსფერო, წყალი, ხმელეთი, ფლორა, ფაუნა, წილისეულები, ჰავა და სხვ.). ძნელად წარმოსადგენია, ზებუნებრივი ძალების გარეშე, დედამიწის ისე გარდაქმნა, რომ მისგან დღევანდელი სიცოცხლით სავსე პლანეტა და მასზე მაღალგანვითარებული საზოგადოება ჩამოყალიბდებოდა. ამაზე მეცნიერებას ზუსტი პასუხი დღესაც არა გააჩნია.
4. ეკონომიკა განვითარდა შემგროვებლური ეკონომიკიგან მანუფაქტურულ ეკონომიკამდე, რაც მიმდინარეობდა ბუნებრივი იარაღების გამოყენებისა (ხელკეტი, ქვა დამუშავების გარეშე) და ადამიანის მიერ შექმნილი იარაღების სრულყოფის პარალელურად, როდესაც ცალკე დარგებად ჩამოყა-

ლიბდა სოფლის მეურნეობა მესაქონლეობა და ხელოსნობა, როდესაც ათვისებული იქნა ენერგიის ბუნებრივი წყაროები – წყლისა და ქარის ენერგია.

5. დაახლოებით 2 მილიონი წლის წინ ჩამოყალიბდა „მარჯვე ადამიანი“ („Homo habilis“). ზედა პალეოლითში (40—12 ათასი წელი ჩვენს ერამდე) კი „გონიერი ადამიანი“ („Homo sapiens“) გამოდის ასპარეზზე.
6. ნეოლითი, კი ხასიათდება ქვის დამუშავების ახალი ტექნიკით, ადამიანმა ისწავლა ქვის გახვრეტა, გაპრიალება, ხეხვა, მისთვის სასურველი, საკმაოდ დახვეწილი ფორმის მიცემა, რამაც უზიდა უმნიშვნელოვანეს მოვლენას – **“ნეოლითურ რევოლუციას”**, რომელიც არის ერთ-ერთი გარდამტეხი პერიოდი კაცობრიობის ისტორიაში, როდესაც ადამიანი მეთევზეობას, ნადირობასა და შემგროვებლობას წარმოებითა (მიწისმოქმედება, მესაქონლეობა) და ბინადარი ცხოვრებით ანაცვლებს. ეს პროცესი საკმაოდ ხანგრძლივი იყო და ათასწლეულებს მოიცავს.
7. რკინის ხანა მთავრდება ფოლადისა და თუჯის წარმოებით. რკინის ხანის დასასრულთან დაკავშირებით არსებობს სხვადასხვა შეხედულება. ერთნი თვლიან, რომ ის გაგრძელდა სამრეწველო რევოლუციამდე, სხვას კი მიაჩნია რომ ის დღესაც გრძელდება, ვინაიდან ფოლადი და თუჯი წარმოადგენს ერთ-ერთ ძირითად თანამედროვე კონსტრუქციულ მასალებს. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ სიმართლეს შეესაბამება პირველი შეხედულება, ვინაიდან სამრეწველო რევოლუციის შემდეგ იწყება უზარმაზარი პროცესები, რომლებმაც მიგვიყვანა არა ერთი ტექნოლოგიის შექმნასთან, რომელთა მეშვეობითაც განუზომლად გაიზარდა ადამიანთა შესაძლებლობები მათი საქმიანობის ნებისმიერ სფეროში. იწყება უმნიშვნელოვანესი თვისებრივი ცვლილებები. შეიქმნა მეცნიერების, ტექნიკის, ლიტერატურის, კულტურის, ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშები. განსაკუთრებით ვითარდება მეცნიერება (მათემატიკა, ფიზიკა, ასტრონომია და სხვ.).
8. პერიოდი 1750 წლიდან 1850 წლამდე არის პერიოდი, როდესაც ცვლილებებმა მიწათმოქმედებაში, მრეწველობაში, სამთო მრეწველობაში, ტრანსპორტსა და ტექნოლოგიებში ღრმა ეფექტი მოახდინა საზოგადოებაზე, ეკონომიკაზე და კულტურულ გარემოზე. განხორციელდა **“ინდუსტრიული” ანუ “სამრეწველო რევოლუცია”**, საფუძველი ჩაეყარა ახალი, „ინდუსტრიული საზოგადოების“ ჩამოყალიბებას.
9. ტერმინით, **“ინდუსტრიული” ანუ “სამრეწველო რევოლუცია”**. აღინიშნება უმნიშვნელოვანესი გარდატეხა კაცობრიობის ისტორიაში, რომელმაც დასაბამი მისცა კაცობრიობის ცხოვრების სრულიად ახალ წესს და, შესაბამისად, ახალ **“ინდუსტრიულ ეპოქას”**.

10. თუკი “ინდუსტრიული რევოლუცია” ახალი დროის ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობის პროცესს აღნიშნავს, ტერმინი „ინდუსტრიალიზაცია“ უფრო ეკონომიკურ და ტექნიკურ „მოდერნიზაციას“ გულისხმობს.

ლიტერატურა

1. პირველყოფილი საზოგადოებები. 2003
2. <https://ucnauri.com/218597/პირველყოფილი-საზოგადოებ/>
3. Bronze Age. 2006. <https://www.history.com/topics/pre-history/bronze-age>
4. Groeneveld E. 2016. Stone Age Tools
5. <https://www.ancient.eu/article/998/stone-age-tools/>
6. Human evolution. 2010
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Human_evolution
8. Iron Age. 2006. <https://www.history.com/topics/pre-history/iron-age>
9. The Great Transformation. 2001. Boston, Massachusetts
10. https://inctpped.ie.ufrj.br/spiderweb/pdf_4/Great_Transformation.pdf
11. Геологические эры и их последовательность в истории Земли. 2018.
12. https://zen.yandex.ru/media/priroda_dikaya_i_ne_ochen/geologicheskie-ery-i-ih-posledovatelnost-v-istorii-zemli-5b1a78d35f49679a79401e04
13. Грибов Н.Н. 2008. Эпоха железа в археологии. Учебно-методический комплекс. Под редакцией проф. Е.А. Молева. Н.Новгород.
14. Дятчин Н.И. 2000. История развития техники. Ростов н/Д, Феникс
15. История науки и техники. 2017
16. <https://www.google.com/search?client=opera&q=История+науки+и+техники+древней+доисторической+эпохи&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>
17. 10юМайдачевский Д.Я. 2008. История экономики от эпохи палеолита до XX века
18. Кайнозойская Эра. 2014
19. <https://animals-wild.ru/ery-i-periody-zemli/2039-kaynozoyskaya-era.html>
20. Майдачевский Д.Я. 2008. История экономики от эпохи палеолита до XX века
21. Общая характеристика эпохи железа. 2005.
22. <https://arheologija.ru/obshhaya-harakteristika-epohi-zheleza/>
23. Общие сведения об исторической периодизации. 2015.
а. <https://cultprosvet-mag.livejournal.com/25183.html>
24. Палеолит. 2018.
25. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Палеолит>
26. современные представления о происхождении человека 2008
27. <https://gist.github.com/anonymous/98033986424b5c5a6442df232064d29f>
28. Человек умелый: особенности образа жизни, орудия труда. 2016.
29. <https://wildfrontier.ru/chelovek-umelyj-osobennosti-obraza-zhizni-orudiya-truda-kak-vyglyadel-chelovek-umelyj-i-chem-otlichalsya-ot-kromanontsa/>
30. Этапы эволюции человека. 2004
31. <http://shkolo.ru/etapyi-evolyutsii-cheloveka/>

სექტორული ეკონომიკა – SECTORAL ECONOMY

Беккер Майкл

профессор, советник по электроэнергетическим рынкам программы USAID по региональной безопасности, энергоэффективности и торговле (RESET), Arlington, VA

Жакупов Алмас Аусыдыкович

к.э.н., профессор кафедры «Менеджмента и предпринимательства»
Алматинского университета энергетики и связи, г. Алматы

Жакупова Марияш Сагингериевна

к.т.н., технический специалист программы RESET, г. Астана

Габелашвили Кахабери Ревазович

к.э.н., доцент кафедры «Менеджмента и предпринимательства» Алматинского университета энергетики и связи, г. Алматы

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ «БАЛАНСОВОЙ» (ДОЛГОСРОЧНОЙ) НАДЕЖНОСТИ ЭНЕРГОСИСТЕМ В УСЛОВИЯХ КОНКУРЕНТНОГО РЫНКА

DOI:

10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.BECKER.ZHAKUPOV.LAZEBNIK.ZHAKUPOVA.GABELASHVILI

Аннотация. В статье рассмотрены различные методы обеспечения «балансовой» надёжности энергосистем в условиях конкурентного рынка, в частности введение рынков установленной мощности в дополнение к рынкам электрической энергии. Уделено внимание модели рынка располагаемой мощности и сравнению её с подобными рынками в других мировых рынках, в частности в Российской Федерации.

Ключевые слова: конкурентный энергетический рынок, локальные рынки мощности, эластичные кривые спроса на мощность, модель UCAP.

Введение

В Казахстане с января 2019 года начал функционировать рынок по оказанию услуг по обеспечению надёжности генерирующих мощностей к несению нагрузки, который фактически будет являться рынком располагаемых генерирующих мощностей.

Под надёжностью энергосистемы традиционно понимается степень, в которой энергосистема обеспечивает поставку электроэнергии потребителям в нужном количестве и в соответствии со стандартами качества. Это традиционное определение никак не связано с ценой электроэнергии и предполагает, что в любой момент времени весь спрос должен быть удовлетворен, вне зависимости от цены электроэнергии в данный момент, и что любое отключение или ограничение нагрузки классифицируется как ненадёжность.

В электроэнергетике разделяют два аспекта надёжности – оперативную (режимную) надёжность и долгосрочную, так называемую «балансовую» надёжность. Под оперативной надёжностью понимается надёжность функционирования, т.е. способность энергосистемы противостоять внезапным возмущениям, таким как короткие замыкания или непредвиденная потеря компонентов системы. Под долгосрочной («балансовой»)

надёжностью понимается способность энергосистемы обеспечивать суммарную потребность в электроэнергии в любое время с учетом плановых и внеплановых отключений компонентов системы. Надёжность покрытия нагрузки определяется наличием достаточных ресурсов в системе (генерирующих мощностей, пропускных способностей сетей электропередачи) для удовлетворения спроса на электроэнергию.

В регулируемой электроэнергетике основная ответственность за надёжность электроснабжения лежала на вертикально-интегрированных компаниях (ВИК). В ВИК вопросы надёжности рассматривались как составная часть централизованного планирования развития энергосистемы.

Уровень надёжности электроснабжения в условиях регулирования устанавливался централизованно регулятором либо другим органом на основе обобщенных оценок ущерба потребителей (неизбежно достаточно приближенных). Регулирующий орган утверждал план развития и включал затраты на поддержание определенного уровня надёжности в тарифы на электроэнергию.

Отраслевые проблемы обеспечения надёжности в условиях конкурентного электроэнергетического рынка

Одной из самых значительных проблем перехода от регулируемого к конкурентному рынку является вопрос – сумеет ли конкурентный рынок обеспечить адекватный уровень надёжности? Под надёжностью в данном случае понимается как оперативная или «режимная» надёжность, так и долгосрочная надёжность или, как её ещё называют, «балансовая надёжность», связанная с обеспечением адекватного количества установленных мощностей для удовлетворения принятого для данной энергосистемы критерия долгосрочной надёжности. Под адекватностью в данном контексте понимается способность системы удовлетворять общий потребительский спрос с заданной вероятностью. Совершенно очевидно, что количество мощностей, установленных в энергосистеме должно превышать потребительский спрос в часы максимальной нагрузки на определённое количество, называемое резервом установленной мощности. Вопрос заключается в том, как предоставить участникам рынка стимулы для поддержания резервов установленной мощности в объёмах, необходимых для обеспечения надёжности в долгосрочной перспективе.

Во времена вертикально интегрированных электрических компаний вопрос решался относительно просто – такая электрическая компания должна была владеть достаточным количеством мощностей, чтобы удовлетворить спрос своих потребителей на электроэнергию и при этом обеспечить требуемый резерв установленных мощностей, и возмещала затраты, связанные с поддержанием надлежащего количества мощностей, через тарифы своих конечных потребителей. Вертикально интегрированные электрические компании поддерживали процесс средне и долгосрочного планирования, и в тех случаях, когда для поддержания нужного количества мощностей требовалось строительство новых мощностей, компания осуществляла такое строительство, имея заверения регулирующих органов, что стоимость строительства новых мощностей будет отражена в тарифе.

С разделением форм деятельности вертикально интегрированных компаний по функциональным признакам и переходом в конкурентный рынок положение кардинальным образом изменилось. Переход к рыночной электроэнергетике потребовал

серьезных изменений в подходах к проблеме обеспечения надежности электроснабжения.

Если вопросы обеспечения оперативной надежности функционирования энергосистемы в условиях рынка были решены путём исчерпывающего описания функциональных обязанностей генерирующих компаний в технологических и коммерческих правилах рынка и в системе обязательных договоров, заключаемых генерирующими компаниями с инфраструктурными организациями оптового рынка, создания рынков резервов и других вспомогательных системных услуг, то понятие ответственности за поддержание резервов установленной мощности размылось, непонятно, кто за это должен отвечать. В модели конкурентного рынка необходимо было предусмотреть механизмы, создающие достаточные стимулы для генерирующих компаний, чтобы поддерживать величину генерирующей мощности на уровне, обеспечивающем требуемый уровень «балансовой» надежности. На начальных стадиях создания электроэнергетических рынков их теоретики считали, что в конкурентном рынке электроэнергии предметом торговли должен быть только один товар – электроэнергия, и что по мере приближения времени, когда будет необходим ввод новых мощностей, цены на электроэнергию будут достаточно высокими, чтобы стимулировать строительство новых мощностей. Этот подход не учитывал специфических особенностей электроэнергии как товара и электроэнергетики как промышленной отрасли. Вкратце эти особенности можно сформулировать следующим образом:

- невозможность хранения в сколько-нибудь значительных объемах. Поэтому производственные ресурсы должны быть доступны в любой момент, когда возникает спрос на электроэнергию;

- большие объемы необходимых инвестиций и большая длительность сооружения производственных мощностей;

- крайне незначительная ценовая эластичность спроса;

- большие политические и общественные последствия дефицитов электроэнергии, резкого роста цены на электроэнергию.

В мировой практике применяются различные подходы к решению задачи по обеспечению надёжности. Некоторые из них перечислены ниже:

- Отказ от какого-либо регулирования и полагаться только на рынок электроэнергии;

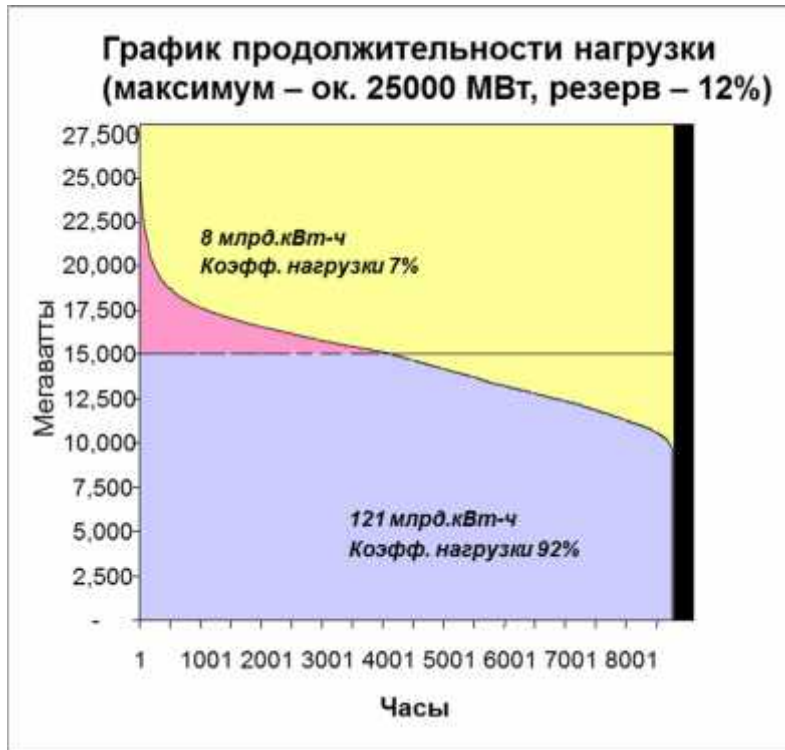
- Плата за мощность;

- Покупка пиковых генерирующих мощностей Системным оператором;

- Организация регулирующим органом конкурентного предложения новых генерирующих мощностей при угрозе дефицита;

- Рынок мощности с обязательствами по величине генерирующей мощности.

Практика показывает, что если полагаться только на рынок электроэнергии, где единственным товаром является электроэнергия, то для того, чтобы обеспечить наличие достаточного количества установленных (располагаемых) мощностей для обеспечения «балансовой» надёжности, цены на электроэнергию в часы максимальных нагрузок должны быть очень высокими, иначе генерирующие агрегаты, используемые для производства электроэнергии незначительное количество времени не смогут обеспечить уровень дохода, позволяющий им окупать свои производственные расходы и необходимую прибыль. Иллюстрация этому приводится ниже:

Источник: Ken Bekman, Restructuring Roundtable, October 18, 2018

На данной диаграмме приведен график продолжительности нагрузки для типичной энергосистемы. При максимуме нагрузки в 25000 МВт и величине резерва 12% для выполнения требования по «балансовой» надёжности в энергосистеме необходимо иметь 28000 МВт располагаемой мощности. Из них только 15000 МВт (нижняя часть графика) можно рассматривать в качестве товара, реализуемого в рыночных условиях. Оставшиеся 13000 МВт, т.е. более 45% требуемых производственных мощностей (верхняя часть графика) не могут функционировать в условиях традиционного товарного рынка. В рыночной экономике трудно найти примеры, когда 45% производственных мощностей поддерживаются для работы с коэффициентом нагрузки 7% для обеспечения 6,2% потребительского спроса на товар. Но электроэнергия как уже отмечалось это особый товар и электроэнергетика особая отрасль. К организации конкуренции в отрасли, где 45% производственных мощностей введены для работы с коэффициентом нагрузки 7% и обеспечивают только 6,2% спроса на товар, нужен особый подход.

Согласно сделанным оценкам для покрытия полных затрат (включая возмещение капитальных затрат и возврат на капитал) стоимость электроэнергии, производимой наиболее дорогими пиковыми мощностями (первые 500 часов на графике), должна превышать их топливную составляющую затрат более чем на \$500/МВт-ч, что приводит к очень высоким ценам на электроэнергию. Поэтому традиционная модель ценооб-

разования в товарных рынках с применением единой цены на производимый товар, которая бы в то же время обеспечивала требования надёжности во многих энергосистемах, не применима.

В результате на рынках электроэнергии проблема надёжности приобретает уникальный характер. Если на других товарных рынках надёжность получения товара является тем, что в экономике называется «индивидуальным благом», т.е. сам потребитель решает при какой цене он отказывается от приобретения товара, то на рынке электроэнергии надёжность является «общественным благом». На рынке электроэнергии решения о необходимом уровне надёжности (т.е. о необходимом суммарном объеме генерирующих мощностей для покрытия нагрузки и несения резерва) должны приниматься в интересах всего сообщества потребителей и оплачивать это также должны все потребители совместно.

Рынки установленных (располагаемых) мощностей

Из соображений, изложенных в предыдущем разделе следует, что для того, чтобы в конкурентном рынке электроэнергии стимулировать инвестиции в генерирующие мощности, достаточные для обеспечения необходимого уровня надёжности, необходимы специальные меры. Эти меры должны предоставить значительному количеству ресурсов установленной мощности дополнительный источник дохода, иначе эти ресурсы вынуждены будут уйти из рынка и ускорить время возникновения дефицита установленной (располагаемой) мощности. Таким дополнительным источником дохода являются рынки установленной (располагаемой) мощности, предполагающего наложение обязательств по мощности на предприятия, обслуживающие нагрузку и оплату в соответствии с этими обязательствами генераторам за поддерживаемую располагаемую мощность.

Таким образом, рынок установленных мощностей преследует следующие основные цели:

-) Возлагает на организации, обслуживающие нагрузку, обязательства за поддержание требуемого количества установленных мощностей путём покупки соответствующего количества установленных мощностей;
-) Выдаёт заблаговременные ценовые сигналы для строительства новых установленных мощностей до образования дефицита;
-) Позволяет владельцам генерирующих ресурсов возмещать часть своих постоянных затрат, которые они не могут возместить в рынке электроэнергии.

Механизм рынков установленной (располагаемой) мощности основан на том, что регулирующий орган (совместно с системным оператором) определяет необходимый для обеспечения надёжности суммарный объем генерирующих мощностей, которые должны быть куплены у генерирующих компаний, и этот же суммарный объем мощности должен быть куплен потребителями (покупателями на оптовом рынке). При этом для каждого оптового потребителя устанавливаются обязательства по покупке доли этой мощности, пропорциональной максимуму его потребления.

Тем самым гарантируется достижение необходимого уровня надёжности, а связанные с обеспечением этого уровня затраты распределяются между потребителями.

Цена мощности при этом определяется рынком мощности, на котором продаются и покупаются необходимые объемы мощности.

Как правило, большая часть торговли мощностью производится с помощью двусторонних контрактов между генерирующими компаниями и покупателями мощности (оптовыми потребителями). Кроме того, мощность может покупаться и продаваться на аукционах, на которые продавцы и покупатели подают ценовые заявки.

Такой механизм используется, в частности, в США на рынках электроэнергии Нью-Йорка, Новой Англии, PJM, а также в Российской Федерации.

За последние годы рынки мощности с обязательствами по величине генерирующей мощности получили существенное развитие. К ним добавились такие атрибуты как:

1. Локальные рынки мощности.

Из-за наличия ограничений по пропускной способности электрической сети даже при наличии достаточной суммарной генерирующей мощности в системе в целом, в отдельных регионах системы может возникать дефицит мощностей, поскольку избыточная мощность в соседних регионах не может быть передана в данный регион. В этой связи для таких регионов устанавливаются локальные обязательства по генерирующей мощности. Для выполнения этих обязательств покупатели мощности в этом регионе обязаны приобрести ее у продавцов, расположенных в том же регионе.

2. Форвардные рынки мощности.

Для того чтобы в торговле мощностью могли участвовать не только существующие, но и предлагаемые к сооружению новые мощности, торговля мощностью должна проводиться не на следующий год, а с упреждением в 3-6 лет, поскольку сооружение электростанций требует значительного времени. Форвардная торговля мощностью позволяет значительно улучшить конкуренцию между генерирующими мощностями (включая новые инвестиционные проекты), снизить рыночную силу продавцов мощности и уменьшить волатильность цен на мощность.

а. Долгосрочные обязательства на рынке мощности.

Заклучение с инвесторами, вкладывающими средства в новые генерирующие мощности, контрактов на 5—10 лет может дополнительно сократить их инвестиционные риски. Для существующих мощностей целесообразно сохранение годовых контрактов. Слишком долгосрочные обязательства связаны с большими рисками для энергосбытовых компаний.

б. Эластичные кривые спроса на мощность.

Однозначное задание требований по величине генерирующей мощности предполагает, что существует некоторый необходимый уровень резерва мощности и любой дополнительный резерв сверх этого уровня абсолютно бесполезен, а снижение резерва ниже этого уровня сразу же резко ухудшит надежность. На самом деле оптимальный уровень резерва всегда определяется на основе компромисса между затратами на резерв и ожидаемого ущерба потребителей от снижения надежности. Поэтому уровень резерва мощности должен зависеть от предлагаемой цены генерирующей мощности – чем ниже цена мощности, тем большую величину резерва можно себе позволить, и наоборот. Поэтому вместо однозначной величины потребности в мощности вводится эластичная кри-

вая, отражающая зависимость суммарной величины мощности в системе от ее цены. Эта зависимость утверждается регулирующим органом.

Правильно сконструированный рынок мощности должен позволить инвестору в генерирующие мощности заработать в периоды дефицита генерирующих мощностей больше, чем его постоянные затраты. Естественно, что в периоды избытка генерирующих мощностей инвесторы не могут рассчитывать на полное возмещение своих постоянных затрат. В эти периоды инвестиции, как правило, не производятся и цены постепенно растут до того уровня, при котором они приближаются к уровню постоянных затрат. В идеально организованном рынке конкуренция со стороны мощностей нового строительства и рыночные силы должны заставить среднюю цену рынка колебаться вокруг точки возмещения постоянных затрат. И желательно, чтобы мощности, находящиеся на стадии строительства могли конкурировать с существующими мощностями.

Отражение показателей готовности в оплате за мощность

Консенсус в части того, что плата за мощность должна отражать показатели готовности генерирующих ресурсов сложился довольно давно. В соответствии с этим операторы рынка рассчитывали коэффициенты готовности всех генерирующих ресурсов в среднем по системе, а также индивидуальные коэффициенты готовности для каждого генерирующего ресурса (блока). Продуктом, торгуемым в рынке установленной (располагаемой) мощности, являлось не номинальное количество располагаемой мощности I , сертифицированное для определённого генерирующего ресурса, а величина U , рассчитанная как $U = I * K_r$, где K_r – рассчитанный оператором рынка усреднённый коэффициент готовности за 12 месяцев, предшествовавших расчёту. Естественно, что коэффициент готовности не превышает 1. Общее количество обязательств по располагаемым мощностям в рынке UCAP рассчитывалось как

$$U = I * K_c,$$

где I – минимально требуемое количество располагаемых мощностей, необходимых для удовлетворения критерия надёжности;

K_c – рассчитанный оператором рынка на основе статистических данных усреднённый коэффициент готовности всех участвующих в рынке мощности ресурсов за 12 месяцев, предшествующих расчёту.

Предположим, что среди участников рынка мощности есть два генератора мощностью 200 МВт каждый. Предположим также, что минимальное требование по количеству ресурсов, необходимых для выполнения критерия надёжности – 1200 МВт, средний коэффициент готовности всех участвующих в рынке генераторов – 85%, коэффициент готовности первого генератора – 80%, а второго – 90%.

В нашем примере в рынке, использующем модель UCAP, общее количество МВт, которое будет продано в рынке составит 1020 МВт ($1200 \times 0,85$), при этом первый генератор будет иметь для продажи 160 МВт ($200 \times 0,8$), а второй 180 МВт ($200 \times 0,9$), при этом процентная доля в рынке первого генератора понизится, а второго повысится по сравнению с теми долями, которые бы они имели, если бы показатели готовности не учитывались.

В некоторых моделях рынка располагаемой мощности учитывается не средняя готовность генерирующих ресурсов, рассчитанная по всем часам, а готовность, фактиче-

ски продемонстрированная в так называемые «критические» или «стрессовые» часы в течение расчётного месяца. Такими часами должны быть те, в течение которых энергосистема испытывает дефицит оперативных резервов. При этом следует отметить, что мощность не считается готовой к работе, если она не производит электроэнергию, или не назначена Системным оператором поставлять невращающийся оперативный резерв и/или не может быть синхронизирована с энергосистемой меньше, чем за 8 часов с момента получения оповещения от диспетчера.

Особенности рынка мощности, предлагаемого к внедрению в Казахстане

В июле 2014 года в Казахстане приняты изменения и дополнения в некоторые законодательные акты, в том числе по вопросам электроэнергетики. В соответствии с изменённым Законом об Электроэнергетике с 1 января 2019 года в Казахстане в дополнение к рынку электроэнергии вводится ещё и рынок установленной (располагаемой) мощности. Ниже приводятся особенности рынка установленной (располагаемой) мощности, подлежащего внедрению в энергосистеме Республики Казахстан.

) Согласно законодательству Республики Казахстан электрическая мощность не является товаром и поэтому не может являться продуктом рынка. Поэтому продуктом рынка установленной мощности определена не сама мощность, а услуга по предоставлению готовности генерирующей мощности к несению нагрузки. Услуга эта будет измеряться в единицах электрической мощности и объём её будет откорректирован с учётом продемонстрированной соответствующими генерирующими агрегатами готовности.

) Рынок услуг по предоставлению готовности будет состоять из двух секторов – сектора существующих мощностей и сектора новых мощностей. Торговля в секторе существующих мощностей будет производиться в целом как описано выше в данной статье. Торговля в секторе новых мощностей будет производиться в соответствии с условиями тендеров на строительство новых мощностей. Тендеры будут объявляться и проводиться системным оператором. Победитель тендера будет заключать контракт с системным оператором. Данная схема представляет собой механизм «гарантирования» инвестору возврата инвестиций. Правила осуществления этого механизма предстоит разработать. Подобный механизм применяется в рынке мощности Российской Федерации.

) Рынок услуг по предоставлению готовности будет представлять собой рынок «единого закупщика». Этим закупщиком будет являться системный оператор. Закупки мощности будут осуществляться на централизованных торгах, проводимых КОР-ЭМ по договору с системным оператором. Как предполагается цена за мощность в секции существующих мощностей будет устанавливаться на основе «предельных» тарифов на мощность, включающих в себя возмещение условно-постоянных затрат генерирующих станций с учётом принятых ими инвестиционных обязательств. Очевидно, что существующие «предельные» тарифы должны будут быть разбиты на компоненты электроэнергии и мощности, т.е. тарифы станут двухставочными. Оптовым потребителям мощность будет продаваться по единой усреднённой цене.

) Всякупаемая мощность за исключением поставляемой некоторым потребителям от их собственных генерирующих агрегатов, должна быть продана и куплена через централизованные торги, потребители и производители не могут заключать между

собой прямых договоров на поставки мощности, за исключением случаев, описанных выше. В результате в электроэнергетическом рынке может иметь место любопытный парадокс – подавляющее большинство поставок электроэнергии будет производиться по двусторонним договорам, в то время как поставки мощности будут производиться только централизованно. Это значит, что участники рынка не смогут заключать двусторонние договоры на поставки «электроэнергии и мощности».

) В настоящее время не ясно каким образом будет проходить конкурентный отбор в секции существующих мощностей. В ближайшей перспективе в условиях имеющего места дефицита установленных (располагаемых) мощностей очевидно, что вся имеющаяся мощность будет закуплена, но, когда появится избыток мощностей вопросы конкурентного отбора встанут довольно остро.

) Тарифы энергоснабжающих организаций должны будут быть пересмотрены для того, чтобы отразить стоимость выполнения обязательств по покупкам мощности. В тарифе системного оператора появится составляющая по организации предоставления услуг по обеспечению готовности генерирующих агрегатов к несению нагрузки.

Выводы

Внедрение в практику функционирования конкурентного оптового рынка установленной (располагаемой) мощности можно считать положительным явлением в процессе развития рыночных отношений в электроэнергетическом секторе Казахстана. Однако то, что существующие в настоящее время «предельные» тарифы будут преобразованы из одноставочных в двухставочные могут дать толчок к развитию конкуренции в рынке электроэнергии. В то же время введение рынка мощности не освобождает руководство и предприятия энергосектора Казахстана от решения главной задачи – формирования концепции дальнейшего развития рыночных отношений в электроэнергетическом секторе республики. Формирование такой комплексной концепции позволит обеспечить сбалансированное взаимодействие рынков электроэнергии и мощности, организовать рынок вспомогательных системных услуг и обеспечить чёткие ценовые сигналы для инвесторов в электроэнергетику.

Использованная литература

1. Закон РК «Об электроэнергетике» с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.06.2020 г.
2. Закон РК «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.06.2020 г.)
3. Жакупов А.А., Бертисбаев Н.Б., Доронин А.В. 2015. Исследование рынка электроэнергетики Казахстана. - Алматы, – 230 с.
4. Дукенбаев К.Д. 2018. Энергетика Казахстана. Движение к рынку. – Алматы. Гылым. – 584 с.
5. Тиесов С.А. 2016. Рынок электроэнергии в Казахстане. – Астана. – 256с.
6. Туkenов А.А. 2015. Рынок электроэнергии: монополии к конкуренции. Москва: Энергоатомиздат. – 413 с.

Becker Michael

*Professor, Electricity Markets Advisor, USAID Regional Security,
Energy Efficiency and Trade (RESET) Program, Arlington, VA*

Zhakupov Almas

*Candidate of Economic Sciences, Professor, Department of Management
and Entrepreneurship, Almaty University of Power Engineering and Telecommunica-
tions, Kazakhstan, Almaty*

Zhakupova Mariyash

*Candidate of technical Sciences, technical specialist of the
RESET program, Kazakhstan, Nur-Sultan*

Gabelashvili Kakhaberi

*Candidate of Economic Sciences, associate professor,
Department of Management and Entrepreneurship, Almaty University of Power Engi-
neering and Telecommunications, Kazakhstan, Almaty*

ISSUES OF ENSURING THE "BALANCE" (LONG-TERM) RELIABILITY OF POWER SYSTEMS IN A COMPETITIVE MARKET

Expanded Summary

This paper contains descriptions of various approaches for providing resource adequacy, in particular introduction in operation of the wholesale power markets in addition to electric energy markets yet another market – installed (rated) capacity markets. Paper also contains description of particular aspects of the future Kazakhstan’s installed (rated) capacity market to the extent these aspects are laid out in the normative documents that are available to date. Some of these aspects are compared to approaches used in other world power markets including capacity market of Russian Federation.

Key words: *competitive energy market, local capacity markets, elastic capacity demand curves, UCAP model.*

From January 2019 in Kazakhstan, a market for the provision of services to ensure the reliability of generating capacities to load bearing began to function, which in fact will be the market for available generating capacities.

In regulated electricity, the main responsibility for the reliability of power supply fell on vertically integrated companies (VIC). At the VIC, reliability issues were considered as an integral part of centralized energy system development planning. The number of capacities installed in the power system should exceed consumer demand during hours of maximum load for a certain amount, called the margin of reserve. The question is how to provide market participants with incentives to maintain margin of reserves in the volumes necessary to ensure long-term reliability.

With the separation of the forms of activity of vertically integrated companies by functional features and the transition to a competitive market, the situation has radically changed. The transition to a market-based electric power industry required major changes in approaches to the problem of ensuring the reliability of power supply.

In the competitive market model, it is necessary to provide mechanisms that create sufficient incentives for generating companies in order to maintain capacity at a level that provides the required level of “balance” reliability.

If you rely only on the electricity market, where the sole good is electricity, then in order to ensure a sufficient number of installed (available) capacities for “balance” reliability, electricity prices during peak hours should be very high, otherwise generating units, the insignificant amount of time used for electricity production, will not be able to provide a level of income that allows to repay their production costs and necessary profits.

According to estimates, to cover the full costs (including reimbursement of capital costs and return on capital), the cost of electricity produced by the most expensive peak capacities (the first 500 hours on the schedule) should exceed their fuel cost component by more than \$ 500 / MWh, which leads to very high electricity prices. Therefore, the traditional pricing model in commodity markets using a single price for the manufactured product, which would at the same time provide reliability requirements in many power systems, is not applicable.

In order to stimulate investments in the competitive electricity market in generating capacities sufficient to provide the necessary level of reliability, special measures are needed. These measures should provide a significant amount of installed capacity resources with an additional source of income, otherwise these resources will be forced to leave the market and accelerate the time of the installed (available) capacity shortage. Such an additional source of income is the markets for installed (available) capacity, implying imposing capacity obligations on enterprises serving the load and paying generators for supported available capacity in accordance with these obligations.

The mechanism of markets for installed (available) capacity is based on the fact that the regulatory body (together with the system operator) determines the total volume of generating capacities that must be purchased from generating companies, which is necessary to ensure reliability, and the same total volume of capacity must be bought by consumers (buyers) in the wholesale market). At the same time, liabilities are established for each wholesale consumer to purchase a share of this capacity, which is proportional to the maximum of its consumption. This ensures the achievement of the required level of reliability, and the costs associated with ensuring this level are distributed among consumers. In this case, the price of capacity is determined by the capacity market, where the necessary volumes of capacity are sold and bought.

As a rule, most of the capacity trade is done through bilateral contracts between generating companies and capacity buyers (wholesale consumers). In addition, capacity can be bought and sold at auctions for which sellers and buyers submit price bids. Such a mechanism is used, in particular, in the USA in the electricity markets of New York, New England, PJM, as well as in the Russian Federation.

A properly designed capacity market should enable the investor in generating capacities to earn more during periods of a shortage of generating capacities than its fixed costs. Naturally, in periods of excess generating capacities, investors cannot rely on full reimbursement of their fixed costs. During these periods, investments are usually not made and prices gradually rise to the level at which they approach the level of fixed costs. In a perfectly organized market, competition from new construction capacities and market forces should cause the average market price to fluctuate around a fixed cost recovery point. It is advisable that capacities under construction be able to compete with existing capacities.

The introduction into functioning practice the competitive wholesale market of installed (available) capacity can be considered a positive phenomenon in the process of developing market relations in the electric power sector of Kazakhstan. The fact that the current “marginal” rates will be converted from single-rate to double-rate can give start to the development of competition in the electricity market. At the same time, the introduction of a capacity market does not exempt the management and enterprises of the energy sector of Kazakhstan from solving the main task - the formation of a concept for the further development of market relations in the republic’s electric energy sector. The formation of such a comprehensive concept will allow for a balanced interaction of electricity and capacity markets, organize a market for auxiliary system services and provide clear price signals for investors in the electrical energy industry.

მაიკლ ბეკერი

*პროფესორი, ელექტროენერგიის ბაზრების მრჩეველი,
USAID რეგიონალური უსაფრთხოების, ენერგოეფექტურობის
და ვაჭრობის (RESET) პროგრამა, არლინგტონი, VA*

ალმას ჟაკუბოვი

*ე.მ.კ., გუმარბეკ დაუკეევის სახელობის ალმათის ენერგეტიკისა და
კავშირგაბმულობის უნივერსიტეტის მენეჯმენტისა და მეწარმეობის
კათედრის პროფესორი, ყაზახეთი, ალმათი*

მარიამ ჟაკუბოვა

*ტ.მ.კ., პროგრამა (RESET)-ის ტექნიკური სპეციალისტი,
ყაზახეთი, ნურ-სულთან*

კახაბერ გაბელაშვილი

*ე.მ.კ., გუმარბეკ დაუკეევის სახელობის ალმათის ენერგეტიკისა და
კავშირგაბმულობის უნივერსიტეტის მენეჯმენტისა და მეწარმეობის კათედრის
აცოცირებული პროფესორი, ყაზახეთი, ალმათი*

**ენერგოსისტემის "საბალანსო" (გრძელვადიანი) საიმედოობის უზრუნველყოფის
საკითხები კონკურენტუნარიან ბაზარზე
რეზიუმე**

ყაზახეთში 2019 წლის იანვრიდან ფუნქციონირება დაიწყო დატვირთვის მატარებელი მაგენერირებელი სიმძლავრეების უზრუნველყოფის მომსახურების ბაზარმა, რომელიც რეალურად წარმოადგენს ხელმისაწვდომი (დადგმული) მაგენერირებელი სიმძლავრეების ბაზარს.

რეგულირებადი ელექტროენერგიის ინდუსტრიაში მთავარი პასუხისმგებლობა ელექტროენერგიის მიწოდების საიმედოობაზე ეკისრებოდათ ვერტიკალურად ინტეგრირებულ კომპანიებს (ვიკ). ვიკ – ში საიმედოობის საკითხები განიხილებოდა, როგორც ენერგეტიკული სისტემის განვითარების ცენტრალიზებული დაგეგმვის განუყოფელი ნაწილი. ენერგოსისტემაში დადგმული სიმძლავრეების რაოდენობა გარკვეული ოდენობით უნდა აღემატებოდეს სამომხმარებლო

მოთხოვნას მაქსიმალური დატვირთვის საათებში, რომელსაც ეწოდება დადგმული სიმძლავრის რეზერვი. მნიშვნელოვანია იმის გარკვევა, თუ როგორ უნდა მოხდეს ბაზრის მონაწილეთა სტიმულირება, რომ შეინარჩუნონ დადგმული სიმძლავრის რეზერვები იმ მოცულობებში, რომლებიც აუცილებელია გრძელვადიან პერსპექტივაში საიმედოობის უზრუნველსაყოფად.

ვერტიკალურად ინტეგრირებული კომპანიების საქმიანობის ფუნქციონალური მახასიათებლებით განცალკევების და კონკურენტულ ბაზარზე გადასვლის შემდეგ, სიტუაცია რადიკალურად შეიცვალა. ელექტროენერგეტიკის ინდუსტრიის გადასვლა საბაზრო მექანიზმებზე მოითხოვდა მნიშვნელოვან ცვლილებებს ელექტროენერგიის მიწოდების საიმედოობის პრობლემის უზრუნველსაყოფად.

კონკურენტული ბაზრის მოდელში აუცილებელია ისეთი მექანიზმების გათვალისწინება, რომლებიც საკმარის სტიმულს შეუქმნიან მაგენერირებელ კომპანიების, რათა შეინარჩუნონ სიმძლავრის მოცულობა ისეთ დონეზე, რომელიც უზრუნველყოფს “საბალანსო” საიმედოობის საჭირო დონეს.

თუ დავვერდნობით მხოლოდ ელექტროენერგიის ბაზარს, სადაც ერთადერთი საქონელი ელექტროენერგიაა, მაშინ იმისათვის, რომ უზრუნველყოთ დადგმული (ხელმისაწვდომი) სიმძლავრეების საკმარისი რაოდენობა „საბალანსო“ საიმედოობის უზრუნველსაყოფად, ელექტროენერგიის ფასები პიკის საათებში უნდა იყოს ძალიან მაღალი, წინააღმდეგ შემთხვევაში მაგენერირებელი სიმძლავრეები, რომლებიც გამოიყენება ელექტროენერგიის წარმოებისთვის მხოლოდ უმნიშვნელო დროის განმავლობაში, ვერ შეძლებს შემოსავლების ისეთ რაოდენობას, რაც უზრუნველყოფს წარმოების ხარჯების დაფარვას და მოგების საჭირო დონეს.

შეფასების თანახმად, სრული ხარჯების დასაფარად (კაპიტალური ხარჯების ანაზღაურებისა და კაპიტალზე დაბრუნების ჩათვლით), ყველაზე ძვირადღირებული პიკური სიმძლავრით წარმოებული ელექტროენერგიის ღირებულება (გრაფიკით პირველი 500 საათი) უნდა აღემატებოდეს საწვავის ღირებულების კომპონენტს 500\$/მგვტ.სთ, რაც გამოიწვევს ელექტროენერგიის ძალიან მაღალი ფასებს. ამიტომ, სასაქონლო ბაზრებზე ფასწარმოქმნის ტრადიციული მოდელი, რომელიც ითვალისწინებს წარმოებული პროდუქტისთვის ერთიან ფასს, რომელიც ამავდროულად უზრუნველყოფს საიმედოობის მოთხოვნას ენერგოსისტემებში, არ გამოიყენება.

იმისათვის, რომ უზრუნველყოთ ელექტროენერგიის კონკურენტულ ბაზარზე ინვესტიციების სტიმულირება მაგენერირებელი სიმძლავრეების უზრუნველსაყოფად, საჭიროა სპეციალური ზომები. მათი საშუალებით უნდა მოხდეს დადგმული სიმძლავრეების მნიშვნელოვანი რაოდენობა რესურსებისათვის დამატებითი შემოსავლის წყაროთი უზრუნველყოფა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ეს რესურსები იძულებული იქნებიან დატოვონ ბაზარი, რაც დააჩქარებს დადგმული (ხელმისაწვდომი) სიმძლავრეების დეფიციტს. შემოსავლის ამგვარი დამატებითი წყაროა დადგმული (ერთჯერადი) სიმძლავრის ბაზრები, რაც გულისხმობს

„სიმძლავრის ვალდებულებების“ დაწესებას საწარმოებზე, რომლებიც ახდენენ ამ სიმძლავრის მოხმარებას და ანაზღაურებას გენერატორებისთვის ვალდებულებების შესაბამისად, დადგმული სიმძლავრის უზრუნველსაყოფად.

დადგმული (ხელმისაწვდომი) სიმძლავრის ბაზრების მექანიზმი ემყარება იმ ფაქტს, რომ მარეგულირებელი ორგანო (სისტემის ოპერატორთან ერთად) განსაზღვრავს საიმედოობის უზრუნველსაყოფად საჭირო სიმძლავრეების მთლიან რაოდენობას, რომელიც უნდა შეიძინონ მწარმოებელი კომპანიებისგან, ხოლო იგივე მთლიანი მოცულობა უნდა შეიძინონ მომხმარებლებმა (მყიდველებმა საბითუმო ბაზარზე). უფრო მეტი, თითოეული საბითუმო მომხმარებლისთვის დგინდება ვალდებულებები ამ სიმძლავრის ნაწილის შეძენისთვის, რაც მისი მოხმარების მაქსიმუმის პროპორციულია. ეს უზრუნველყოფს საიმედოობის საჭირო დონის მიღწევას, ხოლო ამ დონის უზრუნველყოფასთან დაკავშირებული ხარჯები ნაწილდება მომხმარებლებზე. ამ შემთხვევაში, სიმძლავრის ფასი განისაზღვრება სიმძლავრეების ბაზრით, სადაც ხდება სიმძლავრეების საჭირო მოცულობით გაყიდვა და შეძენა.

როგორც წესი, სიმძლავრეების ბაზარზე ვაჭრობის უმეტესობა ხორციელდება ორმხრივი კონტრაქტების საშუალებით, მწარმოებელ კომპანიებსა და სიმძლავრეების მყიდველებს (საბითუმო მომხმარებლებს) შორის. ამასთან, სიმძლავრის შეძენა და გაყიდვა შესაძლებელია აუქციონზე, რომელზეც გამყიდველების და მყიდველების მხრიდან ხდება სასურველი ფასების შეთავაზება. კერძოდ, ასეთი მექანიზმი გამოიყენება აშშ – ში ნიუ – იორკის, ახალი ინგლისის, PJM- ის ელექტროენერგიის ბაზრებზე, ასევე რუსეთის ფედერაციაში.

სწორად შემუშავებულმა სიმძლავრეების ბაზარმა ინვესტორს უნდა მისცეს შესაძლებლობა გამომუშავოს უფრო მეტი მაგენერირებელი სიმძლავრეების დეფიციტის პერიოდში, ვიდრე მისი მუდმივი ხარჯებია. ბუნებრივია, ჭარბი მაგენერირებელი სიმძლავრეების პერიოდებში ინვესტორები ვერ მიიღებენ თავიანთი მუდმივი ხარჯების სრულ ანაზღაურებას. ასეთ პერიოდებში, როგორც წესი, ინვესტიციები არ ხდება და ფასები თანდათანობით იზრდება იმ დონემდე, სადაც ის უახლოვდება ფიქსირებული ხარჯების დონეს. იდეალურად ორგანიზებულ ბაზარზე, ახალი მშენებლობების სიმძლავრეებისა და ბაზრის მონაწილეთა მხრიდან კონკურენციამ უნდა გამოიწვიოს საშუალო საბაზრო ფასის ცვალებადობა (რყევა) ფიქსირებული ხარჯების ნულოვანი მოგების წერტილის ირგვლივ. სასურველია, რომ მშენებლობის სტადიაზე მყოფმა სიმძლავრეებმა კონკურენცია გაუწიონ არსებულ სიმძლავრეებს.

დადგმული (ხელმისაწვდომი) სიმძლავრის დანერგვა კონკურენტუნარიანი საბითუმო ბაზრის ფუნქციონირების პრაქტიკაში პოზიტიურ მოვლენად შეიძლება ჩაითვალოს საბაზრო ურთიერთობების განვითარების პროცესში ყაზახეთის ელექტროენერგეტიკის სექტორში. მხოლოდ ის ფაქტი, რომ ამჟამინდელი „ზღვრული“ ტარიფები გადაიქცევა ერთტარიფიანიდან ორტარიფიანად, სტიმულს მისცემს

კონკურენციის განვითარებას ელექტროენერგიის ბაზარზე. ამავდროულად, სიმძლავრეების ბაზრის შემოღება არ ათავისუფლებს ყაზახეთის ენერგეტიკის სექტორის ხელმძღვანელებსა და საწარმოებს ძირითადი ამოცანის გადაჭრისგან - საბაზრო ურთიერთობების შემდგომი განვითარების კონცეფციის შექმნა რესპუბლიკის ელექტროენერგეტიკის სექტორში. ასეთი ყოვლისმომცველი კონცეფციის ფორმირება უზრუნველყოფს ელექტროენერგიისა და სიმძლავრის ბაზრების დაბალანსებულ ურთიერთქმედებას, დამხმარე სისტემური სერვისების ბაზრის ორგანიზებას და ელექტროენერგიის ინდუსტრიის ინვესტორებისთვის ფასების მკაფიო სიგნალებს.

ეკონომიკური თეორია – ECONOMIC THEORY

მურმან კვარაცხელია

*ეკონომიკის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი,
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პაატა
გუგუშვილის სახელობის ეკონომიკის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერმუშაკი*

გლობალური კრიზისი და ეკონომიკის მდგრადი განვითარების თეორიული პრობლემები

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.KVARATSKHELIA

ანოტაცია. სტატია ეძღვნება დღევანდელი გლობალური კრიზისის გამოწვევ მიზეზებსა და მის მოსალოდნელ შედეგებს უახლოეს პერსპექტივაში. მსოფლიო კრიზისების ისტორია ადასტურებს, რომ მისი მიმდინარეობისას ყალიბდება სრულიად განსხვავებული გარემო-პირობები, რომელიც ახალი ეკონომიკური წესრიგის დამყარების საფუძველი ხდება. ეს ეხება საზოგადოების განვითარების ყველა სფეროს და, უპირველესად ეკონომიკასა და მისი რეგულირების სისტემის სრულყოფას. ახალი მოვლენები მოითხოვს ახლებურ მიდგომას, ახალი ინოვაციური თეორიების შექმნას. არსებული გამოწვევები რთულ მდგომარეობაში აყენებს ეკონომიკურ პროგრესს და ადამიანების კეთილდღეობას.

საზოგადოების განვითარება დინამიკური პროცესია, იგი მუდმივად იცვლება. ასეთი ცვალებადობა ყოველთვის პროგრესული და დროის მოთხოვნის ადეკვატურია. იგი, ასევე ეხება ახალი ეკონომიკური თეორიების შექმნასა და მის პრაქტიკაში რეალიზაციას. ამ პროცესების მასტიმულირებელ ფაქტორად ხშირად ეკონომიკური კრიზისები გვევლინება, მისი წარმომავლობის მიუხედავად.

ისტორიული პროცესების დინამიზმიდან გამომდინარე, ყოველ მოვლენას, თუ მოხდება მისი სწორად გააზრება, თავისი დადებითი მხარე გააჩნია. ამ შემთხვევაში იგულისხმება კონტროლს დაქვემდებარებული კრიზისები და მისი თანმდევი შედეგები, რაც ხელს უწყობს ახალი კონცეფციების შექმნის სტიმულირებას.

ეკონომიკის მდგრადი განვითარება, უპირველეს ყოვლისა, დაკავშირებულია ეკონომიკურ ზრდასთან და ეკონომიკურ განვითარებასთან. ეს ეკონომიკურ თეორიაში სხვადასხვანაირად აისახება. აქ იგულისხმება ეკონომიკის ცენტრალიზაცია, საბიუჯეტო სახსრების პროპორციულად განაწილება, რეგიონებისადმი უნიფიცირებული მიდგომა, სახელისუფლებო უფლებამოსილების გამიჯვნა, მიღებული გადაწყვეტილებების გამჭვირვალობა, რეგიონის ეკოლოგიური შესაძლებლობების გათვალისწინების აუცილებლობა და ცხოვრების სტანდარტების შექმნა.

მდგრადი განვითარების თეორიას სრულად პასუხობს რეგიონული ეკონომიკის „რეგიონი-ბაზარი“ და „რეგიონი-სოციალური“ პარადიგმები. ეს განპირო-

ბეჭდილია სოციალური, ეკონომიკური და ეკოლოგიური ასპექტებით, რაც მოითხოვს რეგიონული განვითარების კომპლექსური პროგრამების შედგენასა და რეალიზაციას. საინტერესოა თვით ტერმინის გენეზისი. ეს ტერმინი პირველად გამოყენებული იყო გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის გარემოსა და განვითარების საერთაშორისო კომისიის მიერ, 1987 წელს. მასში – “ჩვენი საერთო მომავალი”, შემოთავაზებული იყო მდგრადი ეკონომიკური განვითარების სტრატეგია. მისი არსი მდგომარეობდა იმაში, რომ უნდა გაგრძელებულიყო ეკონომიკის უწყვეტი განვითარება ახლანდელი თაობის მოთხოვნათა დაკმაყოფილების გასაუმჯობესებლად, მომავალი თაობების არსებობისათვის ზიანის მიყენების გარეშე.

1992 წელს კი რიო-დე-ჟანეიროში გარემოსა და განვითარების საკითხებზე ჩატარდა მეორე მსოფლიო კონფერენცია, რომელზეც შემუშავებული და მიღებული იქნა პროგრამა – “დღის წესრიგი XXI საუკუნისათვის”, სადაც ასევე გადმოცემულია მდგრადი განვითარების არსი და ამოცანები. 2000 წელს გაერომ მიიღო ათასწლეულის დეკლარაცია, რომელშიც გადმოცემულია მდგრადი განვითარების 8 მიზანი. 2015 წლის 25 სექტემბერს კი გაეროს 193 წევრი ქვეყანა შეთანხმდა მდგრადი განვითარების დღის წესრიგის დოკუმენტზე, სათაურით - „ჩვენი სამყაროს გარდაქმნა: 2030 წლის დღის წესრიგი მდგრადი განვითარებისათვის“, რომლის დღის წესრიგი მოიცავს 17 მიზანს და 169 ამოცანას [აბესაძე რ. 2020].

სტატიაში ჩამოყალიბებული თეორიის სრულყოფის აუცილებლობა განპირობებულია საბაზრო ეკონომიკის მოქმედი მოდელის ჩიხურ მდგომარეობაში შესვლითაც. აქედან გამოსავალი ახალი მიზნობრივი მსოფლმხედველობისა და განვითარების სამომავლო ფილოსოფიის ჩამოყალიბებაა, რასაც კიდევ მეტად აჩქარებს დღევანდელი გლობალური კრიზისი, რომელიც გამოწვეულია პანდემიური პროცესებით.

საზოგადოების განვითარების დინამიურმა განვითარებამ დღის წესრიგში დააყენა მსოფლიოს უმრავლეს ქვეყნებში გაბატონებული დემოკრატიის ეფექტიანობის პრობლემა, რომელიც მოითხოვს უფრო პროგრესული მოდელით მის ჩანაცვლებას. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ეკონომიკის მდგრადი განვითარების ეკოლოგიური და სოციალური ფაქტორების ინდიკატორებიც ცვალებადია. მნიშვნელოვანია ის, რომ დღეისათვის მსოფლიოში გაბატონებული მაკროეკონომიკური მაჩვენებლის, მთლიანი შიდა პროდუქტის დიქტატი, ხელს უწყობს გრძელვადიანი შედეგებისა და ტენდენციების იგნორირებას. ეს კი, ქვეყნების განვითარების სოციო-ეკოლოგიურ-ეკონომიკური ზრდადი ტენდენციების მუხრუჭად შეიძლება იქცეს. სწავლულ ეკონომისტ-ექსპერტთა მოსაზრებებში უკვე გაჩნდა ახალი მიდგომების აუცილებლობა მდგრადი განვითარების კუთხით. ამ შემთხვევაში მთავარია წარმოების მაჩვენებლის ჩანაცვლება კეთილდღეობის მაჩვენებლით, რომელიც უნდა ითვალისწინებდეს მდგრადი განვითარების სამ მთავარ კომპონენტს - ეკოლოგიურს, სოციალურსა და ეკონომიკურს.

მიმდინარე გლობალურმა კრიზისმა გამოავლინა სახელმწიფო მექანიზმებისა და ბაზრის არაეფექტიანობაც. ამის შედეგად გამოიკვეთა ახალი მიდგომებისა და კრიტერიუმების აუცილებლობა სახელმწიფოსა და ბაზრის შორის მდგრადი ურთიერთობების ოპტიმიზაციის მიზნის კუთხით. ასეთ პირობებში სახელმწიფომ უნდა გააძლიეროს ფასებზე კონტროლი, არ დაუშვას სოციალურად არაეფექტური რეფორმები, საკუთრების უფლების დარღვევა და არასწორი საგადასახადო სისტემის დაკანონება. ეს ხელს შეუწყობს მდგრადი განვითარების ერთ-ერთი ძირითადი მიმართულების, სოციალური სფეროს გაძლიერებას, სადაც პრიორიტეტული იქნება სიღარიბის შემცირება, ჯანმრთელობის დაცვა და განათლება. ეს საბოლოოდ ხელს შეუწყობს უთანასწორობის შემცირების წინაპირობას ქვეყნებში და ქვეყნებს შორის, რაც თანამედროვეობის ერთ-ერთ გლობალურ გამოწვევად რჩება.

საკვანძო სიტყვები: გლობალური კრიზისი, მდგრადი განვითარება, მდგრადი ზრდა, ეკონომიკური თეორია, ეკოლოგიური და ეკონომიკური პოსტულატები.

შესავალი

მსოფლიოში დროდადრო მოვლენილი ეკონომიკური კრიზისების ისტორია ადასტურებს, რომ მათ შედეგად იქმნება განსხვავებული გარემო-პირობები, რომელიც ახალი ეკონომიკური წესრიგის დამყარების საფუძველი ხდება. ეს ყოველთვის ატარებს სისტემურ ხასიათს და მოითხოვს მისი გადაწყვეტის გზების ძიებას.

ასეთ პირობებში საზოგადოების მართვის თეორიებიც სრულყოფის მოლოდინშია ყოველთვის, რადგანაც ძველი თეორიები ჩამორჩებიან ახალ მოთხოვნებს და არსებული სხვადასხვა მოქმედი მოდელები მოქმედის ჩიხურ მდგომარეობაში შესვლის ხელშემწყობი ფაქტორი ხდება. აქედან გამოსავალი ახალი მიზნობრივი მსოფლმხედველობისა და განვითარების სამომავლო ფილოსოფიის ჩამოყალიბებაა, რასაც კიდევ მეტად აჩქარებს დღევანდელი გლობალური პანდემიური კრიზისი.

საზოგადოების განვითარების დინამიკურობიდან გამომდინარე დღის წესრიგში დგება მსოფლიოს უმრავლეს ქვეყნებში გაბატონებული დემოკრატიის ეფექტიანობის პრობლემაც, რომელიც ეკონომიკის მართვის ერთ-ერთი ფორმაცაა და დროის მოთხოვნის შესაბამისად საჭირო ხდება უფრო პროგრესული მოდელით მისი ჩანაცვლება. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ეკონომიკის მდგრადი განვითარების ეკოლოგიური და სოციალური ფაქტორების ინდიკატორებიც ცვალებადია. აღსანიშნავია ისიც, რომ დღეისათვის მსოფლიოში გაბატონებული მაკროეკონომიკური სტაბილურობის ერთ-ერთი მთავარი მაჩვენებლის, მთლიანი შიდა პროდუქტის დიქტატი, ხელს უწყობს გრძელვადიანი შედეგებისა და ტენდენციების იგნორირებას. ეს კი, ქვეყნების განვითარების სოციო-ეკოლოგიურ-ეკონომიკური ზრდადი ტენდენციების მუხრუჭად შეიძლება იქცეს. დღევანდელ პირობებში, როდესაც გლობალური პანდემიის ქაოსში გაეხვია მსოფლიო და მისი მთავარი მამოძრავებელი ძალა - ეკონომიკა, დღის წესრიგში დადგა ახალი მიდგომების

აუცილებლობა მდგრადი განვითარების კუთხით. ამ შემთხვევაში მთავარია წარმოების მაჩვენებლის ჩანაცვლება კეთილდღეობის მაჩვენებლით, რომელიც უნდა ითვალისწინებდეს მდგრადი განვითარების სამ მთავარ კომპონენტს - ეკოლოგიურს, სოციალურს და ეკონომიკურს.

* * *

დღევანდელმა მიმდინარე გლობალურმა პანდემიურმა პროცესებმა მსოფლიო ეკონომიკა სისტემური კრიზისის რეალში მოაქცია. გაჩნდა სრულიად განსხვავებული რეალიები, რომლებიც ახალ მიდგომასა და მეცნიერულ შეფასებას მოითხოვს. ფაქტია, რომ ასეთი მოულოდნელი რყევებისათვის არც ერთი ქვეყანა არაა მომზადებული, ვინაიდან რეალური პროგნოზის გაკეთება შეუძლებელია. ასეთ პირობებში, ცხადია აქტიურად მიმდინარეობს კრიზისის გადალახვის გზების ძიება.

კრიზისი უკვე სრულ ფაზაშია შესული და მისი დასრულების პერიოდი გაურკვეველი. კომპეტენტური საერთაშორისო ორგანიზაციების მიერ კეთდება როგორც ოპტიმისტური, ასევე პესიმისტური პროგნოზები. ინტერესმოკლებული არ იქნება ამერიკის შეერთებული შტატების საერთაშორისო ფონდ „Principal Investors“-ის ხელმძღვანელის, ექსპერტ **კაილ შოსტაკის** უახლესი პროგნოზი, რომელიც საერთაშორისო სავალუტო ფონდის სახელით გაკეთდა. მისი აზრით, მსოფლიო ეკონომიკის მოსალოდნელი შედეგები საგანგაშო იქნება უახლოეს პერსპექტივაში. მოსალოდნელია მსოფლიო ეკონომიკაში მთლიანი შიდა პროდუქტის ზრდის ტემპის დაცემა 4,9%-ით, ანუ მისი შემცირება 4,2 ტრილიონი აშშ დოლარის მოცულობით. ყველაზე განვითარებული ქვეყნის, ამერიკის შეერთებული შტატების მთლიანი შიდა პროდუქტი დაეცემა 8%-ით, ევროზონაში კი - 10,2%-ით[4]. მსოფლიო ვაჭრობა კი ამ საპროგნოზო მონაცემებით დაეცემა 12%-ით, რომელიც ერთ-ერთი ხელის შემშლელი ფაქტორი გახდება განვითარებული და განვითარებადი ქვეყნების ეკონომიკების აღდგენისათვის. ეს პროგნოზები საბოლოო არაა და შესაძლებელია გამოიკვეთოს დადებითი ტენდენციებიც. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ უახლოეს მომავალში ანტივირუსული ვაქცინის შექმნა რეალურად გააუმჯობესებს მოსახლეობის მობილობასა და ფინანსურ მდგომარეობას. თუ ვირუსის ახალი ტალღა წამოვიდა, მაშინ მოცემული მდგომარეობა საგრძნობლად გაუარესდება.

უნდა აღინიშნოს, რომ მსოფლიო ეკონომიკის ზრდის ტემპის შენელებაში მარტო მთლიანი შიდა პროდუქტის დაცემა არაა ერთადერთი ფაქტორი, რასთანაც შეიძლება ჰქონდეთ საქმე სახელმწიფოებს. განვითარებულ და განვითარებად ქვეყნებში მოსალოდნელია ადამიანური რესურსების განლაგება ეკონომიკის სტაგნაციურ და უფრო ზრდად სექტორებზე. ამ შემთხვევაში, არაა გამორიცხული ამ ქვეყნებმა აქცენტები გააკეთონ საგარეო სესხებზე და მასზე დამოკიდებულები გახდნენ.

აქედან ცხადია, რომ მსოფლიო ეკონომიკის განვითარება ბევრწილად უფრო ნეგატიური პროცესების მოლოდინშია, ვიდრე პოზიტიურის. ყოველივე ეს მოითხოვს ახალ მიდგომებს, რაც მეცნიერული თეორიების განახლებასაც გულისხმობს. ცნობილია, რომ ისტორიულად ეკონომიკური თეორიები დროის მოთხოვნის ადეკვატურად იქმნებოდა და რეალური პრობლემების გადაწყვეტის გზებს პასუხობდა. ცხადია, არსებული კონცეფციები სრულყოფისა და განვითარების პროცესშია. ამ შემთხვევაში იზადება აზრთა სხვადასხვაობა და ჩნდება ახალი მიმართულებები. ცნობილია, რომ კრიზისის გამომწვევი მიზეზი თითქმის არასდროს ექვემდებარება კონტროლს და როდესაც იგი გაჩნდება და საზოგადოებაში მოიკიდებს ფეხს, მეცნიერება უკვე ერთვება ახალი გზებისა და კონცეფციების შექმნაში.

გლობალურმა კრიზისმა აქტუალური გახადა ეკონომიკის მდგრადი განვითარების თეორიული პრობლემები. საზოგადოებრივი პროგრესის საფუძველია სტაბილური სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება, რომელიც საფუძვლიანად აუმჯობესებს ადამიანების ცხოვრების ხარისხს ბიოსფეროს მაქსიმალური შესაძლებლობების ფარგლებში. ამდენად, მდგრადი განვითარების კონცეფციისთვის მნიშვნელოვანია მიღებული ეკონომიკური გადაწყვეტილებების დროს გრძელვადიანი ეკოლოგიური შედეგების გათვალისწინება.

მდგრადი განვითარების კონცეფცია მრავალი ასპექტით შეიძლება განვიხილოთ. აქ, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვანია პოსტინდუსტრიული საზოგადოებისაკენ სწრაფვა მდგრადი მოძრაობის შედეგად, რომელიც დღის წესრიგში აყენებს საკითხს ქვეყნის რეფორმის ახალი სტრატეგიის შემუშავების შესახებ. იგი მოიცავს ცხოვრების ყველა სფეროს მეცნიერებითა და ტექნოლოგიური რევოლუციით დამთავრებული, სადაც მნიშვნელოვანია მეცნიერებატევადი, ენერგოდამზოგავი და ინფორმაციული ტექნოლოგიების დანერგვა [Степин В. С. 2000]. გარდა ამისა, მდგრადი განვითარება შეიძლება განვიხილოთ როგორც ნამდვილი სოციალური რევოლუცია, რომელიც შეცვლის ეთიკურ დამოკიდებულებებს, თანამედროვე საზოგადოების ფასეულობებსა და ნორმების ღირებულებებს [Львов Д. С. 1999].

მდგრადი განვითარების მიღწევა კაცობრიობის პროგრესისათვის მნიშვნელოვანია, თუნდაც ერთ სულ მოსახლეზე მთლიანი შიდა პროდუქტის სხვაობის უფსკრულის აღმოსაფხვრელად მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნებში, სიღარიბის დაძლევისა და რესურსების თანაბარი გადანაწილების საშუალებით. ასევე მასთან დაკავშირებულია ეკონომიკაში ინოვაციური მიმართულებების ჩამოყალიბება.

ეკონომიკის გლობალიზაციის პროცესის დაჩქარების პირობებში რთულდება შინაგანი და საგარეო გარემოპირობები, რაც ქვეყანას არ აზღვევს განვითარების შემაფერხებელი რისკებისაგან. ცნობილია, რომ მოსახლეობის ეკონომიკური სიმდიერე და კეთილდღეობა ფასდება არა მარტო ნედლეულის მოპოვებითა და ნახევარფაბრიკატების წარმოებით, არამედ სხვადასხვა სახეობის მეცნიერებატევადი დარგების განვითარების მასშტაბებით, ინფორმაციული უზრუნველყოფის სისტემებით, ხარისხიანი საგნების მოხმარების ფართო სპექტრით, ადამიანური

მოთხოვნილების განვითარების საშუალებებით განათლების, ჯანდაცვის, მეცნიერებისა და კულტურის სფეროებში [15].

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ეკონომიკური ზრდისა და ეკონომიკური განვითარების თეორიები სხვადასხვა ასპექტში ვლინდება ეკონომიკის მდგრადი განვითარების სფეროში. კერძოდ, ეს მდგომარეობს იმაში, რომ ეკონომიკური ზრდის თეორია უზრუნველყოფს ეკონომიკის ცენტრალიზაციას, რაც აუცილებელია განსაკუთრებული ხასიათის პროცესების სამართავად; არეგულირების პირდაპირი მეთოდების პრიორიტეტებს, რაც გასათვალისწინებელია კრიზისების დროს; საჭირო და აუცილებელი გადაწყვეტილებების მიღებისას სუბიექტივიზმის დაცვას, რაც უფრო მეტად აძლიერებს პასუხისმგებლობას სახელმწიფოს წინაშე; საბიუჯეტო სახსრების სწორად და პროპორციულად გადანაწილებას აუცილებელი საჭიროებისათვის; ქვეყნის რეგიონებისადმი უნიფიცირებულ მიდგომას, განსაკუთრებით ეკოლოგიის, ამ გლობალური მასშტაბის საკითხისადმი და რაც მთავარია, იგი მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ადამიანების საცხოვრებელი მინიმუმის უზრუნველყოფის საქმეში და სხვა.

ეკონომიკური განვითარების თეორია კი უფრო სხვა ასპექტში ვლინდება. იგი უზრუნველყოფს, უპირველეს ყოვლისა, სახელისუფლებო უფლებამოსილების გამიჯვნას, რეგულირების ირიბი მეთოდების პრიორიტეტის აღიარებას, მიღებული გადაწყვეტილებების გამჭვირვალობას, საგადასახადო ბაზის გადანაწილებას, რეგიონის ეკოლოგიური შესაძლებლობების გათვალისწინების აუცილებლობას, ცხოვრების სოციალური სტანდარტების შექმნას და სხვა [Куликова Е. И.;85].

ეკონომიკური კრიზისების დროს, როგორც განსაკუთრებულ მოვლენას, ეკონომიკური ზრდის თეორია აღიარებს რეგულირების პირდაპირი მეთოდის პრიორიტეტს. სწორედ ამ პრობლემის ირიბ დამოკიდებულებას ეხება 2009 წლის ნობელის პრემიის ლაურეატი ეკონომიკის დარგში **ელინორ ოსტრომი**, რომელმაც დაამტკიცა, რომ ბუნებრივი ობიექტების კოლექტიური მმართველობა არსებითად უკეთეს შედეგებს იძლევა, ვიდრე ამას აკეთებენ სახელმწიფო ორგანოები [9]. ეს, ჩვენი აზრით, აიხსნება იმით, რომ სახელმწიფოს პოზიციებიდან არაა დიდი განსხვავება იმაში, თუ რომელი რეგიონი წარმოადგენს ამა თუ ბუნებრივ რესურსებს, რამდენადაც მისი ამოწურვა კონკრეტულ რეგიონში უარყოფითად მოქმედებს როგორც მის ეკონომიკურ და შრომით პოტენციალზე, ასევე მოსახლეობის ცხოვრების ხარისხზე.

მდგრადი განვითარების თეორიის მოთხოვნებს უფრო სრულად პასუხობს რეგიონული ეკონომიკის ისეთი პარადიგმები, როგორიცაა „რეგიონი-ბაზარი“ და „რეგიონი-სოციუმი“. ეს განპირობებულია „მდგრადი განვითარების“ არსით, რაც მოიცავს კაცობრიობის განვითარების სოციალურ, ეკონომიკურ და ეკოლოგიურ ასპექტებს. ცხადია, რეგიონული განვითარების კომპლექსური საკითხების გადაწყვეტა ქვეყნის მასშტაბით მოითხოვს ინფრასტრუქტურული ინსტიტუტებისა და

რეგულირების ინსტრუმენტების განვითარების აუცილებლობას საბაზრო მექანიზმების გამოყენების შედეგად.

გასული ათწლეულების მანძილზე მდგრადი განვითარების თეორია, მისი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ყველაზე კვლევადი, სწრაფად განვითარებადი და პოპულარული გახდა. ამ თემაზე ჩატარდა ასობით კონფერენცია, დაიწერა ათასობით მონოგრაფია, სახელმძღვანელო და ა.შ. შეიქმნა სრულიად ახალი “პრაქტიკული” თეორია. მსოფლიოს ყველა განვითარებულმა ქვეყანამ გამოთქვა სურვილი, რომ დაიცვას მდგრადი განვითარების მიმართულებები და რაც მთავარია, სახელმწიფოები ბოლო წლების მანძილზე ოფიციალურ სახელმწიფო და საერთაშორისო დოკუმენტებში იყენებენ მდგრადი განვითარების კონცეფციას, როგორც ძირითად იდეოლოგიას.

მდგრადი განვითარების თეორიას განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა ბოლო წლების მანძილზე. ჯერ კიდევ 2015 წელს, ნიუ-იორკის კონფერენციაზე მიიღეს მდგრადი განვითარების შესახებ კონცეფცია, რომელიც მოიცავს 2030 წლამდე პერიოდს. ამ დოკუმენტში შემუშავებულია მდგრადი განვითარების მიზნები ამ პერიოდისათვის და მოსაზრებები კონსესუსის პარადიგმებზე 21-ე საუკუნეში [პაპავა ვ. 2020].

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ჯერ კიდევ კრიზისამდე, 2018 წელს, „რომის კლუბის“ წევრებმა **ვაიცკერმა** და **ვიკმანმა** გააკეთეს არც თუ ისე დამამშვიდებელი პროგნოზი კაცობრიობის მომავლის შესახებ. მათი დასკვნები ეხება ტრადიციული საბაზრო ეკონომიკის მოდელის ჩიხურ მდგომარეობას. განვითარების მიზანი სუფთა ფინანსურ შედეგებზე იღებს ორიენტაციას, რაც საშიშროებას წარმოადგენს. ეს მეცნიერები წერენ, რომ თანამედროვე „კრიზისი არაციკლურია, მაგრამ ძლიერდება. ის სისტემური ხასიათის მატარებელია და მოიცავს სოციალურ, პოლიტიკურ, კულტურულ, მორალურ, დემოკრატიის, იდეოლოგიისა და მთლიანად კაპიტალისტური სისტემის კრიზისს“ [Von Weizsäcker E.U., Wijkman A. 2018]. ცხადია, ორი წლის წინ გაკეთებული პროგნოზი დღევანდელ მდგომარეობას აშკარად და სიმეტრიულად ეხმიანება. ამ ჩიხიდან გამოსასვლელად შემოთავაზებულია ახალი მიზნობრივი მსოფლმხედველობები, განვითარების ახალი ფილოსოფია, რომელიც ითვალისწინებს ეკონომიკის მდგრადობას და მომავლის პრობლემის გადაწყვეტის თავისებურ ხედვას. გაჩნდა განვითარების ახალი კონცეფციის აუცილებლობა, რომელიც დააჩქარა დღევანდელმა გლობალურმა კრიზისმა.

განვითარების დღევანდელი ეტაპი, ჩვენი აზრით, იძლევა იმის წინაპირობას, რომ ახლანდელი ტრადიციული საბაზრო მოდელის არსებობა ეჭვქვეშ დადგეს. ეს ბუნებრივი პროცესია საზოგადოების განვითარების დინამიკურობიდან გამომდინარე. ეს თავისთავად აყენებს დასავლეთის ქვეყნებში არსებული დემოკრატიის ეფექტიანობის საკითხსაც, რომელიც შეიძლება კითხვის ნიშნის ქვეშ დადგეს გარკვეულ ეტაპზე.

ეკონომიკის მდგრადობის თეორიიდან გამომდინარე მნიშვნელოვანია მისი გაზომვის კრიტერიუმის განსაზღვრა. მდგრადი განვითარების ევოლუციამ მყარად ჩამოაყალიბა მისი განმსაზღვრელი მიზნები, ამოცანები და ინდიკატორები. აქ შეიძლება ლაპარაკი მდგრადობის ციფრულ მახასიათებლებზე, როდესაც მისმა ეკონომიკურმა, სოციალურმა და ეკოლოგიურმა მიზნებმა მიიღეს მისი რაოდენობრივი ინტერპრეტაცია, რაც შესაძლებლობას იძლევა განხორციელდეს მისი მონიტორინგი, კონტროლი და შესაძლო კორექცია.

ეკონომიკის მდგრად განვითარებაზე გადასვლის პრობლემა, რომელიც გამოიხატება ეკოლოგიური და სოციალური ფაქტორების განვითარების ძირითად ინდიკატორებში, ეკონომიკური მეცნიერების წინაშე აყენებს რთულ ამოცანას - მოიძებნოს ისეთი მაჩვენებელი, რომელიც გამოხატავს მისი სირთულეებისა და კომპლექსურობის პროგრესს. დღეისათვის გაბატონებულია მთლიანი შიდა პროდუქტის დიქტატი, რომელიც მაკროეკონომიკური პროცესებისა და პროგრესის შეფასების ერთადერთ მაჩვენებელადაა მიჩნეული. თუმცა იგი ხელს უწყობს გრძელვადიანი შედეგებისა და ტენდეციების იგნორირებას. ეს ტენდენცია თითქმის ყველა ქვეყანაშია, რაც არაა გამორიცხული, ქვეყნების განვითარების სოციო-ეკოლოგიურ-ეკონომიკური ტენდეციების მუხრუჭად იქცეს.

მთლიანი შიდა პროდუქტის კრიტიკული შეფასებები უკვე გაეროს დოკუმენტებსა და ნობელის პრემიის ლაურეატი ეკონომისტების შრომებშიც გვხვდება. **სტიგლიცი და სენი** [Стиглиц, Дж. 2016] თავის მოხსენებაში აღნიშნავენ, რომ მთლიანი შიდა პროდუქტი უკვე ვერ მოიცავს გლობალიზაციის პირობებში სხვადასხვა სოციალურ პროცესებს, გარემო პირობების ცვალებადობასა და ზოგიერთი მდგრადი განვითარების მოვლენებს. უკვე გაჩნდა ახალი მიდგომების აუცილებლობა პროგრესის გაზომვისათვის მდგრადი განვითარების კუთხით. ერთ-ერთ მთავარ პრობლემად იკვეთება სიმძიმის ცენტრის გადატანა წარმოების მაჩვენებლებიდან კეთილდღეობის მაჩვენებლებზე. კეთილდღეობის შეფასება უნდა მოხდეს მდგრადი განვითარების უზრუნველყოფის კონტექსტში. თუმცა მოსახლეობის კეთილდღეობის ამაღლება, ხშირ შემთხვევაში, გაიგივებულია შემოსავლების ზრდასთან. აუცილებელია კეთილდღეობა ბალანსირებულად ითვალისწინებდეს მდგრადი განვითარების სამ მთავარ კონპონენტს - ეკოლოგიურს, სოციალურს და ეკონომიკურს. სწორედ ამ კონპონენტებზე უნდა იყოს გათვლილი ცხოვრების ხარისხი.

აქედან ცხადია, დღევანდელი გლობალური კრიზისი ამ სამი კომპონენტის მიმართ უფრო დახვეწილ მიდგომას მოითხოვს, რადგანაც არსებული მდგომარეობიდან გამოსავალი სწორედ მდგრადი განვითარებაა. ამიტომ აუცილებელია მისი რაოდენობრივი გაზომვის კრიტერიუმების არსებობა. ამდენად, მაჩვენებელთა არსებული რთული სისტემა თანდათანობით დახვეწასა და დაბალანსებას მოითხოვს. ამ მიმართულებით დღეს არსებული ოფიციალური ინტეგრალური მაჩვე-

ნებლები და ინდიკატორთა სისტემა პროგრესულია და პრაგმატულ მიდგომას საჭიროებს.

დიდი მნიშვნელობა აქვს მდგრადი განვითარების მიზნების სწორად განსაზღვრას, რომელშიც შედის მიზანთა ერთობლიობა, მათი ამოცანები და ინდიკატორები.

მდგრადობის ინტეგრალური ინდიკატორებიდან შეიძლება გამოიყოს ორი ინდექსი, რომლებიც ფართოდ გამოიყენება მსოფლიოში. ამ მხრივ ყველაზე პოპულარულია გაეროს ადამიანური განვითარების ინდექსი (Human Development Index), რომელიც დაკავშირებულია მოსახლეობის სიცოცხლის ხანგრძლივობასთან, განათლებასა და მატერიალურ კეთილდღეობასთან. ეს ინდექსი, უპირველეს ყოვლისა, გამოხატავს მდგრადობის სოციალურ ასპექტებსაც. ასევე საინტერესოა ბედნიერების ინტეგრალური ინდექსიც [9].

დღევანდელი გლობალური პანდემიური კრიზისიდან მსოფლიო ეკონომიკის გამოყვანის ხელშეწყობ ფაქტორად ეკონომიკის მდგრადი განვითარებაც განიხილება. ამასთან ცნობილია, რომ გაჩნდა ახალი მსოფლიო წესრიგის დამყარების იდეაც, რომელიც თავისთავად გულისხმობს მდგრადი განვითარების მიზნის მიღწევის აუცილებლობას. ყოველივე ამის შედეგად იბადება ერთი კითხვა იმის შესახებ, რომ რა საშუალებები და როლი ექნება სახელმწიფოსა და ბაზარს ამ სისტემაში, როგორი იქნება საკუთრების სტრუქტურა, სიმდიდრის განაწილების ხერხები, არათანაბარზომიერების აღმოფხვრა და სხვა. ეს საკითხები საჭიროებენ ადეკვატურ გადაწყვეტას. ცხადია, სახელმწიფო მექანიზმებისა და ბაზრის არაეფექტურობამ მიიყვანა კაცობრიობა დღევანდელ სიტუაციამდე. აქ იკვეთება უკვე ახალი მიდგომებისა და მექანიზმების აუცილებლობა სახელმწიფოსა და ბაზარს შორის მდგრადი ურთიერთობების ოპტიმიზაციის მიზნის კუთხით. ამის გარეშე არასწორი ეკონომიკური გადაწყვეტილებების მიღება ისევ გაგრძელდება, რაც გამოიწვევს ანტიმდგრად განვითარებას.

ეკონომიკურ თეორიაში ცნობილია სახელმწიფოს არაეფექტურობისა და ბაზრის ჩამოშლის მრავალი ფაქტი. სახელმწიფოსთვის ეს შეიძლება იყოს: სუბსიდიების გაცემა, ფასებზე კონტროლი, სოციალურად არაეფექტური რეფორმები, საკუთრების უფლების დარღვევა, არასწორი საგადასახადო სისტემა, მმართველობაში ინსტიტუციონალური უკმარისობა და ა.შ.

ბაზრის ჩამოშლის ფაქტორებს შორის შეიძლება გამოიყოს ექსტერნალის (საგარეო ეფექტების) ფენომენი, ბუნებრივ სიმდიდრეზე არაადეკვატური ფასების დაწესება ან შემცირება ან საერთოდ ბაზრის არარსებობა, საზოგადოებრივი კეთილდღეობა, ინფორმაციის ასიმეტრიულობა და ა.შ. [Von Weizsäcker E.U., Wijkman A. 2018].

მნიშვნელოვანია მდგრადი განვითარებისათვის სახელმწიფოსა და ბაზრის თეორიული და პრაქტიკული პრობლემების გაანალიზება. ამ შემთხვევაში ისევ

დგება პრინციპულად ექსტერნალიის პრობლემა, რომელიც უშუალოდაა დაკავშირებული ეკონომიკის მდგრად განვითარებასთან.

ახალი ეკონომიკური წესრიგი დღის წესრიგში აყენებს სახელმწიფოსა და საბაზრო ინსტრუმენტების შემუშავებისა და გამოყენების პრობლემას, განსაკუთრებით, მდგრად განვითარებაზე გადასასვლელად. ამასთან მნიშვნელოვანია, რა პროპორციები უნდა იყოს დაცული და მდგრადობის რა ახალი ინსტრუმენტები გამოყენებული. მდგრად განვითარებაზე გადასასვლელად მიზანშეწონილად შეიძლება ჩაითვალოს ტრადიციული და ახალი ინსტრუმენტების ეფექტური გამოყენება. სამართლებრივი და ეკონომიკური ღონისძიებების კონსტრუქციული შეთანაწყობა კი ამის ხელშემწყობი ფაქტორი გახდება.

ცნობილია, რომ მდგრადი განვითარების ერთ-ერთი მთავარი მიმართულებაა სოციალური სფერო. გაეროს მიერ შემუშავებული მდგრადი განვითარების 2016-2030 წლების პროგრამის მთავარი მიზანია სიღარიბის შემცირება, ჯანმრთელობის დაცვა, განათლება და გენდერული თანასწორობა.

ეკონომიკის მდგრად განვითარებაზე გადასვლამ მისი მრავალწახნაგოვანი თავისებურებებისა და მიზნიდან გამომდინარე უნდა გადაწყვიტოს ისეთი მტკივნეული პრობლემა, როგორიცაა უთანასწორობის შემცირება, როგორც ქვეყნის შიგნით, ასევე ქვეყნებს შორისაც. ეს საკითხი განსაკუთრებით აქტუალური გახდა ბოლო პერიოდის განმავლობაში. ეკონომიკურ კონტექსტში აქ იგულისხმება ადამიანების მიერ გამოიმუშავებასა და შემოსავლებს შორის სხვაობა. ნობელის პრემიის ლაურეატი **ამარტია სენი** [Стиглиц, Дж. 2016] უთანასწორობის პრობლემაში გამოყოფს, როგორც ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მომენტს ადამიანის არჩევის შესაძლებლობას ან თავისუფლებას. აქ იგულისხმება ის თუ ადამიანმა როგორ უნდა გააკეთოს ცხოვრების არჩევანი. მსოფლიოში ყველაზე თვალსაჩინოა გლობალური უთანასწორობა მოსალოდნელი სიცოცხლის ხანგრძლივობასთან, სწავლაზე ხელმისაწვდომობასა და საბაზრო ტექნოლოგიების დაუფლებასთან მიმართებაში. როგორც ვხედავთ, უთანასწორობის პრობლემა მომავალშიც იარსებებს მისგან მოსალოდნელი ნეგატიური შედეგებით, რომლებიც დაკავშირებულია უფლებებისა და შესაძლებლობების გაფართოებასთან. ასეთ შესაძლებლობებს განეკუთვნება ჯანდაცვაში ხარისხიანი მომსახურება, მაღალხარისხიანი განათლების ხელმისაწვდომობა, თანამედროვე ტექნოლოგიებზე ეფექტიანი წვდომა და ა.შ.

უთანასწორობის შემცირება გლობალიზაციის პერიოდის სერიოზული გამოწვევაა. მისი გაუმჯობესებისა და შესაძლებლობების შესაძლო ამალგებისათვის აუცილებელია შემოსავლების დიფერენციაციის თანდათანობით შემცირება და მათი სამართლიანი გადანაწილება. ამ სფეროში მსოფლიოში განსხვავებული წარმატებებით აპრობირებულია ოთხი სტრატეგია, კერძოდ: მაღალი და პროგრესული გადასახადი მოგებაზე, შეღავათები შემოსავლების გადასახადიდან დაბალი დონის შემოსავლებზე, გადასახადის გადამხდელების დაბეგვრა ყოველ ბავშვზე იმ მოქალაქეების სასარგებლოდ, რომლებსაც მინიმალური შემოსავალი გააჩნიათ.

ეკონომიკური უთანასწორობის ლიკვიდაციისთვის გასატარებელია შესაბამისი პოლიტიკა, განსაკუთრებით, საბიუჯეტო, საგადასახადო და ხელფასისა და სოციალური დაცვის სფეროებში.

საკაცობრიო ცივილიზაციის განვითარება მრავალჯერადი კრიზისების ფონზე მიმდინარეობს, რაც სამწუხარო რეალობაა. იგი მოითხოვს გადაწყვეტის გზების სწრაფად ძიებას მსოფლიოს ქვეყნებისათვის ეკონომიკის ახალი მოდელების შეთავაზების გზით. ტრადიციული ეკონომიკური მეინსტრიმის, რომელიც თეორიაშია გაბატონებული, ერთ-ერთ მთავარ მიზანს წარმოადგენს არსებული ეკონომიკური, სოციალური და ეკოლოგიური დეფორმაციის აღმოფხვრა. მდგრადი განვითარების კონცეფცია, რომელიც გაერომ და მისმა წევრმა ქვეყნებმა 21-ე საუკუნის კაცობრიობის განვითარების პარადიგმების სახით მიიღეს, შეიძლება გახდეს თეორიული და პრაქტიკული გამოკვლევების საერთო პლატფორმა კრიზისიდან გამოსვლისათვის. უნდა ითქვას, რომ მხოლოდ ბალანსირებული სოციო-ეკოლოგიურ-ეკონომიკური განვითარება გახდება თანამედროვე არამდგრადი ეკონომიკური ზრდის შეჩერების ფუნდამენტური საფუძველი, რომელიც ეკონომიკური თეორიისა და პრაქტიკის არსებითი ცვლილების საფუძველია. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ მდგრადი ეკონომიკის აშენება ცალკე ერთ ქვეყანაში შეუძლებელია. დღევანდელი გლობალური ეკოლოგიური და ეკონომიკური კრიზისი ამისი ნათელი მაგალითია.

დასკვნა

მსოფლიო ეკონომიკის ზრდის ტემპების შემცირებას, რომელიც გამოწვეულია პანდემიური პროცესებით, შეიძლება მოჰყვეს ადამიანისეული რესურსების გადაღაცება სხვადასხვა სექტორებში, რომელიც გამოიწვევს ქვეყნების დამოკიდებულების გაზრდას საგარეო ვალებზე, რაც სახეზეა თანამედროვე ეტაპზე.

ეკონომიკის გამოყვანა სტაგნაციური პროცესებიდან, რომელიც ისევ გრძელდება, მოითხოვს ახალ მიდგომებსა და მეცნიერული ეკონომიკური თეორიების განახლებას. ახალი თეორიები დროის ადეკვატური უნდა იყოს. ეს, უპირველეს ყოვლისა, ეხება მდგრადი განვითარების თეორიასაც, რომელიც ახალი სახის კრიზისიდან გამოსავლის ძიებასაც ითვალისწინებს.

გლობალური პანდემიური კრიზისის ყველაზე მწვავე და მგრძნობიარე შედეგია ეკონომიკის მდგრადი განვითარების პროცესებზე მკაცრი ზეგავლენის მოხდენა. ამ შემთხვევაში არსებული თეორიები მდგრად განვითარებაზე საჭიროებს ახლებურ გააზრებასა და მნიშვნელოვან ცვლილებებს. ამ შემთხვევაში მდგრადი განვითარების კონცეფციის როლი უფრო გაფართოვდება და მიღებული ეკონომიკური გადაწყვეტილებებისას მთავარი იქნება გლობალური ფაქტორების გათვალისწინება. ამასთან, მდგრადი განვითარების მიღწევა დღევანდელ პირობებში განიხილება როგორც ნამდვილი „სოციალური რევოლუცია“, რომელიც საზოგადოების ფასეულობებსა და ღირებულებებს პროგრესულად შეცვლის.

მდგრადი განვითარების თეორიის მნიშვნელობა არსებითად გაიზარდა, რადგანაც მისი გამოყენება შეიძლება როგორც იდეოლოგიის კრიზისების შემთხვევაში, ისე ეკონომიკის აღორძინების საქმეში.

ეკონომიკის მდგრად განვითარებაზე გადასვლამ ეკონომიკური მეცნიერება დააყენა ახალი პარადიგმის წინაშე. პრაქტიკული თვალსაზრისით აუცილებელია დადგინდეს ისეთი მაჩვენებელი, რომელიც სრულყოფილად ასახავს მის სირთულეებსა და კომპლექსურობას. დღევანდელი მდგომარეობით ამ მოთხოვნას სრულყოფილად ვერ უზრუნველყოფს მთლიანი შიდა პროდუქტის მაჩვენებელი. უკვე დროა მეცნიერებამ იფიქროს მასთან ერთად გრძელვადიანი შედეგების შეფასებისათვის სხვა მაჩვენებელიც გამოიყენოს. ამ კუთხით მომსახურების ეკონომიკაზე გადასვლა, განსაკუთრებით განვითარებადი ქვეყნებისათვის, შეიძლება უფრო პროგრესულიც აღმოჩნდეს, რასაც მსოფლიო სტატისტიკაც მოწმობს ამ ქვეყნებში სავაჭრო მომსახურების უფრო სწრაფი ტემპით ზრდის გამო სამრეწველო წარმოებასთან შედარებით. ეს რეალური ხდება COVID-19-ით გამოწვეულ წარმოების დაცემის პერიოდის შედეგების ანალიზის შედეგადაც. დღევანდელ ეტაპზე გამოიკვეთა ახალი ტენდენცია მდგრადი განვითარების კუთხით. ამ მხრივ მთავარ პრობლემად იკვეთება სიმძიმის ცენტრის გადატანა წარმოების მაჩვენებლიდან კეთილდღეობის მაჩვენებელზე, რომელიც არაა გაიგივებული შემოსავლების ზრდასთან. კეთილდღეობა სრულ კორელაციაში უნდა მოდიოდეს მდგრადი განვითარების ეკოლოგიურ, სოციალურ და ეკონომიკურ კომპონენტებთან.

ახალი მსოფლიო ეკონომიკური წესრიგის დამყარება შეუძლებელია მდგრადი განვითარების მიღწევის გარეშე, რაც გამორიცხავს სახელმწიფო მექანიზმებისა და ბაზრის არაეფექტურობას. ამის დასადასტურებლად საკმარისია ის ფაქტიც, რომ მომსახურების ხვედრითი წილი მთლიან შიდა პროდუქტში 75%-ს შეადგენს.

ეკონომიკის მდგრადი განვითარების ერთ-ერთი მთავარი მიმართულება საზოგადოების სოციალური სფეროა, მისი მთავარი კომპონენტები კი, სიღარიბის შემცირება, ჯანმრთელობის დაცვა და განათლების გაუმჯობესებაა. ასევე განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს უთანასწორობის აღმოფხვრის პრობლემას სხვადასხვა სფეროებსა და ქვეყნებს შორისაც. აქაც სამრეწველო განვითარებასთან ერთად მომსახურების ეკონომიკის თანამედროვე ტექნოლოგიების რელსებზე გადასვლა ამ პრობლემის გადაწყვეტისათვის სათანადო წანამდღვრებს შექმნის.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. აბესაძე რ. 2020. გლობალიზაცია და პანდემიის ეკონომიკური პრობლემები. „ეკონომისტი“.
2. აბესაძე რ. 2020. პანდემიის ეკონომიკური, სოციალური და ჰუმანიტარული ასპექტები მსოფლიოსა და საქართველოში. კონფერენცია „ეკონომიკა – XXI საუკუნე“.

3. აბესაძე რ. 2017 მდგრადი განვითარების თანამედროვე გლობალური ტენდენციები და პრობლემები. კონფერენცია „ეკონომიკა – XXI საუკუნე“.
4. პაპავა ვ. (2020). არატრადიციული ეკონომიკა. თსუ, თბილისი.
5. გველესიანი რ, (2016) სოციალურ მეწარმეობაზე ორიენტაცია - საზოგადოებრივი უთანასწორობის დაძლევის ახალი მოცემულობა, ჟრნ. „ეკონომიკა და ბიზნესი“, ტ. IX, #3, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., გვ.107-116.
6. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. (2015).ООН.
7. Von Weizsäcker E.U., Wijkman A. (2018). Come On!: Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. New-York: Springer.
8. Стиглиц, Дж. (2016) Неверно оценивая нашу жизнь: Почему ВВП не имеет смысла? : Пер. с англ. / Дж. Стиглиц, А. Сен, Ж.-П. Фитусси.— М.
9. Helliwell et al., 2019.
10. Von Weizsäcker E.U., Wijkman A. (2018). Come On!: Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. New-York: Springer.
11. Куликова Е. И. Устойчивый рост и устойчивое развитие в рамках парадигм региональной экономики. Вестник Бурятского Государственного Университета 2015. Вып. 2а.
12. Степин В. С. (2000) Россия в контексте глобальных цивилизационных перемен // Россия — XXI век: II Всерос. науч. конф. М.
13. Львов Д. С. (1999) Путь в XXI век: стратегические проблемы и перспективы российской экономики [Электронный ресурс]. URL: <http://www.leadnet.ru/lvov/lvov16.htm>
14. Ермаков А. С., Ермаков Д. С. (2012) Что такое устойчивое развитие // Химия и жизнь.. № 11. С. 24–29.
15. Концепция устойчивого инновационного роста: монография (2012) [Редактор проф. Д. Е. Сорокин]. М.: Финансовый университет.. 179 с.

Murman Kvaratskhelia

Doctor of Economics, Professor,

*Senior Fellow of the Ivane Javakhishvili Tbilisi State
University's Paata Gugushvili Institute of Economics.*

GLOBAL CRISIS AND THEORETICAL PROBLEMS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMICS

Expanded Summary

This given article covers the topic of the factors causing the modern global crises and the anticipated consequences in the nearest future.

The history of the world crises obviously shows that during the crisis emerge new and unordinary realias pushing the mankind towards establishing an unusual and different order. In the first instance it affects the basis of the society’s development, economy and perfection of its managing systems. The new phenomena require rethinking and reinterpretation and creation of the innovative theories. The existing difficulties and complexities challenge the progress of economy and well-being of the humanity.

In general, development of society is a dynamic and constantly changing process. Such a change is progressive and keeps in step with the times and meets its requirements. It maintains creating of the new economical theories and its realization into practice. The stimulating factors for this processes, how paradoxically it may sound are the economical crises in spite of their origin. Arising out of the dynamism of history, proper realization and analysis of every phenomenon, if such occurs, it has its positive sides. We mean controllable crises and their consequences. Namely this, helps stimulating creation of the new concepts.

From the multiple approaches and trends existing in the modern economic theories, one of the main is the concept of the sustainable development, which plays the crucial role in the process of overcoming crises. We have to specially mention its firm basis, being supported by the sustainable development of the whole inner product per person, from the standpoint of diminishing of its discrepancy per person. Besides, the same appears to be one of the main assisting factors in overcoming poverty and equal distribution of the resources between the countries and population. Additionally, development of the new innovative approaches in economics is associated with this process.

The sustainable development of economics is primarily correlated with the economic growth and economic prosperity. In the existing theories this process is variously reflected and namely, here centralization of the economics, proportional distribution of the budget funds, unified approach towards the regions, keeping separate from the State power, transparency of the made decisions, necessity of maintaining the ecological abilities of the region and creating of the standard of life are meant.

The theory of the sustainable development are fully met by the paradigms of the “region – market” of the regional economy and “region- society”. This is conditioned by the social, economic and ecological aspects, which requires formation and realization of the complex programs for the regional development.

The special significance of the theory of the sustainable development has been analyzed in the article based on the concept of the conference held by the World Bank in 2015, which covers the period till 2030. In the article the aims and tasks of the sustainable development based on the paradigms of consensus are worked out. The need for the perfection of the theory is conditioned by the deadlock situation of the operative model of the market economy. The way out of this situation is the formation of the promising, new, target-oriented philosophy.

On the modern stage, in the light of the dynamism of the society development the problem of the effectiveness of democracy dominant in most of the countries is high on the agenda, which requires its substitution by the more progressive model. Ecological and social indicators of the sustainable development of economy are also worth taking into consideration.

Remarkable is the fact, that today, in the world, the dictate of the dominance of macro economic indicator of the whole inner product, encourages the process of ignoring of the long-time outcome and tendencies, which may turn into the brake and hindrance for the socio-ecological and economic growing tendencies. It was obvious from the opinions of the scholars and economics experts, that from the sustainable development angle working out of the new approaches is of a paramount importance. In this case substitution of the production indicator with the well-being indicator simultaneously taking into consideration the three main components of the sustainable development – ecological, social and economic is crucial. The ongoing global crisis has revealed inefficiency of the state mechanisms and market. This process made necessary formation of the new approaches and criteria for the optimization of the sustainable development between the State and market. In such a case, the State is to control the prices and prevent emergence of the nonsufficient social reforms, violation of property rights and implementation and promotion of the wrong taxation system. These activities will support development of one of the main trends – social sphere, the priorities of which is reduction of poverty, health care and education.

In the final count this is the precondition for the inequality reduction within the states and between the states being one of the global challenges of the modern times.

მაკრომეკონომიკა – MACROECONOMICS

Givi Lemonjava

Professor at The University of Georgia,

Sophio Tkeshelashvili

PhD Candidate at The University of Georgia

FINANCIAL SYSTEM STABILITY AS INTEGRAL PART OF MONETARY POLICY FRAMEWORK

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.LEMONJAVA.TKESHELASHVILI

Annotation. Monetary policy decisions are transmitted to the economic through financial system. Moreover, financial stability is objective of monetary policy risk management system, which allows analyzing the impact of using different transmission channels on both economic and financial environments. Monetary policy rate is the basic instrument, which has a direct influence and at the same time is one of the main risks to which the financial system is most sensitive (prices, liquidity, over indebtedness). On the one hand, in order for monetary policy to be effective, a robust financial system is needed and price stability is a prerequisite for financial system stability. Financial markets which are characterized by different shocks have direct influence on economic activity and latest financial crisis is vivid example which started from banking crisis and spread to the economy. Despite critical expert opinions, central banks nowadays agree that financial sector stability is and should be part of the monetary policy framework, however, price stability on its own does not guarantee a stable financial system, without adequate regulations and strict supervisory policies. In order to de-risk Georgian banking sector, National Bank of Georgia strives to approximate with the best international standards -fully Basel III compliant in addition to encouraging sound lending environment

Keywords: Monetary Policy, Financial System, Risk Management, Basel III

1. Financial System and Associated Risks

Nowadays, Georgian financial system consists of 15 registered Banks, 2 Non-Bank Depository Institutions, 48 Microfinance Organizations, 844 Exchange Bureaus, 2 Stock Exchanges, 17 Insurance Companies and 3 Pension Schemes. Net assets of these financial institutions amounted to USD 54 billion out of which 75 % is attributed to Banks.

Banks are at the heart of the world financial system. At present, no modern economy can exist without functioning banking system since, economy needs money, which circulates through banks. It is banks that proceed money flows between central bank and private sector, companies and their customers.

In many developed countries and especially in developing ones, where investment security markets are less developed banks role is huge since, mainly access to money resources is available from them. Respectively, in such counties without borrowings it would be impossible to finance and develop manufacturing, agriculture, tourism or any other sector of economy. Banks, on the other hand, with a wide span of consumer loans, help the private sector to acquire business-produced goods and services. With the aforementioned services of banks, many customers can purchase their own apartment, car or finance their studies. Additionally, banks process clients' multitude purchases of goods or services via money transfers, checks, credit

cards internet banking or other remote channels, daily. It is therefore logical that banks play such an important role in the modern economy. However, lending is just one side of the medal. There is also no doubt that banks have a special role in mobilizing the money needed to finance these loans. Even in low-income countries, banks via tailor-made deposit products try to attract consumers, thereby helping to create a -saving culture for future needs. At the same time, banks ensure the safekeeping of savings in the economy. Considering all of the above, role and function of the banks may be determined by the following two main characteristics:

Provider of wide range of banking products and services.

Traditional intermediary role

Banks are known for a wide range of financial services offered to government, legal entities or private individuals. Banks, which nowadays are in tough competition, do not limit themselves with traditional services like deposit attraction and disbursement of credit facilities but also offer their clients investment, consulting, insurance, risk management and many other additional services. Over the last two / three decades, banks have become universal financial service providers via constantly developing new, innovative products and offering them to their customers. Consequently, it should come as no surprise that in a number of industrialized and developing countries, including Georgia, the banking sector has emerged as the most important, growing and profitable sector of the economy.

Along with the services and products offered, as mentioned above, it is important to discuss separately the main economic function of banks: creating money via local and international payment systems; Mobilizing savings as deposits and its transformation into working capital through credit facilities. By lending to enterprises, government and private individuals, banks play intermediary role in the economy by money supply (deposits) and money demand (loans). In other words, with this unique intermediary function, banks perform deposits attraction (which are savings for future that less likely to circulate in economy) and delivering them to entities who are willing to invest in new projects or even spend for personal purposes. Not only it stimulates but in many cases, it is crucial for economic growth, job creation and increase the living standard in general.

Recently, especially in the wake of the nearest global financial crisis, the question has often been raised on whether the banks are really required to perform the above-mentioned intermediary function. Let us briefly discuss what fundamental difficulties entities may face (the difficulty of verifying the borrower's creditworthiness and trust factors are being ignored at this stage):

They may simply not agree on the loan term. As is well known in most cases, those who want to save money tend to focus on short / medium term (1-2 years on average). Borrowers, on the contrary, need amounts for relatively longer period (mortgage loans for example up to 15 years).

The following problem may be the interest rate type. For example, if interest rates are generally expected to rise in the market, the borrower prefers to invest the money in a floating interest rate (so that future interest rate hikes will have a positive impact on his income). The borrower, in this case, will certainly be interested in borrowing at a fixed rate.

Finally, may not agree on currency. For example, due to the expected depreciation of the local exchange rate, the depositary will be interested in saving in hard currency (like US dollars or Euros). A borrower who has income in local currency would certainly prefer to borrow in the same currency.

Consequently, even though it may be theoretically possible to reach a direct agreement between these entities, however, due to the above difficulties, it is unlikely to happen. The solution to these difficulties is the role of the bank as a financial intermediary in the economy. In order to fulfill this unique function, banks are making the following transformations:

Maturity Transformation: The transformation of short-term funds into relatively long-term credit facilities.

Interest Rate Type Transformation: The transformation of funds attracted into floating interest rates into fixed interest rates and / or vice versa.

Currency Transformation: The exchange of funds attracted in one currency into loans in the other currency.

It should also be noted that the economic environment is constantly changing, causing changes of various financial indicators (such as interest rates or exchange rates, etc.). Consequently, it is clear that significant financial risks arise during the abovementioned transformations, and effective management of these risks is one of the prerequisites for the successful operation of the Bank, and the existence of a stable financial system from the standpoint of the Central Banks.

The most common risk categories are: credit risk, legal risk, reputation risk, strategic risk, compliance risk, operational risk, liquidity risk, market risk. From the listed risks, liquidity and market risks (currency risk, interest rate risk) fall into the financial risks category. Below are provided definitions of these basic risks as per Decree of National Bank of Georgia:

Credit risk:

Credit risk is risk that counterparty fails its payment obligation or default. Credit risk may arise from various banking activities with its clients (hereafter debtors) and partners such as lending, treasury operations, investment activities and trade financing.

Legal risk:

Legal risk is a risk that is caused by legal weaknesses, which, among other factors, result in legal actions, lack of auxiliary provisions in laws or regulations or weakness of legally binding requirements such as non-compliance with legal requirements of contracts and others.

Reputational risk:

Reputation risk is the risk that, among other factors, results in negative public statements about the bank's operations or negative performance of the bank.

Strategic risk:

Strategic Risk, which, among other factors, leads to poor planning and poor implementation of the Bank's strategy, weak business decisions of the Bank or failure to respond to external changes.

Compliance risk:

Compliance risk is the risk of legislative and regulatory sanctions, financial losses, or the loss of a bank's reputation that could result in failure to comply with laws, regulations and standards. As a rule, with respect to laws, regulations, compliance risk is an integral part of banking risks, such as minimum capital requirement, quality of Income earning assets, loan loss provisions, macroprudential limits, and annual budgets/strategy and other risks related to specific provisions.

Operational risk:

Operational risk is the risk of loss due to inadequate internal processes, human actions, systems and external factors. Operational risk is defined as the risk of loss resulting from inadequate or

unsuccessful internal processes, personnel and systems, or external factors. Operational risk can result in direct or indirect financial losses. Operational risk can be characterized by any of the Bank's activities, such as lending, treasury, investment and operating activities, services, trade finance, credit and debt instruments, information technology and information system management, as well as human resources management.

Liquidity risk:

Liquidity risk, in the narrow sense (default risk), means the risk that the Bank will no longer be able to fully or timely fulfill its current and future payment obligations. To do this, the bank must always have sufficient liquidity to meet its obligations, even in emergencies (during stress periods).

Liquidity risk in the broad sense (risk of financing) means the risk that the bank will not be able to obtain additional financing or be able to obtain it, though at significantly increased market interest rates. Liquidity risk is the risk that the Bank will not be able to settle its liabilities within the set timeframe. Liquidity risk can be divided into the following categories:

- Market liquidity risk, in particular the risk of weak market liquidity due to the situation or market problems, the bank is unable to balance certain positions with market prices.
- Liquidity risk of financing, in particular the risk that the bank will not be able to provide cash or attract funds from other sources.

Liquidity risk may incur in a variety of ways from banking activities such as lending, treasury and investment activities, trade finance and other. Liquidity risk management is extremely important, given that liquidity problems can be devastating not only for the bank but for the banking sector as a whole.

Market risks:

The fluctuation of prices in markets affect to the performance of financial organizations. These prices may be expressed in percentage rate, exchange rate, price of goods or value of shares. Market risks may incur in a variety of ways from banking activities such as lending, treasury and investment activities, trade finance and other. For example, if an organization has assets or liabilities at a floating rate, its fluctuation will affect the profitability of the company. For organizations involved in international trade, or high dollarized balance sheet structure, it is likely that the change in the local currency exchange rate with respect to foreign exchange will have a corresponding effect.

In respect to Foreign exchange risk it refers to the adverse effects of an exchange rate change on the Bank's financial position and capital adequacy. Currency risk is the change in the Bank's local currency exchange rate against the foreign currency. It arises when there is no matching of assets and liabilities currencies “Open Currency Position”. Bank may gain a loss if has an open currency position (aggregate). In recent years, the market environment has given rise to speculative trading under naturally floating exchange rates, which in itself has increased currency risk. Currency risk arises when there is no match between assets and liabilities denominated in the same foreign currency. Given that currency risk is speculative in nature, its change may cause a profit or loss to the company. Inflationary pressures on interest rates in foreign and local currency may also lead to fluctuations in the local currency, giving rise to currency risk. Such fluctuations are often caused by macroeconomic factors and occur for a long period, although the specificity of the foreign exchange market can identify the trend in time. Other macroeconomic aspects affecting the local currency, such as the country's trade

volume and direction and capital flows. Short-term factors such as expected or unexpected political events, changing expectations of market participants, or speculative currency trading may be the cause of currency fluctuations.

2. Monetary Policy

Monetary policy is the macroeconomic policy that allows central banks to influence the economy. It involves managing the money supply and interest rates to address macroeconomic challenges such as inflation, consumption, growth and liquidity.

Central banks are responsible for the creation and implementation of monetary policy, the stability of the exchange rate, and the control of monetary aggregates in the economy, ensuring price stability. For a long time, the task of monetary policy was limited to exchange rate control, which was in turn fixed at the gold standard (at the beginning of the 20th century) for the purposes of stimulating international trade. Ultimately, such policy contributed to the Great Depression of the 1930s. After the depression, governments made employment a priority. Central banks have changed their direction based on the relationship between unemployment and inflation, known as the Phillips Curve. They believed in the link between unemployment and inflation stability, so they decided to increase aggregate demand using monetary policy (money supplying to economy) and keep unemployment low. However, this was the wrong decision that led to the stagflation in the 1970s, which was further compounded by the 1973 oil embargo. Inflation rose from 5.5% to 12.2% during 1970-1979 and reached a peak of 13.3% in 1979.

In order to keep inflation under control, two monetary institutions are needed. Public and institutional readiness to make price stability a long-term goal of monetary policy (Mishkin F. S., 2004). Institutional readiness may be prescribed by law and be the central bank's goal however, support for price stability by the public and politicians is more important than determining the level of law. Numerous examples in the past have shown that even in the developing world, laws change so readily that the objective set at the level of law alone is not sufficient to achieve the desired result.

The second important factor for successful inflation targeting is the willingness of the public and the institutions of central banks to be fully independent from the outset. Independence means that central banks should be prohibited from financing state deficits, and should be able to identify and use monetary instruments without government interference (Mishkin F. S., 2004).

In recent decades, central banks have developed new management techniques, called inflation targeting, that control the growth of the overall price index. In fact, currently most leading countries use inflation targeting. New Zealand was the first country choosing inflation targeting regime in 1990, which was followed by Canada in 1991, Great Britain in 1992, Switzerland Finland and Austria in 1994. Israel, Norway, Poland, Romania, Greece, Turkey, Georgia also have adopted inflation targeting regime.

Since 2009, the National Bank of Georgia's monetary policy regime has been inflation targeting, likewise in all developed and many developing countries. Despite the regime has been proven to be the most effective it still has its challenges. In contrary to exchange rate or monetary aggregates, inflation control is not easy. Effect from monetary policy instruments make effect (path through) on inflation only after some lags. Controlling inflation is much difficult in

developing countries since, inflation has to be pushed down from high levels. In such circumstance, it is high error probability in inflation forecasts, which results in missing targets. It will be very difficult to build credibility on inflation targeting strategy and hard to explain the reasons of not meeting the targets from monetary authority perspective. It is proven effective strategy, when adoption happens gradually and it is preceded by a decline in inflation (Paul, R.M. Miguel, A.S. Sunil, Sh., 1997). High dollarization may complicate inflation targeting. In many developing countries the balance sheet of companies, households, banks is substantially dollarized, with both assets and liabilities on both sides (Guillermo, 1999). Since, floating exchange rates are required for inflation targeting, fluctuations in the exchange rate are inevitable. However, the large and sharp depreciation of local currency increases the burden of foreign currency denominated debts, which causes a massive deterioration of the balance sheet and increases the risks of financial crisis (Mishkin F., 1999). Developing countries do not have the luxury of ignoring the exchange rate when conducting monetary policy under the inflation targeting regime, but the role should clearly serve the purposes of inflation. Inflation targeting, especially for dollarized economies, may not be effective until strict prudential regulations and appropriate oversight of financial institutions ensure the stability of the exchange rate shocks.

Price stability is the mandate of 60% of countries Central Banks. According to a survey by the Central Bank of Poland (Niedźwiedzińska, 2018), of more than 40 countries with a inflation targeting regime, 14% have the sole mandate of price stability and 86% have mixed objectives. From mixed mandates, 52% prioritize price stability and 33% do not have explicit priority. Mixed objectives include price stability, economic activity, financial stability and other goals. Price stability is also concerned with maintaining the value of money. Economic activity has a broader interpretation, but it is also concerned with promoting full employment. Financial stability includes supporting the development of the banking system, while other objectives include a stable payment system. Out of 14 inflation targeting countries with no explicit prioritized objective there are 5 developed countries (Australia, Canada, Switzerland, UK, USA) and 9 developing countries (Argentina, Brazil, Chile, Dominican Republic, Guatemala, Paraguay, Russia, Thailand, Uganda). Price stability is a priority for 22 countries (8 developed countries and 14 developing countries including Georgia). Among the six countries with the only mandate of price stability are 1 developed country New Zealand and 5 developing countries: Colombia, Kazakhstan, Peru, the Philippines and Romania. After price stability, priority is economic activity, which aims to promote sustainable and full employment. The objective of economic activity is prioritized by 30 countries (12 developed and 18 developing). Financial stability takes second place after economic activity. The financial stability mandate has 23 countries out of which 6 are developed and 17 are developing.

Also, inflation target level is important factor and according to a survey by the Central Bank of Poland (Niedźwiedzińska, 2018), the developed countries when first establishing the regime set inflation target at 3.8% on average and now the average target of 2.1%. In developing countries, the initial target was 6% on average and 4.3% in the current period.

The main objective of the National Bank of Georgia is price stability, but it also ensures the stable functioning of the financial system if possible so as not to jeopardize its primary objective. Monetary policy instruments are limited to refinancing loan, one-month open market operation, overnight deposits/loans, certificates of deposit, treasury securities and reserve requirements (liabilities in national currency 5% and liabilities in foreign currency 25%).The

transmission channels include: interest rate channel, credit channel, exchange rate channel and expectation channel.

3. How does monetary policy relates to the stability of the financial system, and how can the stability of the financial system be considered within the monetary policy framework?

Monetary policy decisions are transmitted through the financial system to the economy accordingly, taking into account this intermediate function, the monetary policy framework is always taken into account in the financial system environment. Moreover, the monetary policy risk management system considers the objective of financial system stability, which allows analyzing the impact of the use of different channels on both the economic and financial environment.

Interest rate is the main instrument of monetary policy, which, has a direct impact and is also one of the main risks to which the financial system is mostly sensitive to (prices, liquidity, over indebtedness). On the one hand, in order for monetary policy to be effective, a strong financial system is needed and price stability is a prerequisite for financial system stability. The shocks on the financial markets have a direct impact on economic activity as evidenced by the recent global financial crisis that started from the banking crisis and spread to the economy, affecting aggregate demand and inflation.

Numerous analytical papers have provided answers on how monetary policy should respond to financial imbalances and how best to combine monetary policy and macro-prudential policies (Collard, F. Dallas, H., Diba, B. & Loisel, O., 2017), (Paoli, B. & Paustian, M. , 2017), (William G. Tierney & Randall F. Clemens, 2011), (Rubio, M. & Carrasco-Gallego, J. , 2016) etc. According to

Benoit Coeure (Member of the Executive Board of the ECB) monetary policy can only win from integrating banking supervision in a central bank in particular four areas in this respect: the state of the macroeconomy, monetary policy options, interactions with supervisory policies and the management of the central bank balance sheet and that these opportunities are greater in turbulent times. At least three types of challenges and risks need to be managed when integrating supervision in a central bank alongside monetary policy: potential conflicts of interest, reputational risks and central bank independence. However, there are critical expert opinions and according to them it is believed that monetary policy should be clearly segregated from the objective of financial stability, both at the level of policies and regulations and at the level of regulatory authorities. Lars Swensson (Svensson, 2017) considers that monetary policy should never aim for financial stability, monetary policy and macro-prudential policies should be governed by different bodies and should not be coordinated between them.

4.De-Risking Georgian Banking Sector

In order to de-risk Georgian banking sector, National Bank of Georgia strives to approximate with the best international standards: capital buffers, leverage ratio, liquidity coverage ratio (LCR), net stable funding ratio (NSFR) which are fully Basel III compliant also, encouraging sound lending environment via introducing payment to income (PTI) and loan to value (LTV) limits, requirement of formal proof of income, 50% cap on interest rates.

The objective of the National Bank of Georgia macro-prudential policy is to reduce financial sector procyclicality, excess lending, dollarization, excess concentration and other systemic

risks. In addition, the goal of macroprudential policy is to increase the financial system's resilience to existing risks (National Bank of Georgia).

Capital requirements (buffers are expressed as a percentage of risk-weighted assets):

Capital requirements under Pillar I:

- 1) Core capital buffer-4.5%
- 2) Tier1 buffer-6%
- 3) Total capital-8%

Combined buffer:

4) Capital conservation buffer-this buffer constitutes 2.5% of risk-weighted assets and it is necessary to comply during ordinary business cycle. If the buffer falls below the threshold during stressful environment, banks should ensure to eliminate by reducing the distribution of income for example: No dividend or bonus payout is allowed until the buffer reaches its mandatory level. The conservation buffer is an extra pillow that can be used in times of crisis.

5) Countercyclical buffer- The macro-prudential purpose of this buffer is to protect financial system from possible crisis following the periods of excess lending growth. The buffer is set in a range between 0%-2.5%. When the National Bank sees a rapid increase in loans volume, it is authorized to impose countercyclical buffer of 2.5% and thus to slow lending pace. In the face of negative shocks, the countercyclical buffer should help the financial system not sharply curtail lending to the economy and thus further deteriorate the financial sector as a whole.

It is set on a quarterly basis and, if changed, by 0.25 percentage points or its multiplier. Countercyclical buffer is currently 0%.

6) Systemic buffer- is to increase systemically important financial institutions resilience, because financial difficulties arising in banks of systemic importance can pose a significant threat to the country's financial stability in a whole. JSC TBC Bank, JSC Banks of Georgia and Liberty Bank are considered as systemic banks in Georgia. Systemic risk buffer is up to 2.5% and will be fully imposed from 2021, currently only partial compliance is required.

Capital requirements under Pillar II:

7) Currency induced credit risk (non-hedged currency induced credit risk)- the aim of CICR buffer is to determine adequate capital buffer in order to reduce credit risk arising from exchange rate volatility. Balance sheet risk positions are considered non-hedged if they are denominated in a currency other than the currency of source of income. Such portfolio (foreign currency denominated, non-hedged loans) is subject to an additional 75% weighting and requires appropriate capital buffers. The amount of buffer depends on credit portfolio dollarization level of a particular bank.

8) Credit portfolio concentration risk buffer - consists of single name concentration buffer² and sectoral concentration buffer. Buffer requirement varies and depends on portfolio diversification level of particular banks in terms of groups and sectors.

9) Stress test buffer- The purpose of the stress-test buffer is to determine the amount of additional capital that, in the event of risk materialization against different scenarios in the course of supervisory stress tests, provides protection against bank default despite possible loss realization. The aforementioned stress test buffer will be effective in, 2020 (however exact

² Single name concentration buffer: aims to determine adequate capital buffer on concentration of top100 borrower's exposure in credit portfolio.

time is not determined yet depending on stress test date itself) and will depend on the specific bank stress test results, which in turn will depend on the quality of the credit portfolio (customer payment capacity under certain stress scenarios). The amount of credit stress test buffer is calculated by the following Basel formula:

$$S.B = M \left\{ \frac{\text{loss generated after stress event}}{\text{total risk weighted assets}} - c_1 + c_2, 0 \right\}$$

10) GRAPE buffer- buffer set by national bank to a particular bank based on its general risk assessment and internal capital adequacy assessment programs. During determining named buffer, the inherent risks and their respective mitigations are taken into account. In the course of examination, internal capital adequacy assessment process, its quality, results and potential/planes are being challenged. Buffer requirement varies between banks according to different assessment results (on average 2.8%).

In the example of Georgia, Pillar II average requirement is 6.3% of total regulatory capital. Total minimum requirement (Pillar I+ Combined buffer + Pillar II) is up to 17% and fact up to 20% please, find the table 1 below:

Capital adequacy requirements for banks in Georgia:

Table 1

Q2 2019	Pillar II			Total			Fact		
	CET1	Tier1	TC	CET1	Tier1	TC	CET1	Tier1	TC
Ave.	1.8%	2.4%	6.3%	9%	11.1%	17%	14.6%	15%	20%
Min.	0.7%	0.9%	2.7%	7.7%	9.4%	13.2%	11%	11.7%	16%
Max.	2.5%	3.3%	9.3%	9.8%	11.9%	19.8%	25.7%	25.7%	3%

Author's calculation. Retrieved from <https://www.nbg.gov.ge/index.php?m=109>

Leverage ratio- The purpose of the ratio is to avoid the accumulation of excess leverage (the share of liabilities in the company's total capital) in the banking sector. The Leverage Ratio is a simple indicator that is a modern and effective complement to the Basel III Capital Adequacy Requirements (described above). Leverage ratio is calculated by dividing Tier1 Capital on risk position (on balance+ off balance) amount. The minimum requirement is set at 5% and is mandatory for all banks to comply from, September 2018.

Liquidity Coverage Ratio (LCR)- LCR is one of the most effective short-term (up to 30 days) liquidity-controlling indicator used internationally. LCR is calculated by dividing "high quality liquid assets" on "total net outflow" where "total net outflow" is the difference between the "cash outflow" and "cash inflow" within a 30-day period during stress event. High dollarization is also taken into account as additional threat during stress since, contingency plans or other mitigation tools by National Bank of Georgia are limited. The minimum level requirement for LCR in hard currency and separately on local currency are set at 100% and GEL 75% respectively. Requirement of 100% is mandatory for commercial banks from, September 1, 2017.

Net stable funding- The purpose of the ratio is to support the financing structure of commercial banks' assets and off-balance sheet transactions. A stable finding structure reduces the risk of commercial bank solvency. The Net Stable Funding Ratio limits the dependence on short-term financing and stimulates a better assessment of the financing risk. Net Stable Funding Ratio is defined as Available Stable Funding divided on Required Stable Financing which must be at least 100%. Requirement is mandatory for commercial banks from, March 31, 2019.

Payment to income and Loan to value ratios- These are macro-prudential policy instruments that apply to loan terms. Loan servicing and collateral ratios affect the demand side and ensures the sustainability of both borrowers and banks.

PTI sets the maximum limit on costs related to loan which is determined by proportion of the borrower's disposable income. Find maximum possible defined limits in Table 2:

Table 2

Net Revenue (monthly)	Non-Hedged Borrower Max./Contractual validity	Hedged Borrower Max./Contractual validity
<1,000		25% / 35%
>=1,000-2,000<		35% / 45%
>=2,000-4,000<	25% / 30%	45% / 55%
>=4,000	30% / 35%	50% / 60%

LTV determines the maximum loan amount according to the market value of the real estate that the loan is secured. This instrument, in the event of a fall in real estate prices, ensures the sustainability of the financial sector and also limits the emergence of a price bubble in the real estate market. Find, Table 3:

For loans in local currency	85%
For loans in foreign currency	70%

The requirement for these ratios has been effective since, November 2017. The ratios are subject to periodic adjustment by the National Bank of Georgia. The ratios that are provided in the table are currently effective and apply to all loans disbursed after 01.01.2019.

50% cap on effective interest rate of borrowings:

On 21.07.2018, amendment was made to 625 clause of Civil Law of Georgia, where maximum of 50% was introduced for all borrowings.

Regulation on lending standards on private individuals:

The provision on lending to individuals came into force on January 1, 2019. The requirements of the new regulation apply to all types of loans disbursed by a lending organizations or private individuals (including an individual entrepreneur). Under this regulation, all lending organizations are required to conduct a detailed client analysis, verify the source of income, and disburse loans within the established loan service and loan collateral ratios (described above).

The aim of the new regulation is to ensure the stable and sustainable functioning of the Georgian financial system and to encourage healthy lending ecosystem.

The effect of this regulation is clearly vivid by looking at the dynamics of the loan portfolio of retail sector during 12 months in 2019 and comparing it to the same period of 2018. In 12

months of 2019, the retail loan portfolio has increased by 8%, however if we exclude fx effect (local currency depreciated towards US dollar by 7%) retail portfolio growth was only 5%. If we compare it with the development of 12 months of 2018, when retail loan portfolio increase was 20% (18% fx effect excl.). Find, Chart 1:

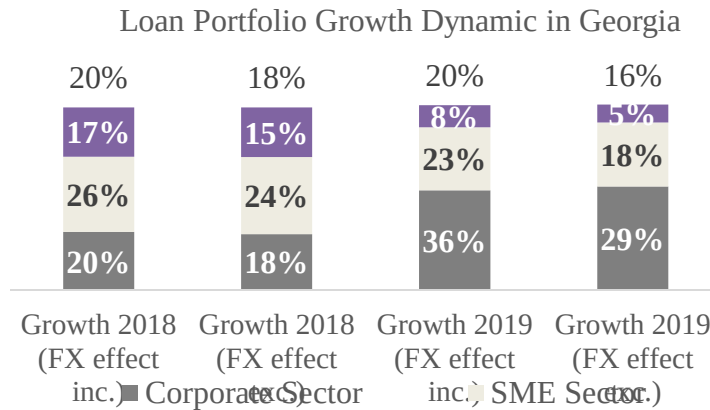

Chart 1: Author's calculation. Data retrieved from <https://www.nbg.gov.ge/index.php?m=304>

5. Conclusion:

For the central banks this is indeed a challenge, as it is a very important trade-off in terms of reputation not to neglect financial stability on the one hand and not to lose credibility to the main objective of monetary policy on the other. Despite critical expert opinions, most central banks today agree that financial sector stability is and should be part of the monetary policy framework. However, price stability alone does not guarantee a stable financial system without adequate regulations and strict supervisory policies must also be in place. When monetary policy and banking supervision are brought under one roof, risks related to potential conflicts of interest, reputational risks and central bank independence should be mitigated. As it can be evidenced by the practices and tools described in this paper, the National Bank of Georgia successfully implements financial stability-oriented monetary policy.

References

1. Financial Institutions- National Bank of Georgia (M3.1) retrieved from <https://www.nbg.gov.ge/index.php?m=304>
2. Monetary Policy Operations Manual, National Bank of Georgia retrieved from <https://www.nbg.gov.ge/index.php?m=720>
3. Marshal, F. (1998). Financial Engineering, Moscow M.:INFR-M,1998;
4. Mankiw, G.N. and Taylor, M.P. (2007). Macroeconomics. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
5. Collard, F. Dallas, H., Diba, B. & Loisel, O. (2017). Optimal Monetary and Prudential Policies. American Economic Journal: Macroeconomics, 9 (1) (pp 40-87)
6. Paoli, B. & Paustian, M. (2017). Coordinating Monetary and Macroprudential. Federal Reserve Bank of New York

7. William G. Tierney & Randall F. Clemens (2011) Qualitative Research and Public Policy: The Challenges of Relevance and Trustworthiness. Center for Higher Education Policy Analysis University of Southern California.
8. Rubio, M. & Carrasco-Gallego, J. (2016). Coordinating Macroprudential Policies within the Euro Area. University of Nottingham and University of Portsmouth. EconPapers: Economic Modelling, 59 (c) (pp 570-582)
9. Svensson, L. E. (2017) The Relation between Monetary Policy and Financial-Stability Policy. Stockholm School of Economics, CEPR, and NBER.
10. Rose, P. S., & Hundgins, S. C. (2005). Bank Management & Financial Services (7 ed.). McGraw-Hill/Irwin.
11. Mishkin, F.S (1999). Lessons from the International Experience. Princeton, NJ: Princeton University Press.
12. Mishkin, F.S (2004). Can Inflation Targeting Work in Emerging Market Countries? Graduate School of Business, Columbia University, and National Bureau of Economic Research
13. Bank for International Settlements (2011). Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems.
14. Regulation on Capital Adequacy Requirements for Commercial Banks (2018). Decree of the Governor of the National Bank of Georgia;
15. Regulation On Credit Concentration and Large Risks in Commercial Banks (2019). Decree of the Governor of the National Bank of Georgia
16. Regulation on lending standards on private individuals (2018). Decree of the Governor of the National Bank of Georgia
17. Macroprudential Policy Strategy (2019), National Bank of Georgia retrieved from <https://www.nbg.gov.ge/index.php?m=720>
18. Renewal of the Inflation-Control Target (2016). Bank of Canada retrieved from <https://www.bankofcanada.ca/core-functions/monetary-policy/>
19. Financial Soundness Indicators-National Bank of Georgia (FSI) retrieved from <https://www.nbg.gov.ge/index.php?m=304>
20. Act to Amend Civil Law of Georgia (2018) Clause 625
Loans by Institutional Sectors-National Bank of Georgia (statistics) retrieved from <https://www.nbg.gov.ge/index.php?m=10>

გივი ლემონჯავა

საქართველოს უნივერსიტეტის პროფესორი,

სოფიო ტყეშელაშვილი

საქართველოს უნივერსიტეტის დოქტორანტი

**საფინანსო სისტემის სტაბილურობა, როგორც მონეტარული პოლიტიკის ჩარჩოს
ნაწილი
რეზიუმე**

მონეტარული პოლიტიკის გადაწყვეტილებები საფინანსო სისტემის გავლით გადაეცემა ეკონომიკას შესაბამისად, ამ საშუამავლო ფუნქციის გათვალისწინებით, მონეტარული პოლიტიკის ფორმირებისას ხდება საფინანსო სისტემის გარემოს გათვალისწინება. ამასთან, მონეტარული პოლიტიკის რისკების მართვის სისტემა მოიაზრებს საფინანსო სისტემის სტაბილურობის მიზანს, რაც საშუალებას იძლევა გაანალიზდეს განსხვავებული არხების გამოყენების გავლენა, როგორც ეკონომიკურ ისე ფინანსურ გარემოზე. საპროცენტო განაკვეთი არის მონეტარულ პოლიტიკის მთავარი ინსტრუმენტი, რომელზეც პირდაპირი გავლენა აქვს და ამავდროულად არის ერთერთი საბაზისო რისკი, რომლის მიმართაც საფინანსო სისტემა არის მეტად სენსიტიური (ფასები, ლიკვიდურობა, ჭარბვალიანობა...). ერთის მხრივ იმისთვის, რომ მონეტარული პოლიტიკა იყოს ეფექტური აუცილებელია ძლიერი საფინანსო სისტემის არსებობა და პირიქით ფასების სტაბილურობა ფინანსური სისტემის სტაბილურობის წინაპირობაა.

საფინანსო ბაზებზე არსებული შოკები პირდაპირ გავლენას ახდენს ეკონომიკურ აქტივობაზე რაც ცხადყოფს, მსოფლიო ფინანსური კრიზისმა, რომელიც დაიწყო საბანკო კრიზისიდან და გავრცელდა ეკონომიკაზე, გავლენა მოახდინა აგრეგირებულ მოთხოვნაზე და დააწვა ინფლაციას. ცენტრალური ბანკებისთვის დიდი გამოწვევაა და ოქროს შუალედის დაცვა უწყვეტ, რადგან ერთის მხრივ არ მოხდეს ფინანსური სტაბილურობის უგულვებელყოფა და მეორეს მხრივ არ დაკარგონ სანდოობა მთავარი მანდატის მიმართ რასაც ფასების სტაბილურობა წარმოადგენს. არაერთ ანალიტიკურ ნაშრომში გაეცა პასუხები თუ როგორ უნდა პასუხობდეს მონეტარული პოლიტიკა ფინანსურ დისბალანსს და რა საუკეთესო გზებით არის შესაძლებელი გაერთიანდეს მონეტარული პოლიტიკა და მაკროპრუდენციული პოლიტიკები. არსებობს მოსაზრებები, რომ მონეტარული პოლიტიკა მკვეთრად უნდა იყოს გამიჯნული ფინანსური სტაბილურობის მიზნისგან, როგორც პოლიტიკების და რეგულაციების დონეზე ისე მარეგულირებელი ორგანოების დონეზეც. მაგალითად ლარს სვენსონი (Svensson, 2017) მიიჩნევს, რომ მონეტარულ პოლიტიკას არასდროს არ უნდა ჰქონდეს მიზნად ფინანსური სტაბილურობა, მონეტარული პოლიტიკა და მაკროპრუდენციული პოლიტიკები უნდა იმართებოდეს განსხვავებული ორგანოების მიერ და მათ შორის არ უნდა ხდებოდეს

კოორდინაცია. კრიტიკული ექსპერტული მოსაზრებების მიუხედავად დღესდღეისობით ცენტრალური ბანკების უმეტესობა თანხმდება, რომ საფინანსო სექტორის სტაბილურობა არის და უნდა იყოს მონეტარული პოლიტიკის ჩარჩოს ნაწილი თუმცა აგრეთვე, რომ მხოლოდ ფასების სტაბილურობა არ წარმოადგენს სტაბილური საფინანსო სისტემის გარანტიას. ამისთვის, აუცილებელია ადეკვატური რეგულაციების და მკაცრი საზედამხედველო პოლიტიკების არსებობა. მაშინ როდესაც მონეტარული პოლიტიკა და საბანკო ზედამხედველობა მოქმედებს ერთ ჭერ ქვეშ, რისკები, რომელიც ასეთ წყობას ახლავს თან, როგორიცაა პოტენციური ინტერესთა კონფლიქტი, რეპუტაციული რისკები, დამოუკიდებლობის დაკარგვა, უნდა იყოს მაქსიმალურად კონტროლის ქვეშ და მიტიგირებული.

საქართველოს საფინანსო სისტემის სტაბილური და მდგრადი ფუნქციონირების უზრუნველყოფად, საქართველოს ეროვნული ბანკი ცდილობს დაუახლოვდეს საუკეთესო საერთაშორისო სტანდარტებს, მიჰყვება ბაზელ III- ით განსაზღვრულ მაკროპრუდენციულ მოთხოვნებს და ამავდროულად ცდილობს ჯანსაღი დაკრედიტების წახალისებას. შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს ეროვნული ბანკი ატარებს ფინანსურ სტაბილურობაზე ორიენტირებულ მონეტარულ პოლიტიკას.

Медина Габиб кызы Юзбашова

Республиканский Лечебный Диагностический Центр

Бакинский Кардиологический Центр

Баку, Азербайджан

**ЗНАЧИМОСТЬ УСИЛЕНИЯ РОЛИ ГОСУДАРСТВА В ПРОЦЕССЕ
ИНТЕГРАЦИИ УСЛУГ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И ФИНАНСИРОВАНИЯ**

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.YUZBASHOVA

Аннотация. В развивающихся странах среди неинфекционных заболеваний самая большая доля приходится на заболевания сердечно-сосудистой системы (ССС). В этих странах наблюдается высокая смертность от этих заболеваний. По данным ВОЗ из десяти ведущих причин смерти в мире болезни ССС занимают первое место – 21.9%. В Азербайджане 33 тысячи случаев смертности связаны с сердечно-сосудистыми заболеваниями (ССЗ). В развивающихся странах среди неинфекционных заболеваний самая большая доля приходится на заболевания сердечно-сосудистой системы (ССС). В этих странах наблюдается высокая смертность от этих заболеваний. В развитых странах лучше развита профилактическая медицина и первичное звено системы здравоохранения, а также применяются новейшие методы диагностики и лечения различных заболеваний. Борьба с неинфекционными заболеваниями очень важна, так как эти болезни можно предотвратить или вылечить на ранней стадии с меньшими затратами.

В этом плане приоритетными направлениями развития государства можно выделить проведение согласованной политики в области здравоохранения с целью повышения эффективности системы здравоохранения. Некоторый рост экономики позволил увеличить финансирование здравоохранения и создать условия для улучшения качества медицинской помощи и повышения ее доступности, стабилизировать основные медико-демографические показатели (рождаемость, смертность, продолжительность жизни), снизить инфекционную заболеваемость. Но, несмотря на всю проделанную работу, некоторые части параметров состояния здоровья населения, его медицинского обслуживания и лекарственного обеспечения ниже желаемого уровня.

Особенно это проявилось в период пандемии коронавируса COVID-19. Для борьбы с вирусом из бюджета страны было выделено 2.5 млрд. манат. Кроме этого были вливания денег со многих организаций, частных и государственных компаний, от физических лиц. Влияние на вероятность заражения, осложнение протекания болезни и смертность оказывали сопутствующие болезни – сахарный диабет, астма, болезни почек, заболевания сердца, ожирение, курение. Для снижения степени заболевания правительством были проведены своевременные мероприятия и вливание финансовых средств в здравоохранение и строительство мобильных больниц, покупка современного оборудования и технических средств, а также оказала помощь более 17 государствам. Исходя из этого, целесообразна борьба с неинфекционными заболеваниями, так как эти болезни можно предотвратить или вылечить на ранней стадии с меньшими затратами.

Одним из направлений социально-экономического развития страны, показывающее ответственность государства перед гражданами, является улучшение

состояния здоровья населения, обеспечение доступности качественной медицинской помощи, так как существуют определенные различия в зависимости от доходов и в уровне развития системы здравоохранения. Выявляется потребность в устранении существующих проблем, так как процесс глобализации, изменение образа жизни людей способствовали усложнению эпидемиологической ситуации. Так, например, эпидемия инфекционных и неинфекционных заболеваний ставит серьезные проблемы для системы здравоохранения и ее организации, вследствие сложности протекания процесса. Повышенное внимание к человеческому капиталу обосновано тем, что здоровье людей стало рассматриваться в качестве одного из основных факторов ускорения инновационных, ИКТ и научно-техничко-технологических процессов, способствует реальному росту и развитию страны. Наблюдаемый рост объема научных знаний создает условия для улучшения механизмов охраны здоровья населения, организации и управления системой здравоохранения.

Ключевые слова: финансирование; государственные расходы; эффективность; сердечно-сосудистые заболевания; частные расходы; конкурентоспособность, COVID-19.

Введение

Вследствие наличия определенных существенных различий в зависимости от доходов и в уровне развития системы здравоохранения улучшение состояния здоровья населения, обеспечение доступности качественной медицинской помощи выявляет необходимость их устранения. Решению этой проблемы способствует усиление роли государства в процессе интеграции услуг здравоохранения и финансирования для проведения согласованной политики в этой области, реализация совместных мероприятий с целью повышения эффективности системы здравоохранения.

В Азербайджане, как и во многих странах, причиной смертности номер один являются сердечно-сосудистые заболевания (ССЗ), в том числе инфаркты и инсульты. Несмотря на большой процент смертности от ССЗ, тем не менее, проводятся определенные работы с целью предотвращения и лечения болезней, что способствовало снижению ССЗ. В нашей стране проводится определенная работа с целью проведения профилактики сердечно-сосудистых и других неинфекционных заболеваний. Проводятся исследования по методологии ВОЗ Steps, в ходе которого будут проанализированы результаты исполнения “Стратегии по борьбе с неинфекционными заболеваниями в Азербайджане на 2015-2020 годы. Проводится просветительская работа с населением о важности своевременного обращения за врачебной помощью, о вреде курения и т.д. очень большим достижением в стране стало принятие во втором чтении закона об ограничении использования табака, в том числе запрете курения в общественных местах. Для врачей первичного звена здравоохранения были проведены тренинги и курсы. Для профилактики многих заболеваний, которые могут проявляться уже в раннем детстве, осуществляется сотрудничество с Министерством образования. Были подготовлены методические пособия по профилактике ожирения среди детей, ведется работа по пропаганде физической активности и борьбы с гиподинамией.

В развивающихся странах среди неинфекционных заболеваний самая большая доля приходится на заболевания сердечно-сосудистой системы (ССС). В этих странах наблюдается высокая смертность от этих заболеваний. В развитых странах лучше развита профилактическая медицина и первичное звено системы здравоохранения, а также применяются новейшие методы диагностики и лечения различных заболеваний. Борьба с неинфекционными заболеваниями очень важна, так как эти болезни можно предотвратить или вылечить на ранней стадии с меньшими затратами. Многие из этих заболеваний связаны с факторами риска, которые можно предотвратить. В отчетах ВОЗ отмечаются следующие факторы риска – табакокурение, злоупотребление алкоголем, отсутствие физической активности, неправильное питание. Только профилактикой этих факторов риска можно снизить заболеваемость и смертность от неинфекционных заболеваний.

Как отмечалось выше, ССЗ самая распространенная причина смертности населения в большинстве государств. Наряду с общими причинами, выделяются и индивидуально-личностные предпосылки к возникновению ССЗ, зависящие от профессионального типа человека. Исследование и контроль психологических факторов, влияющих на возникновение и течение этих заболеваний, способствуют снижению смертности и создают основу для активного периода жизни людей. Поэтому необходимо проводить определенные работы в направлении выявления и предотвращения факторов риска среди населения.

Ныне в нашей стране проводятся высокотехнологичные лечения заболеваний сердца, но в плане выявления прединсультных состояний на уровне первичного звена здравоохранения еще имеются проблемы. Обращение к врачам происходит иногда поздно, что затрудняет процесс восстановления работоспособности человека после инсульта, требует большого количества времени и средств. На данном этапе важна борьба со следующими четырьмя патологиями - ССЗ (в частности, гипертония, инфаркт миокарда, заболевания периферических артерий, заболевания сосудов мозга); онкологические заболевания; респираторные или обструктивные заболевания легких; сахарный диабет, а также психические нарушения. ССЗ занимают первое место среди причин смертности. Так, по данным ВОЗ из десяти ведущих причин смерти в мире болезни ССС занимают первое место – 21.9% (ИБС – 12.2% и инсульт – 9.7%). Ежегодно 8600 тысяч женщин умирает от ССЗ. Это 1/3 всех случаев смерти среди них. К 2030 году 23 млн. людей умрет от ССЗ – основная причина болезни сердца и инсульт. Больше 80% случаев смерти от ССЗ происходит в странах с низким и средним уровнем доходов. Они в большей мере подвергаются факторам риска. ССЗ все чаще встречаются у людей в возрасте от 30 до 35 лет. Инфаркты, атеросклероз и другие проявления ишемической болезни сердца молодеют. Основная причина смерти в мире 1 место – ССЗ, в 2 раза реже женщины умирают от ССЗ, чем мужчины, в 2 раза возросло количество патологии системы кровообращения у людей от 25 до 35 лет. (1)

По словам замминистра здравоохранения Р.Алиева в развитых странах распространенность неинфекционных заболеваний не превышает 26 - 30%. Уровень смертности от неинфекционных заболеваний в мире среди населения до 70 лет составляет 44%. (2) Если посмотреть на статистику Azerbaijan, то каждый год умирает приблизительно 55,6 тысяч человек, из которых 63,2% от неинфекционных заболеваний. Из этих случаев смертности 33 тысячи – смерти, связанные с сосудистыми

заболеваниями, 6,5 тысяч – онкологические заболевания, 1,5 тысяч – смерти от заболеваний органов дыхания и тысячи смертей связана с сахарным диабетом и другими эндокринными нарушениями. (3)

В этом плане приоритетными направлениями развития государства можно выделить проведение согласованной политики в области здравоохранения с целью повышения эффективности системы здравоохранения. Некоторый рост экономики позволил увеличить финансирование здравоохранения и создать условия для улучшения качества медицинской помощи и повышения ее доступности, стабилизировать основные медико-демографические показатели (рождаемость, смертность, продолжительность жизни), снизить инфекционную заболеваемость. Но, несмотря на всю проделанную работу, некоторые части параметров состояния здоровья населения, его медицинского обслуживания и лекарственного обеспечения ниже желаемого уровня.

Особенно это проявилось в период пандемии коронавируса COVID-19. Для борьбы с вирусом из бюджета страны было выделено 2.5 млрд. манат. Кроме этого были вливания денег со многих организаций, частных и государственных компаний, от физических лиц. Влияние на вероятность заражения, осложнение протекания болезни и смертность оказывали сопутствующие болезни – сахарный диабет, астма, болезни почек, заболевания сердца, ожирение, курение. Для снижения степени заболевания правительством были проведены своевременные мероприятия и вливание финансовых средств в здравоохранение и строительство мобильных больниц, покупка современного оборудования и технических средств, а также оказала помощь более 17 государствам.

Из бюджета страны из общих расходов на здравоохранение было направлено: в 2019г. – 4.14%, в 2018г. – 3.5%, в 2017г. – 4.4%, в 2016г. – 4.6%, а в 2020г. планируется - 5.1%. (4) Несмотря на некоторый рост, этот процент очень маленький для развития качественной системы здравоохранения. С ростом государственного финансирования медицинских услуг наблюдается рост количества этих услуг, оплачиваемых населением. Цены на услуги и медикаментозные средства быстро растут и, для малообеспеченного населения платное медицинское обслуживание становится труднодоступным. Проводятся реформы в здравоохранении (страховое медобслуживание и др., реформа первичного звена, расширяются права и увеличивается ответственность медицинских работников, повышается их заработная плата), но, по-прежнему, заработная плата их ниже, чем в среднем по экономике. В среднем в странах около 51% расходов на здравоохранение поступает из государственного бюджета, и более 35% приходится на долю наличных платежей населения. «Повышение объемов государственного финансирования расходов на здравоохранение является необходимым условием достижения всеобщего охвата услугами здравоохранения и связанных со здоровьем Целей в области устойчивого развития, – заявил д-р Тедрос Адханом Гебрейесус, Генеральный директор ВОЗ. – При этом необходимо понимать, что расходы на здравоохранение – это не дополнительная нагрузка на бюджет, а инвестиции в борьбу с бедностью, повышение производительности труда, обеспечение инклюзивного экономического роста и построение более здорового, безопасного и справедливого общества». (<https://www.who.int/ru/news-room/detail/20-02-2019-countries-are-spending-more-on-health>. 20 февраля 2019 г., Женева).

Рейтинг стран по уровню расходов на здравоохранение в 2019г. (в % от ВВП): Молдова – 32 место (9.0%), Грузия – 47 место (8.4%), Таджикистан – 71 место (7.0%), Азербайджан – 73 место (6.9%), Эстония – 79 место (6.7%), Литва – 80 место (6.7%),

Украина – 81 место (6.7%), Киргизия – 83 место (6.6%), Туркмения – 85 место (6.6%), Беларусь – 90 место (6.3%), Узбекистан – 93 место (6.3%), Латвия – 96 место (6.2%), Россия – 124 место (5.3%). (<https://gtmarket.ru/ratings/expenditure-on-health/info>; гуманитарный портал). Расходы на здравоохранение растут вследствие распространения хронических заболеваний, инфекционных и неинфекционных заболеваний, внедрения дорогостоящих технологий. Как отмечается в докладе консалтинговой компании Deloitte, медицинско-технологический сектор будет расти в среднем на 15.9% в год и достигнет в 2021г. – 280.3 млрд.долл.

Государственные затраты на медикаменты в проценте от общих затрат на медикаменты в 2018г. низкие в Казахстане (1.6%), в Киргизии (9.9%), в Молдове (6.2%), в России (9.8%), в Таджикистане (3.9%), в Узбекистане (3.4%). Азербайджан занимает средние позиции (20.4%). Лучшее положение в Эстонии (51.0%), в Литве (38.2%), в Латвии (35.2%) и на Украине (34.9%). (1) Рост этих затрат способствовал бы некоторому решению проблемы наличия различий в зависимости от доходов населения и обеспечения доступности качественной медицинской помощи. Важно, чтобы преимущественное развитие получили оказание первой медико-санитарной помощи (ПМСП) в общем объеме выделенных средств на здравоохранение. Например, в странах ОЭСР составляет 34% стационар и 61% ПМСП, в Азербайджане в 2019г. - 47.2% на поликлиники, амбулатории и больницы.

Целесообразный охват населения и эффективное оказание услуг ПМСП можно получить при объеме финансирования на уровне не менее 40% от расходов на здравоохранение, так как недостаточное лекарственное обеспечение на амбулаторном уровне сдерживает развитие ПМСП и способствует росту госпитализации в стационары, что и наблюдается на сегодняшний день. Также в лекарственные формуляры включаются препараты с низкой клинической и экономической эффективностью, что приводит к формированию списка лекарственных средств не соответствующих реальной потребности. Это, в свою очередь, создает дефицит одних и профицит других видов лекарственных средств. Значимость лекарственного обеспечения отражается в сохранении и поддержании здоровья, поэтому вопросы качества и безопасности лекарственных средств рассматривается на уровне национальной безопасности.

Достижению этой цели способствовал бы и некоторый рост заработной платы. Заработная плата в Азербайджане по здравоохранению ниже, чем в среднем по экономике. Так, заработная плата в 2010г. – 155.2 манат, в 2014г. – 197.8 манат, в 2015г. – 204.2 манат, в 2016г. – 214.8 манат, в 2017г. – 225.5 манат (в государственных учреждениях – 216.0 манат, в частных клиниках – 295.7 манат), в 2018г. – 239.4 манат (в государственных учреждениях – 232.9 манат, в частных клиниках – 300.7 манат). (7) В странах СНГ брутто среднемесячная заработная плата выше в странах Прибалтики: Латвия – 1217\$, Литва - 1419\$. (8)

В основе рейтинга стран мира по уровню здравоохранения, эффективности ее системы лежат три ключевых показателя, определяющие эффективность системы здравоохранения той или иной страны. Это средняя ожидаемая продолжительность жизни при рождении, относительная стоимость здравоохранения в проценте от ВВП (государственные затраты на здравоохранение) и абсолютная стоимость лечения (общие расходы на здравоохранение в расчете на душу населения в номинальном долларовом

выражении). В этом рейтинге, составленный аналитиками Bloomberg (на основе демографических и экологических показателей и других факторов, которые влияют на общее состояние здоровья на основе данных Всемирной организации здравоохранения, Организации Объединенных Наций и Всемирного банка (The Most Efficient Health Care)), можно проследить следующую тенденцию (см. таблицу №1).

Таблица 1

Страны с наиболее/наименее эффективной системой здравоохранения

Страна	место	эффектив- ность	продолжитель- ность жизни	относительная стоимость, %	абсолютная стоимость, \$
2018 год					
Казахстан	44	39.2	72.0	3.9	379
Белоруссия	49	35.3	73.6	6.1	352
Россия	53	31.3	71.2	5.6	524
Азербайджан	54	29.6	71.9	6.7	368
2016 год					
Казахстан	45	39.1	72.95	3.5	262
Белоруссия	48	35.2	74.14	6.3	318
Азербайджан	53	30.9	72.69	6.9	268
Россия	55	24.3	72.12	5.3	469

* **Bloomberg (The Most Efficient Health Care) (9)**

Как свидетельствуют данные таблицы №1, средняя продолжительность жизни в 2018г. составляет: в Азербайджане – 71.9 лет, в России - 71,2 года, в Белоруссии – 73.6 лет, в Казахстане – 72.0 года. По этому показателю все отмеченные государства ухудшили свои позиции по отношению к 2016г. Стоимость медицинских услуг на душу населения в 2018г.: в Азербайджане – 368\$, в России – 524\$, в Белоруссии - 352\$, в Казахстане - 379\$. В 2016г. в Казахстане - 262\$, в Азербайджане было - 268\$, в России - 469\$, в Белоруссии - 318\$. В 2014г. в Азербайджане было - 398\$, в России - 887\$, в Белоруссии - 339\$. Казахстан и Белоруссия улучшили позиции, Россия и Азербайджан ухудшили свои позиции по этому показателю. Доля расходов на здравоохранение: в Азербайджане – 6.7%, в России – 5.6%, в Белоруссии – 6.1%, в Казахстане – 3.9% от ВВП. По показателю эффективности: в Азербайджане – 29.6, в России – 31.3, в Белоруссии – 35.3, в Казахстане – 39.2. В мировом рейтинге эффективности здравоохранения первые места принадлежат Гонконгу, Сингапуру и Испании. Эффективность системы здравоохранения зависит от затрат на нее, которая отражается в зависимости результативности ИБС от затрат на здравоохранение.

Эксперты NUMBEO опубликовали статистику по уровню медицинского обслуживания в разных странах мира (Health Care Index for Country), оценили качество системы здравоохранения, оснащенность больниц оборудованием, профессиональный уровень врачей и прочего медицинского персонала, а также стоимость обслуживания в клиниках (чем выше индекс, тем качественней обслуживание). Можно рассмотреть рейтинг стран по уровню развития медицины. (см. таблицу №2)

Таблица №2

Рейтинг стран по уровню медицины.

Страны	2019 год		Страны	2018 год	
	место	индекс		место	индекс
Литва	31	68.79	Эстония	22	72.47
Эстония	32	68.49	Литва	35	67.27
Латвия	48	63.73	Россия	57	57.29
Белоруссия	57	58.87	Белоруссия	58	56.19
Россия	58	57.64	Украина	70	50.30
Грузия	79	51.73	Грузия	-	-
Украина	81	51.13	Казахстан	-	-
Казахстан	82	50.20	Латвия	-	-
Азербайджан	86	41.57	Азербайджан	-	-

*Numbeo (Health Care Index for Country) и по версии Bloomberg (12)

Как свидетельствуют данные таблицы №2, в 2019г. Азербайджан занимал 86 место и индекс составил 41.57, что подтверждает вышеотмеченное – низкий уровень качества системы здравоохранения, несмотря на такие большие вливания инвестиций. По индексу глобальной конкурентоспособности для здравоохранения по данным ВБ в 2019г. Азербайджан занимает 98 место (68.9 баллов), в 2018г. – 91 место (73.1 баллов), то есть позиции страны ухудшились на 7 позиций. (см. таблицу 3)

Таблица №3

Индекс глобальной конкурентоспособности для здравоохранения.

Страны/годы	2019		2018	
	место	балл	место	балл
Азербайджан	98	68.9	91	73.1
Грузия	82	74.4	80	78.2
Казахстан	116	55.1	97	70.8
Киргизия	90	73.3	97	70.2
Латвия	84	76.8	76	78.8
Литва	84	76.0	77	78.8
Молдова	94	71.9	92	72.7
Россия	97	69.2	100	68.5
Таджикистан	99	66.6	93	72.2
Украина	101	65.6	94	72.0
Эстония	68	80.7	61	82.7

*World Health Organization показатели здравоохранения (8)

Как видно из таблицы №3, на снижение этого показателя повлияло ухудшение значений субиндекса здорового образа жизни: 2019г. – 97 место и в 2018г. – 90 место. В

первой четверке со 100 баллами Сингапур, Япония, Испания и Гонконг. Эстония в 2019г. занимала 52 место (84.5 баллов), в 2018г. – 54 место (84.9 баллов), Грузия в 2019г. - 87 место (74.4 баллов), в 2018г. – 80 место (84.9 баллов), Узбекистан – 116 место (55.1 баллов), в 2018г. – 97 место (70.8 баллов). В итоге можно отметить, что для обеспечения эффективности и качества системы здравоохранения важно определиться с тем, как осуществляется закупка медицинских услуг.

Таблица №4

Зависимость результативности ИБС от затрат на здравоохранение

Страны/годы	государственные расходы на здравоохранение, % от общих затрат				внутренние частные расходы на здравоохранение, %			
	2005	2010	2015	2016	2005	2010	2015	2016
Азербайджан	11.9	23.7	20.9	20.0	87.8	75.7	78.7	79.7
Белоруссия	74.5	68.0	60.8	61.4	25.4	31.5	38.8	38.3
Грузия	14.9	21.3	35.5	36.6	80.8	75.1	61.9	61.2
Казахстан	64.6	67.6	62.0	58.8	35.0	31.5	37.6	40.0
Киргизия	51.0	49.1	37.1	39.1	42.6	43.1	55.5	57.6
Латвия	55.7	60.2	57.0	54.6	44.0	39.8	43.0	45.4
Литва	60.7	71.1	66.1	65.6	39.2	28.7	33.6	33.4
Молдова	52.7	45.9	45.5	48.8	42.9	42.2	47.2	47.5
Россия	61.1	61.4	58.7	57.0	38.8	38.6	41.3	43.0
Таджикистан	19.0	20.6	28.2	28.6	67.7	70.5	63.4	66.3
Туркмения	21.1	24.1	23.9	18.5	78.7	75.7	75.8	81.3
Украина	58.7	54.1	41.1	42.2	41.0	45.1	56.9	56.8
Узбекистан	45.2	51.1	49.8	46.1	50.1	47.0	48.9	52.7
Эстония	76.1	74.2	75.4	75.4	23.7	24.0	24.4	24.4

*World Health Organization, показатели здравоохранения (8)

Как видно из таблицы №4, государственные расходы в 2016г. на здравоохранение в проценте от общих затрат составили: в Азербайджане - 20.0%, в Белоруссии - 61.4%, в Казахстане - 60.2%, в Латвии - 57.5%, в Литве - 65.9%, в Киргизии - 44.9%, в России – 58.8%, в Грузии - 36.6%, в Молдове - 48.8%, на Украине - 42.2%, в Узбекистане – 46.1%, в Эстонии - 75.4%. На уровне Азербайджана из стран СНГ и Прибалтики только Таджикистан (28.6%) и Туркмения (18.5). Частные расходы на здравоохранение в % от общих расходов в Азербайджане (79.7%), в Таджикистане (66.3%) и в Туркмении (81.3%) выше, чем в Белоруссии (38.3%), в Грузии (61.2%), в Казахстане (40.0%), в Киргизии (57.6%), в Латвии (45.4%), в Литве (33.4%), в Молдове (47.5%), в России (43.0%), на Украине (56.8%), в Узбекистане (52.7%) и Эстонии (24.4%).

По текущим расходам на здравоохранение в проценте от ВВП и на душу населения можно проследить следующую тенденцию. (см. таблицу 4)

Как видно из таблицы №4, государственные расходы в 2016г. на здравоохранение в проценте от общих затрат составили: в Азербайджане - 20.0%, в Белоруссии - 61.4%, в Казахстане - 60.2%, в Латвии - 57.5%, в Литве - 65.9%, в Киргизии - 44.9%, в России – 58.8%, в Грузии - 36.6%, в Молдове - 48.8%, на Украине - 42.2%, в Узбекистане – 46.1%,

в Эстонии - 75.4%. На уровне Азербайджана из стран СНГ и Прибалтики только Таджикистан (28.6%) и Туркмения (18.5). Частные расходы на здравоохранение в % от общих расходов в Азербайджане (79.7%), в Таджикистане (66.3%) и в Туркмении (81.3%) выше, чем в Белоруссии (38.3%), в Грузии (61.2%), в Казахстане (40.0%), в Киргизии (57.6%), в Латвии (45.4%), в Литве (33.4%), в Молдове (47.5%), в России (43.0%), на Украине (56.8%), в Узбекистане (52.7%) и Эстонии (24.4%).

По текущим расходам на здравоохранение в проценте от ВВП и на душу населения можно проследить следующую тенденцию. (см. таблицу 5)

Таблица №5

Текущие расходы на здравоохранение в % от ВВП и на душу населения в \$

Страны/годы	2010	2015	2016	2010	2015	2016
Азербайджан	4.9	6.8	6.9	288.0	377.0	268.0
Белоруссия	5.7	6.1	6.3	342.0	361.0	318.0
Грузия	9.5	7.9	8.4	263.0	281.0	308.0
Казахстан	2.7	3.1	3.5	246.0	321.0	262.0
Киргизия	7.0	7.2	6.6	61.0	82.0	73.0
Латвия	6.1	5.7	6.2	689.0	776.0	824.0
Литва	6.8	6.5	6.7	805.0	920.0	988.0
Молдова	12.2	10.2	9.0	198.0	186.0	171.0
Россия	5.0	5.3	5.3	567.0	502.0	469.0
Таджикистан	5.7	6.9	7.0	42.0	63.0	56.0
Туркмения	5.0	6.3	6.6	222.0	405.0	423.0
Украина	7.0	7.0	6.7	207.0	142.0	141.0
Узбекистан	5.4	6.1	6.3	72.0	132.0	135.0
Эстония	6.3	6.5	6.7	926.0	1112.0	1185.0

*мировой атлас данных (9)

Данные таблицы №5 свидетельствуют, что по текущим расходам на здравоохранение в проценте от ВВП наблюдается повышение в Азербайджане (в 2010г. от 4.9% до 6.9% в 2016г.), в Белоруссии (от 5.7% до 6.3%), в Казахстане (от 2.7% до 3.5%), в России (от 5.0% до 5.3%) в Таджикистане (от 5.7% до 7.0%), в Туркмении (от 5.0% до 6.6%), в Узбекистане (от 5.4% до 6.3%), в Латвии (от 6.1% до 6.2%), в Эстонии (от 6.3% до 6.7%) соответственно. Но, этот рост не способствовал росту текущих расходов на душу населения в Азербайджане (2015г. – 377.0\$, 2016г. – 268.0\$), в Белоруссии (от 361.0\$ до 318.0), в Казахстане (от 321.0\$ до 262.0\$), в Киргизии (от 82.0\$ до 73.0\$), в Молдове (от 186.0\$ до 171.0\$), в России (от 502.0\$ до 469.0\$), в Таджикистане (от 63.0\$ до 56.0\$), в Туркмении (от 405.0\$ до 423.0\$) соответственно. Это было следствием финансового кризиса и девальвации 2015 года. В Грузии снижение текущих расходов в проценте от ВВП не отразилось на показателе расходов на душу населения. Он возрос в 2015г. от 281.0\$ до 308.0\$ в 2016г. Незначительный рост текущих расходов в проценте

от ВВП в Латвии способствовал росту расходов на душу населения от 776.0\$ в 2015г. до 824.0\$ в 2016г., в Литве росту с 920.0\$ до 988.0\$, в Эстонии от 1112.0\$ до 1185.0\$. На Украине незначительные изменения в расходах в проценте от ВВП от 6.1% до 6.3%, на душу населения от 132.0\$ до 135.0\$. В Молдове снижение расходов в проценте от ВВП произошло от 10.2% до 9.0%, на душу населения от 186.0\$ до 171.0\$.

Государственные расходы на здравоохранение в проценте от ВВП минимальны. Это подтверждают и данные о государственных расходах на здравоохранение в расчете на душу населения. Государственные расходы на здравоохранение в проценте от общих государственных расходов также минимальны.

Данные таблицы №6 свидетельствуют, что по текущим расходам на здравоохранение в проценте от ВВП наблюдается повышение в Азербайджане (в 2010г. от 4.9% до 6.9% в 2016г.), в Белоруссии (от 5.7% до 6.3%), в Казахстане (от 2.7% до 3.5%), в России (от 5.0% до 5.3%) в Таджикистане (от 5.7% до 7.0%), в Туркмении (от 5.0% до 6.6%), в Узбекистане (от 5.4% до 6.3%), в Латвии (от 6.1% до 6.2%), в Эстонии (от 6.3% до 6.7%) соответственно. Но, этот рост не способствовал росту текущих расходов на душу населения в Азербайджане (2015г. – 377.0\$, 2016г. – 268.0\$), в Белоруссии (от 361.0\$ до 318.0), в Казахстане (от 321.0\$ до 262.0\$), в Киргизии (от 82.0\$ до 73.0\$), в Молдове (от 186.0\$ до 171.0\$), в России (от 502.0\$ до 469.0\$), в Таджикистане (от 63.0\$ до 56.0\$), в Туркмении (от 405.0\$ до 423.0\$) соответственно. Это было следствием финансового кризиса и девальвации 2015 года. В Грузии снижение текущих расходов в проценте от ВВП не отразилось на показателе расходов на душу населения. Он возрос в 2015г. от 281.0\$ до 308.0\$ в 2016г. Незначительный рост текущих расходов в проценте от ВВП в Латвии способствовал росту расходов на душу населения от 776.0\$ в 2015г. до 824.0\$ в 2016г., в Литве росту с 920.0\$ до 988.0\$, в Эстонии от 1112.0\$ до 1185.0\$. На Украине незначительные изменения в расходах в проценте от ВВП от 6.1% до 6.3%, на душу населения от 132.0\$ до 135.0\$. В Молдове снижение расходов в проценте от ВВП произошло от 10.2% до 9.0%, на душу населения от 186.0\$ до 171.0\$.

Государственные расходы на здравоохранение в проценте от ВВП минимальны. Это подтверждают и данные о государственных расходах на здравоохранение в расчете на душу населения. Государственные расходы на здравоохранение в проценте от общих государственных расходов также минимальны.

Таблица №6

Государственные расходы на здравоохранение и в расчете на душу населения

Страны/годы	государственные расходы на здравоохранение из общих государственных расходов, (%)							государственные расходы на здравоохранение в расчете на душу населения, \$			
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2017	2005	2010	2015	2017
Азербайджан	3.6	3.2	3.3	3.0	3.4	3.7	2.8	14.0	68.0	79.0	42.0
Белоруссия	8.7	7.7	8.2	8.7	8.7	8.5	10.6	147.0	233.0	219.0	240.0
Грузия	6.2	5.1	5.5	6.9	7.8	9.6	9.5	18.0	56.0	100.0	109.0
Казахстан	8.2	8.7	12.3	9.7	9.3	8.8	7.9	92.0	166.0	199.0	174.0
Киргизия	9.2	9.9	10.4	10.3	10.6	7.3	6.2	18.0	30.0	31.0	30.0
Латвия	8.1	8.7	8.6	8.6	8.6	8.5	9.0	246.0	415.0	442.0	532.0
Литва	11.	10.8	11.6	11.3	11.9	12.2	12.8	266.0	572.0	608.0	706.0

Молдова	13.6	13.0	13.2	12.5	12.8	12.2	11.6	42.0	91.0	85.0	97.0
Россия	8.6	9.0	9.2	9.1	9.2	8.8	8.8	166.3	348.3	295.0	334.0
Таджикистан	4.9	5.2	6.6	6.4	7.0	6.1	5.9	3.0	9.0	18.0	17.0
Туркмения	8.7	8.7	8.7	8.7	8.7	8.7	8.7	73.0	53.3	97.0	102.0
Украина	10.5	10.7	10.7	10.9	8.8	6.6	7.4	68.0	109.0	58.0	78.0
Узбекистан	7.5	7.5	7.6	7.8	6.5	9.0	10.2	12.0	37.0	66.0	43.0
Эстония	11.6	11.7	11.3	11.8	12.2	12.1	12.2	388.0	687.0	838.0	971.0

*мировой атлас данных (9)

Как свидетельствуют данные таблицы №6, государственные расходы на здравоохранение из общих государственных расходов в Азербайджане составили в 2016г. – 3.9%. Этот показатель немного возрос по отношению к 2010г., но среди выделенных стран это самый низкий показатель. Затем идет Таджикистан (5.0%), Киргизия (6.6%), Украина (7.0%), Россия (8.2%), Белоруссия (8.5%), Туркмения (8.7%). Самые высокие показатели в Литве (12.8%), в Эстонии (12.4%), Молдове (12.1%), Грузии (10.3%), Латвии (9.2) и Узбекистане (9.2%). Это отражается и на качестве и эффективности здравоохранения. Хотя известно, что увеличение расходов на здравоохранение на 10% способствует увеличению показателей состояния здоровья на 12%, а по рекомендации ВОЗ эта величина не должна быть ниже 6 – 8% от валового внутреннего продукта при бюджетном финансировании в развитых странах и не менее 5% ВВП в развивающихся странах. Наилучшие результаты в тех странах, где объем выделяемого финансирования сочетаются с реальным и разумным их администрированием для достижения поставленных целей. Например, в США на эти цели выделяются около 17% ВВП, хотя правительство этой страны недовольно качеством оказываемой помощи. В Швейцарии, Великобритании, Германии и в других странах Европы на эти цели выделяется около 8% и они признаются более качественными и доступными. Также влияние оказывает то, что до 40% средств в отрасли используются неэффективно и направляются на развитие самой структуры, а не на профилактику и лечение. Если рассматривать государственные расходы на здравоохранение в расчете на душу населения, то можно наблюдать следующую картину. В Азербайджане в 2016г. на душу населения приходилось 54.0\$.

Это больше чем в Киргизии (28.0\$), но намного ниже, чем в Белоруссии (195\$), в Грузии (113\$), в Казахстане (154\$), в Латвии (478\$), в Литве (648\$), в России (267\$) и в Эстонии (894\$). Это еще раз подтверждает вышесказанное.

Значимость в развитии системы здравоохранения имеют частные инвестиции. Частные расходы больше, но это все направлено на строительство клиник, но меньше доступ к эффективным медико-санитарным службам. Наблюдается рост расходов на медицинскую помощь и высокий рост расходов из собственных средств. Низкий уровень качества и эффективности. В отношении качества и эффективности в Азербайджане намного ниже, чем в этих странах. Меньше доступ к эффективным медико-санитарным службам. Наблюдается рост расходов на медицинскую помощь и высокий рост расходов из собственных средств. (см. таблицу №7)

Таблица №7

Частные расходы на здравоохранение и в расчете на душу населения

Страны/годы	частные расходы на здравоохранение из общих расходов на здравоохранение, (%)							частные расходы на здравоохранение в расчете на душу населения, (\$)		
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2005	2010	2015
Азербайджан	75.7	76.1	74.9	77.2	77.4	78.7	79.7	100.8	217.9	292.0
Белоруссия	31.5	36.3	33.8	36.9	37.1	38.8	38.3	63.0	72.1	131.0
Грузия	75.1	79.1	76.2	72.8	70.0	61.9	61.2	95.9	197.3	164.8
Казахстан	31.5	31.0	32.7	31.4	32.0	37.6	40.0	56.9	120.4	149.6
Киргизия	42.3	43.2	43.1	46.4	50.0	55.5	57.6	15.4	26.5	44.4
Латвия	39.8	36.5	39.7	40.0	40.3	43.0	45.4	278.4	387.3	333.2
Литва	28.7	29.5	33.3	34.3	33.1	33.6	33.4	145.6	227.2	312.4
Молдова	42.2	46.0	43.6	43.4	39.3	47.2	47.5	34.0	83.6	88.0
Россия	38.6	37.3	36.3	37.6	38.2	41.3	43.0	105.4	219.1	203.9
Таджикистан	69.2	62.2	64.4	64.0	61.9	63.4	66.3	11.9	29.9	39.9
Туркмения	75.7	73.6	72.8	71.3	72.8	75.8	81.3	271.8	168.0	307.1
Украина	45.1	49.3	46.9	48.3	55.3	56.9	56.8	48.0	77.7	64.0
Узбекистан	47.0	46.5	47.5	47.1	45.9	48.9	52.7	15.2	35.7	60.7
Эстония	24.0	23.6	23.5	24.5	24.4	24.4	24.4	118.5	220.0	271.7

*мировой атлас данных (9)

Данные таблицы №7 свидетельствуют, что частные расходы на здравоохранение из общих расходов на здравоохранение возросли в Азербайджане (79.7%), но это не свидетельствует о повышении ее качественной составляющей: в рейтинге стран по уровню медицины занимает 86 место с баллом 41.57 и по эффективности системы здравоохранения занимает 54 место с баллом 29.6 (низкое среди стран СНГ).

Несмотря на низкий процент, хорошие результаты в странах Прибалтики: Литва 31 место с индексом 68.79, в Эстонии 32 место с индексом 68.49, в Латвии 48 место с индексом 63.73 в рейтинге стран по уровню медицины. (см. таблицу №7). За последние годы открыто много клиник с высокотехнологичным оборудованием, развили сеть сосудистых центров. Эти меры помогают оперативно реагировать и спасать пациентов. Так, в Азербайджане в 2000г. было 739 медицинских учреждений, в 2019г. – 563. Количество немного снизилось, но в целом это большое количество медицинских учреждений большей частью не отвечает требованиям эффективности здравоохранения. В Казахстане в 2018г. – 788, в Киргизии – 187, в Латвии – 86, в Узбекистане в 2018г. – 1165, в Таджикистане в 2017г. – 484, в Белоруссии в 2017г. – 622, в России в 2017г. – 5293, на Украине в 2017г. – 1700 медицинских учреждений.

Это больше чем в Киргизии (28.0\$), но намного ниже, чем в Белоруссии (195\$), в Грузии (113\$), в Казахстане (154\$), в Латвии (478\$), в Литве (648\$), в России (267\$) и в Эстонии (894\$). Это еще раз подтверждает вышесказанное.

Значимость в развитии системы здравоохранения имеют частные инвестиции. Частные расходы больше, но это все направлено на строительство клиник, но меньше доступ к эффективным медико-санитарным службам. Наблюдается рост расходов на

медицинскую помощь и высокий рост расходов из собственных средств. Низкий уровень качества и эффективности. В отношении качества и эффективности в Азербайджане намного ниже, чем в этих странах. Меньше доступ к эффективным медико-санитарным службам. Наблюдается рост расходов на медицинскую помощь и высокий рост расходов из собственных средств. (см. таблицу №8)

Таблица №8

Частные расходы на здравоохранение и в расчете на душу населения

Страны/годы	частные расходы на здравоохранение из общих расходов на здравоохранение, (%)							частные расходы на здравоохранение в расчете на душу населения, (\$)		
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2005	2010	2015
Азербайджан	75.7	76.1	74.9	77.2	77.4	78.7	79.7	100.8	217.9	292.0
Белоруссия	31.5	36.3	33.8	36.9	37.1	38.8	38.3	63.0	72.1	131.0
Грузия	75.1	79.1	76.2	72.8	70.0	61.9	61.2	95.9	197.3	164.8
Казахстан	31.5	31.0	32.7	31.4	32.0	37.6	40.0	56.9	120.4	149.6
Киргизия	42.3	43.2	43.1	46.4	50.0	55.5	57.6	15.4	26.5	44.4
Латвия	39.8	36.5	39.7	40.0	40.3	43.0	45.4	278.4	387.3	333.2
Литва	28.7	29.5	33.3	34.3	33.1	33.6	33.4	145.6	227.2	312.4
Молдова	42.2	46.0	43.6	43.4	39.3	47.2	47.5	34.0	83.6	88.0
Россия	38.6	37.3	36.3	37.6	38.2	41.3	43.0	105.4	219.1	203.9
Таджикистан	69.2	62.2	64.4	64.0	61.9	63.4	66.3	11.9	29.9	39.9
Туркмения	75.7	73.6	72.8	71.3	72.8	75.8	81.3	271.8	168.0	307.1
Украина	45.1	49.3	46.9	48.3	55.3	56.9	56.8	48.0	77.7	64.0
Узбекистан	47.0	46.5	47.5	47.1	45.9	48.9	52.7	15.2	35.7	60.7
Эстония	24.0	23.6	23.5	24.5	24.4	24.4	24.4	118.5	220.0	271.7

*мировой атлас данных (9)

Данные таблицы №8 свидетельствуют, что частные расходы на здравоохранение из общих расходов на здравоохранение возросли в Азербайджане (79.7%), но это не свидетельствует о повышении ее качественной составляющей: в рейтинге стран по уровню медицины занимает 86 место с баллом 41.57 и по эффективности системы здравоохранения занимает 54 место с баллом 29.6 (низкое среди стран СНГ).

Несмотря на низкий процент, хорошие результаты в странах Прибалтики: Литва 31 место с индексом 68.79, в Эстонии 32 место с индексом 68.49, в Латвии 48 место с индексом 63.73 в рейтинге стран по уровню медицины. (см. таблицу №7). За последние годы открыто много клиник с высокотехнологичным оборудованием, развили сеть сосудистых центров. Эти меры помогают оперативно реагировать и спасать пациентов. Так, в Азербайджане в 2000г. было 739 медицинских учреждений, в 2019г. – 563. Количество немного снизилось, но в целом это большое количество медицинских учреждений большей частью не отвечает требованиям эффективности здравоохранения. В Казахстане в 2018г. – 788, в Киргизии – 187, в Латвии – 86, в Узбекистане в 2018г. – 1165, в Таджикистане в 2017г. – 484, в Белоруссии в 2017г. – 622, в России в 2017г. – 5293, на Украине в 2017г. – 1700 медицинских учреждений.

Выводы: Из проведенного исследования можно отметить, что, несмотря на проведенные реформы в здравоохранении в последние годы свидетельствует о наличии определенных проблем в этой отрасли в финансовом обеспечении: - важным является недостаточный размер финансирования. Известно, что постоянное недофинансирование ведет к сокращению профилактических медицинских мероприятий, снижению материально-технической оснащенности учреждений, росту заболеваемости населения. Поэтому важно не только увеличение финансовых ресурсов, но и повышение эффективности и качества их использования, улучшение результативности направляемых средств;

- целесообразно определение путей достижения максимального медицинского и экономического эффекта, что требует разработки предложений по наиболее эффективному, качественному, рациональному использованию средств, направляемых на содержание медицинских учреждений;

- укрепление финансовой базы будет способствовать реальной реализации концепции обязательного медицинского страхования, основным принципом которой должна быть сбалансированность ресурсов и обязательств без дублирования и перекладывания ответственности друг на друга. Гарантия охраны здоровья населения должна обеспечиваться в равной степени за счет общегосударственных финансовых ресурсов не менее 6%, за счет института обязательного корпоративного медицинского страхования или фабрично-заводской медицины на рентабельных предприятиях;

- важны разработать новые, более оптимальные системы финансирования здравоохранения в форме пилотных проектов. Это новая система оплаты труда по конечному результату, стандартизация медицинской помощи. В этой новой системе основным критерием будет объем и качество предоставляемых услуг (персонифицированный учет оказываемых услуг и пациентов), соотношение затрат и качества лечения.

Решение этих вопросов важно с целью достижения максимального эффекта от существующих моделей развития системы здравоохранения в зависимости от сложившихся взаимоотношений между государством, производителем и потребителем медицинской помощи: платная медицина, основанная на рыночных принципах развития с использованием частного медицинского страхования, государственная медицина с бюджетной системой финансирования и система здравоохранения с многоканальной системой финансирования. Это будет способствовать значимости усиления роли государства в процессе интеграции услуг здравоохранения и финансирования.

Использованная литература

1. Данные ВОЗ за соответствующие годы.
2. 19.12.2019 ohi.ru. Выступление замминистра здравоохранения Р.Алиева.
3. Данные ГКС «Статистика здравоохранения». Б. 2019г.
4. Бюджет страны за соответствующие годы.
5. <https://www.who.int/ru/news-room/detail/20-02-2019-countries-are-spending-more-on-health>. 20 февраля 2019 г., Женева.
6. <https://gtmarket.ru/ratings/expenditure-on-health/info>; гуманитарный портал.

7. Данные ilostat.org за соответствующие годы.
8. Fincan.ru
9. **Bloomberg** (*The Most Efficient Health Care*).
10. World Health Organization, показатели здравоохранения.
11. Мировой атлас данных.
12. Numbeo (Health Care Index for Country).
13. Стратегии по борьбе с неинфекционными заболеваниями в Азербайджане на 2015-2020 годы.
14. Ибрагимова М.Г. «Ассоциация между полиморфизмом генов eNOS и ренин-ангиотензиновой системы и ишемической болезнью сердца у лиц молодого возраста в зависимости от этнических различий».

Сокращения:

ВОЗ – Всемирная организация здравоохранения

ВВП – валовой внутренний продукт

ИКТ – информационно-коммуникационные технологии

ПМСП – первая медико-санитарная помощь

СНГ – страны независимых государств

ССС – сердечно-сосудистая система

ССЗ – сердечно-сосудистые заболевания

Yuzbashova Medina Habib

Republican Center for Therapeutic Diagnostics Baku Cardiology Center,

Baku Cardiology Center

Baku, Azerbaijan

THE IMPORTANCE OF STRENGTHENING THE ROLE OF THE STATE IN THE PROCESS OF INTEGRATING HEALTH SERVICES AND FINANCING

Expanded Summary

In developing countries, cardiovascular diseases (CVD) account for the largest share of noncommunicable diseases. In these countries, there is a high mortality rate from these diseases. According to WHO, out of the ten leading causes of death in the world, CVD diseases rank first - 21.9%. In Azerbaijan, 33,000 deaths are associated with cardiovascular diseases (CVD). In developing countries, cardiovascular diseases (CVD) account for the largest share of noncommunicable diseases. In these countries, there is a high mortality rate from these diseases. In developed countries, preventive medicine and the primary link of the health care system are better developed, as well as the latest methods of diagnosis and treatment of various diseases are applied. Tackling noncommunicable diseases is very important because these diseases can be prevented or treated at an early stage with less cost.

In this regard, the priority directions of the state's development are the pursuance of a coordinated policy in the field of health care in order to increase the efficiency of the health care system. Some economic growth made it possible to increase financing of health care and create conditions for improving the quality of medical care and increasing its availability, stabilizing the main medical and demographic indicators (fertility, mortality, life expectancy), and

reducing infectious diseases. But, despite all the work done, some parts of the parameters of the health status of the population, its medical care and drug supply are below the desired level.

This was especially evident during the COVID-19 coronavirus pandemic. To combat the virus, 2.5 billion rubles were allocated from the country's budget (manat). In addition, there were infusions of money from many organizations, private and state companies, from individuals. Concomitant diseases - diabetes mellitus, asthma, kidney disease, heart disease, obesity, smoking - had an impact on the likelihood of infection, complications of the course of the disease and mortality. To reduce the degree of the disease, the government took timely measures and injected funds into health care and the construction of mobile hospitals, the purchase of modern equipment and technical means, and also provided assistance to more than 17 states. Based on this, it is advisable to combat non-communicable diseases, since these diseases can be prevented or cured at an early stage with lower costs.

One of the directions of the country's socio-economic development, showing the responsibility of the state to its citizens, is to improve the health of the population, ensure the availability of high-quality medical care, since there are certain differences depending on income and in the level of development of the health care system. The need to eliminate the existing problems is revealed, since the process of globalization, changes in the way of life of people have contributed to the complication of the epidemiological situation. For example, the epidemic of infectious and non-infectious diseases poses serious problems for the health care system and its organization, due to the complexity of the process. The increased attention to human capital is justified by the fact that human health has come to be regarded as one of the main factors in accelerating innovation, ICT and scientific, technical and technological processes, contributing to the real growth and development of the country. The observed growth in the volume of scientific knowledge creates conditions for improving the mechanisms of public health protection, organization and management of the health care system.

Key words: financing; government spending; efficiency; cardiovascular diseases; private expenses; competitiveness, COVID-19.

მედინა ჰაბიბ ყიზი იუზბაშოვა

*რესპუბლიკური სამედიცინო დიაგნოსტიკური ცენტრი,
ბაქოს კარდიოლოგიის ცენტრი, ბაქო, აზერბაიჯანი*

**სახელმწიფოს როლის გაძლიერების მნიშვნელობა ჯანდაცვის მომსახურებასა
და დაფინანსებაში
რეზიუმე**

განვითარებად ქვეყნებში არაგადამდები დაავადებების უდიდესი წილი მოდის გულ-სისხლძარღვთა დაავადებებზე. ამ ქვეყნებში შეიმჩნევა მაღალი სიკვდილიანობა ამ დაავადებებისაგან. ჯანმოს მონაცემებით, სიკვდილის გამომწვევი 10

ძირითადი მიზეზიდან მსოფლიოში გულ-სისხლძარღვთა დაავადებები იკავებს პირველ ადგილს - 21,9%. აზერბაიჯანში სიკვდილის 33 ათასი შემთხვევა დაკავშირებულია გულ-სისხლძარღვთა დაავადებებთან. განვითარებად ქვეყნებში არაინფექციურ დაავადებებს შორის ყველაზე მეტი წილი მოდის გულ-სისხლძარღვთა დაავადებებზე. ამ ქვეყნებში შეიმჩნევა მაღალი სიკვდილიანობა ამ დაავადებებისაგან. განვითარებულ ქვეყნებში უკეთესადაა განვითარებული პროფილაქტიკური მედიცინა და ჯანდაცვის სისტემის პირველადი რგოლი, აგრეთვე გამოიყენება დიაგნოსტიკისა და სხვადასხვა დაავადებების მკურნალობის უახლესი მეთოდები. არაინფექციურ დაავადებებთან ბრძოლა ძალიან მნიშვნელოვანია, რადგანაც ეს ავადმყოფობა შეიძლება თავიდან იქნას აცილებული ან/და განკურნებული ნაადრევ სტადიაზე ნაკლები დანახარჯებით.

ამ მიზნით სახელმწიფოს განვითარების პრიორიტეტულ მიმართულებად შეიძლება გამოიყოს ჯანდაცვის სფეროში შეთანხმებული პოლიტიკის გატარება, ჯანდაცვის სისტემის ეფექტიანობის გაზრდის მიზნით. გარკვეულმა ეკონომიკურმა ზრდამ შესაძლებელი გახადა ჯანდაცვის დაფინანსებისა და სამედიცინო დახმარების ხარისხის გაუმჯობესებისათვის პირობების შექმნა და მისი ხელმისაწვდომობის გაზრდა, ძირითადი სამედიცინო-დემოგრაფიული მაჩვენებლების (შობადობა, სიკვდილიანობა, სიცოცხლის ხანგრძლივობა) სტაბილიზება, ინფექციური დაავადებების შემცირება. მიუხედავად ყველა გაწეული სამუშაოს, მოსახლეობის ჯანმრთელობის მდგომარეობის პარამეტრების ზოგიერთი ნაწილი, მისი სამედიცინო მომსახურება და წამლებით უზრუნველყოფა სასურველ დონეზე დაბალია.

ეს განსაკუთრებით გამოვლინდა კორონავირუსის COVID-19 -ის პანდემიის პერიოდში. ვირუსთან საბრძოლველად ქვეყნის ბიუჯეტიდან გამოყოფილ იქნა 2,5 მლრდ. მანათი, ამას გარდა მრავალი ორგანიზაციიდან, კერძო და სახელმწიფო კომპანიებიდან, ფიზიკური პირებიდან იქნა ფული გადარიცხული. ინფიცირების ალბათობაზე, ავადმყოფობის მიმდინარეობის გართულებასა და სიკვდილიანობაზე გავლენას ახდენდნენ თანმდევი დაავადებები - შაქრის დიაბეტი, ასთმა, თირკმელების დაავადება, გულის დაავადება, სისმუქნე და მოწევა. დაავადების ხარისხის შესამცირებლად მთავრობის მიერ დროულად იქნა გატარებული ღონისძიებები და ფინანსური სახსრების მიმართვა ჯანდაცვაში (მობილური საავადმყოფოების მშენებლობაში, თანამედროვე აპარატურისა და ტექნიკის შეძენაზე), აგრეთვე 17-ზე მეტ სახელმწიფოს გაეწია დახმარება. აქედან გამომდინარე, მიზანშეწონილია არაინფექციურ დაავადებებთან ბრძოლა, რადგანაც მათი ადრეულ ეტაპზე აღმოფხვრა ან განკურნება შესაძლებელია ნაკლები ხარჯებით.

ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ერთ-ერთი მიმართულება, რომელიც გვიჩვენებს სახელმწიფოს პასუხისმგებლობას მისი მოქალაქეების წინაშე, არის მოსახლეობის ჯანმრთელობის მდგომარეობის გაუმჯობესება, ხარისხიანი სამედიცინო დახმარების ხელმისაწვდომობის უზრუნველყოფა. ვლინდება არსებული პრობლემების აღმოფხვრის საჭიროება, რადგანაც გლობალიზაციის პროცესმა,

ადამიანთა ცხოვრების წესის ცვლილებამ ხელი შეუწყო ეპიდემიოლოგიური სიტუაციის გართულებას. ასე მაგალითად, ინფექციური და არაინფექციური დაავადებების ეპიდემია სერიოზულ პრობლემებს უქმნის ჯანდაცვის სისტემასა და მის ორგანიზაციას გართულებული პროცესის გამო. ადამიანური კაპიტალისადმი გაზრდილი ყურადღება განპირობებულია იმით, რომ ადამიანთა ჯანმრთელობა განიხილება როგორც ინოვაციური, საინფორმაციო-ტექნოლოგიური პროცესების დაჩქარების ერთ-ერთი ძირითადი ფაქტორი, რომელიც ხელს უწყობს ქვეყნის რეალურ ზრდასა და განვითარებას. სამეცნიერო ცოდნის ზრდა ქმნის პირობებს მოსახლეობის ჯანმრთელობის დაცვის მექანიზმების, ორგანიზაციის და ჯანდაცვის სისტემის მართვის გასაუმჯობესებლად.

ტურიზმის ეკონომიკა - TOURISM ECONOMICS

რუსუდან კვარაცხელია

თბილისის ღია უნივერსიტეტი, ეკონომიკის დოქტორი, პროფესორი

ლევანი კიკილაშვილი

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ბიზნესისა და სოციალურ

მეცნიერებათა ფაკულტეტის მიმართულებით, დოქტორანტი

ტურიზმის ინდუსტრიაში შექმნილი პრობლემები Covid-19-ის პირობებში და

მათი გადაჭრის ინოვაციური გზები

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.KVARATSKHELIA.KIKILASHVILI

ანოტაცია. სხვადასხვა ქვეყნის შემოსავლების ზრდისა და მოსახლეობის ცხოვრების დონის გაუმჯობესების საფუძველზე საერთაშორისო ტურიზმის ბაზარი სწრაფად მზარდი და განვითარებულია. ტურიზმის სწრაფ განვითარებას ასევე განაპირობებს ის ფაქტიც, რომ ტურისტული ბიზნესი არ მოითხოვს დასაწყისში დიდ ფინანსურ ინვესტიციებს. განსაკუთრებით მზარდია თანამედროვე მსოფლიო ტურიზმში აგროტურიზმისა და კულტურული ტურიზმის პოპულარობა. კომპიუტერული ტექნიკის, ავტომატიზაციის განვითარებისა და პრაქტიკაში დანერგვის საფუძველზე ულტრათანამედროვე ინსტრუმენტებითა და მომსახურებით ტურიზმი მსოფლიოს მასშტაბით ვითარდება ინოვაციური, სრულიად მაღალტექნოლოგიური მიმართულებით, ჩნდება თანამედროვე ტენდენციები და მიმართულებები. მოცემული სტატია ეხება კიდევ ერთ ინოვაციას აგროტურიზმში, რითაც შესაძლებელია კონკრეტულად ქართული ტურიზმის ინდუსტრიის კოლოსალური ზარალი დროულად აღმოიფხვრას და დარგმა შეძლოს სწრაფად აღდგენა, მას შემდეგ რაც პანდემიის გამო დაწესებული ტურისტული შეზღუდვები მოიხსნება. სტატიის ავტორები თავად იწყებენ მოცემული პროექტის განხორციელებას, რაც გულისხმობს ონლაინ ტურებისა და ონლაინ სასერტიფიკატო კურსების ჩატარებას აგროტურიზმის მიმართულებით.

საკვანძო სიტყვები: ტურიზმი, აგროტურიზმი, ინოვაცია ტურიზმში, ონლაინ-ტურები, ონლაინ-მასტერკლასები.

შესავალი

თანამედროვე მსოფლიოში სულ უფრო მზარდია ტურიზმის განვითარების ტენდენცია. ტურიზმი, როგორც სოციალური მოვლენა, წარმოიქმნა მე-20 საუკუნეში, თუმცა მოსახლეობის გადაადგილებას, მიგრაციას, მოგზაურობას ადგილი ჰქონდა პირველყოფილ ადამიანებშიც კი, მას შემდეგ, რაც ადამიანებმა სხვადასხვა დანიშნულებით დაიწყეს გადაადგილება, ვაჭრობისა თუ სიცოცხლისთვის აუცილებელი პროდუქტების მოპოვების მიზნით. დღეს, 2019 წლის ვირუსის გავრცე-

ლების საშიშროების გამო, ტურიზმის ინდუსტრია დადგა სერიოზული პრობლემების წინაშე, რომელთა აღმოსაფხვრელად მეტი ინოვაციური და ეკონომიკურად ეფექტიანი ღონისძიების გატარებაა საჭირო.

საუკუნეების მანძილზე ტურიზმი გადის ხანგრძლივ, ევოლუციურ გზას დღემდე, მასობრივ, განვითარებულ ტურიზმამდე. მოთხოვნადია სხვადასხვა სახის ტურები მთელ მსოფლიოში. თანამედროვე სახით არსებული ტურიზმი და მისი მუდმივი ზრდის ტენდენცია ასახავს დედამიწის მოსახლეობის კეთილდღეობის ფენომენალურ, შეუჩერებელივ მზარდ ცვლილებას. ამ მხრივ, შესანიშნავი გამოცდილება დაუგროვდა ჩინეთის რესპუბლიკას 1970-იანი წლებიდან.

თანამედროვე ადამიანი კი მოგზაურობით სწავლობს სამყაროს, იღებს მაქსიმალურ სიამოვნებას სიახლეებით, რაც აკმაყოფილებს მის ფიზიკურ, სულიერ, ფსიქოლოგიურ მოთხოვნილებებს. აზიის ქვეყნებში აქტიურად გაიცემა გრანტები, ტურიზმის დარგში მომუშავე მეცნიერებისათვის დამატებითი კვლევების განსახორციელებლად, ტურიზმის მნიშვნელობის, მისი ახალი სახეობებისა და მიმართულებების განვითარებისათვის, რამაც ზეგავლენა უნდა მოახდინოს მათ ეკონომიკურ განვითარებაზე [Lew A, 2019].

“ტურიზმის გლობალური ეთიკური კოდექსი” (მსოფლიო ტურისტული ორგანიზაციის გენერალური ასამბლეა, სანტიაგო, ჩილე, 1999 წლის 1 ოქტომბერი) ტურიზმს ახასიათებს როგორც: ინდივიდუალური და კომპლექსური სრულყოფის ფაქტორს; მდგრადი განვითარების მნიშვნელოვან ფაქტორს; კაცობრიობის კულტურული მემკვიდრეობის გამდიდრების ფაქტორს; მომგებიან სექტორს [კვარაცხელია ნ., 2009]

სამწუხაროდ, 2019 წლის ბოლოდან კორონავირუსის პანდემიამ ტურიზმის ინდუსტრიას სერიოზული ზარალი მიაყენა. სავარაუდოდ, ევროკავშირის ტურიზმის ინდუსტრია, რომელშიც დაახლოებით 13 მილიონი ადამიანია დასაქმებული, COVID-19-ის აფეთქების შედეგად თვეში 1 მილიარდი ევროს შემოსავალს დაკარგავს [Parliament., 2020] წლის დასაწყისში დაცარიელდა სასტუმროები, რესტორნები, ბარები, ტურისტული ატრაქციონები, დაიხურა თემატური პარკები, მუზეუმები. გაუქმდა ან გადაიდო გლობალური ბაზრობები, კონგრესები და კულტურული ღონისძიებები. სპორტული ღონისძიებები. ვირუსის გავრცელების შედეგად თითქმის მთელ მსოფლიოში სათხილამურო კურორტებმა ზამთრის სეზონი ნაადრევად დაასრულეს. საკრუიზო კომპანიებმა შეაჩერეს საქმიანობა. გამკაცრდა სასაზღვრო კონტროლი. მსოფლიო ტურიზმის ორგანიზაციის შეფასებით, შემოსავლიანობა ტურიზმიდან 300-450 მილიარდი აშშ დოლარით შემცირდა. გლობალური საჰაერო ტრანსპორტის ზარალი 2020 წლისთვის შესაძლოა 252 მილიარდ აშშ დოლარზე მეტი იყოს [Parliament., 2020]. შედარებისთვის, SARS-ის 2003 წლის აფეთქებამ მხოლოდ 0.4%-ით შეამცირა გლობალური შემოსავლები ტურიზმის ინდუსტრიაში. ამჯერად კი კორონა ვირუსის შედეგად ნავარაუდევია მთლიანად 2020 წლის ტურიზმის ეკონომიკის 45-70%-იანი შემცირება [Parliament., 2020]. მსოფლიო

მოგზაურობისა და ტურიზმის საბჭოს (WTTC) პროგნოზით, 2020 წელს, ტურიზმის გლობალურ ბაზარზე შეიძლება 75 მილიონი სამუშაო ადგილი დაიკარგოს. WTTC-ს ხელმძღვანელი მიიჩნევს, რომ მას შემდეგ, რაც მოხდება ვირუსის სრული კონტროლი, აღდგება ნორმალური ფუნქციონირება მსოფლიო ეკონომიკაში, ეპიდემიის დაწყებამდე ტურიზმის სექტორში არსებული მდგომარეობის აღდგენას ყველაზე ცოტა, 10 თვე დასჭირდება.

ანალოგიური პრობლემებია საქართველოშიც. მითუმეტეს მიმდინარე ეტაპზე, როდესაც ვირუსის მეორე ტალღის საფრთხის წინაშე დგას ქვეყანა და სასტუმროებისათვის კვლავ შეზღუდვები წესდება, რეგულარული ფრენები კვლავ შეჩერებულია, აჭარის საკურორტო ზონა კი ვირუსის ეპიცენტრად გამოცხადდა.

თუ გადავხედავთ ახლო წარსულს, უკანასკნელი 10-15 წლის მანძილზე ტურიზმის სექტორი განსაკუთრებით მზარდი ტენდენციით ხასიათდება საქართველოშიც. ტურიზმის ეროვნული ადმინისტრაციის მონაცემებით, 2019 წელს, საქართველოში დაფიქსირდა 5 მლნ ტურისტის შემოსვლა, რაც წინა წელთან შედარებით 6.8%-ით იყო გაზრდილი. საერთაშორისო ვიზიტების კუთხით, 2019 წელს პირველად საქართველოში შედგა 9.3 მლნ საქმიანი ვიზიტი, ერთი წლით ადრე ეს მაჩვენებელი იყო 8.7 მლნ, (7.1%-იანი ზრდა). საერთაშორისო მოგზაურობიდან შემოსავლები გაიზარდა 35 მლნ აშშ დოლარით. რაც შეეხება საქართველოს შიდა ვიზიტორებს, ეს მაჩვენებელი წინა წლის ანალოგიურ პერიოდთან (9 თვე) შედარებით, 2019 წელს გაიზარდა 11.9 %-ით. გაიზარდა დანახარჯები შიდა ვიზიტებზე, 7.5 %-ით. ღამისთევს რაოდენობა ზოგადად 13.6 %-ით აღემატებოდა წინა წლის მაჩვენებელს. ერთი ვიზიტის საშუალო დანახარჯი კი იყო 169.4 ლ, რაც 5.4 %-ით აღემატებოდა წინა წლის ანალოგიურ მაჩვენებელს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს მთავრობამ 2019 წლის მანძილზე, წინა წელს განხორციელებული აქტიური და ეფექტიანი მარკეტინგული ღონისძიებების შედეგად მნიშვნელოვანი შედეგები მიიღო. კერძოდ, საუდის არაბეთში განხორციელებული აქტიური სარეკლამო კამპანიის შემდეგ საუდის არაბეთიდან ვიზიტორების რიცხვი გაიზარდა 42 %-ით, ინვესტირებულ 1 ლარზე სახელმწიფომ მიიღო 579 ლარის უკუგება, ვიზიტორების ჯამურმა დანახარჯმა შეადგინა 248 მლნ ლარი³.

რაც შეეხება, 2020 წლის მონაცემებს, ოფიციალური მაჩვენებლით, კონკრეტულად აგვისტოს თვეში, 2019 წლის აგვისტოს თვესთან შედარებით, საერთაშორისო მოგზაურების ვიზიტები შემცირდა 96.4 %-ით, 1,358,598-დან 48,355-მდე. სხვა ვიზიტები (არატურისტული) შემცირდა 98.3%-ით (272,002-დან 4,697-მდე). საერთაშორისო ვიზიტორების მიერ განხორციელებული ვიზიტები შემცირდა 96.0% (1,086,596-დან 43,658-მდე)

³ იხ. ლინკი <https://gnta.ge/ge/>

თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგადად, მხოლოდ უარყოფითად ვერ განვიხილავთ პანდემიას (covid-19), კერძოდ, გარემოზე, კლიმატზე, ადამიანების ჯანმრთელობის შენარჩუნებისა და სიცოცხლის ხარისხის გაუმჯობესებაზე შეიძლება ითქვას, დადებითი შედეგები დაფიქსირდა. თბილისი, რომელიც ევროპაში ჰაერის დაბინძურების ჭრილში, მე-3 ადგილს იკავებდა, [Cuddy et al. 2018]. საგრძნობლად გაუმჯობესდა.⁴

როგორც ცნობილია, მდგრადი განვითარების კონცეფცია მოიცავს 3 ძირითადი ასპექტს: გარემო, ეკონომიკა და საზოგადოება [Pirouz et al. 2020]. მდგრადი აგრარული ტურიზმი გულისხმობს სასოფლო სამეურნეო სავარგულების დამუშავებასთან ერთად, კულტურისა და ბუნების ხელშეუხებელი ძეგლების მონახულებას, რაც ხელს უწყობს ვიზიტორებს ერთ სივრცეში მიიღონ მათთვის სასურველი სერვისების დიდი არჩევანი, მაღალ დონეზე ორგანიზებული მოთხოვნა-მიწოდების ჯაჭვთა სისტემით. [Su et al. 2018]. მიუხედავად იმისა, რომ ტურიზმი, ხელს უწყობს ეკონომიკის განვითარებას, განსაკუთრებით იმ ქვეყნებში, სადაც ეს სფერო მიჩნეულია ძირითადი შემოსავლის წყაროდ, აღსანიშნავია, რომ მასობრივი ტურიზმი ამავე დროს უარყოფითი გავლენას ახდენს ეკონომიკასა და გარემოზე გრძელვადიან პერიოდში, გაუფრთხილებლობით გამოწვეული ზარალის გამო, როგორცაა, ტყის გაჩეხვა, ოკეანეების დაბინძურება, საცხოვრებელი კოტეჯების მშენებლობის დროს წარმოქმნილი მტვრის ატმოსფეროში გაბნევა და ა.შ. სწორედ ამიტომ სულ უფრო მნიშვნელოვანია ზუსტი ბალანსის დაცვა და რისკ-ფაქტორების შემცირება [Yabuuchi., 2018].

მეცნიერები ბოლო დროს ხშირად აღნიშნავენ, რომ მსოფლიოს მოუწევს, ისწავლოს ვირუსებთან ერთად ცხოვრება, ვინაიდან ვირუსების ეპოქა დაიწყო. ეს ნიშნავს იმას, რომ ახალი გამოწვევების წინაშე დგება გლობალური ეკონომიკა, მათ შორის ტურიზმის სექტორი. ადამიანები უკვე ეძებენ ისეთ ადგილებს, სადაც ნაკლები ხალხი ტრიალებს, სადაც ნაკლები საფრთხისა და მეტი დაცულობის განცდა ექნებათ. ასეთ პირობებში მთელი მსოფლიო ეძებს ალტერნატიულ გზებს, რათა დაზარალებული ტურიზმის ინდუსტრია გარკვეულწილად გაძლიერდეს, მოდიფიცირდეს, ადაპტირდეს არსებულ ვითარებაზე და გარკვეული ფორმით განვითარდეს. როგორ იქნება ეს შესაძლებელი? სოფლის, აგროტურიზმის განვითარება მოცემულ ვითარებაში სიცოცხლიუნარიანია უმეტესად შიდა ტურიზმის ფარგლებში. 2020 წლის ზაფხული, ქართველებისთვის საქართველოს გაცნობის საუკეთესო საშუალებადაც იქცა. ბევრი ადამიანი პანდემიის დროს დაუბრუნდა მშობლიურ სოფლებს, მოაწყვეს საექსპერიმენტო ბოსტანი, მოიწიეს ბიოლოგიურად სუფთა მოსავალი. ჩაჰყავთ მეგობრები ქალაქებიდან, აგემოვნებინებენ საკუთარი ხელით მოყვანილ პროდუქტს. თავისთავად, ეს უკვე აგროტურიზმის ელემენტებია. ცნობილია, რომ ტურიზმის ერთი სახეობა თავისთავში ყოველთვის მოიცავს სხვა

⁴ იხ. ლინკი www.air.gov.ge

მიმართულებას. ანუ აგროტურიზმში ერთვება გასტრონომიული, ფოლკლორული, ისტორიული, ეთნოგრაფიული, სათავგადასავლო, ნოსტალგიური და სხვა სახის ტურიზმის ელემენტები.

თუ დავუბრუნდებით პანდემიის პირობებს, მსოფლიოში არც პანდემიის დასრულების შემდეგ არის მოსალოდნელი, რომ დაშვებულ იქნას მასობრივი ტურიზმი, მით უფრო, რომ ეს პრობლემა, მანამდეც მწვავედ იდგა. შესაძლოა, დისტანცირება და გარკვეული შეზღუდვები დროთა განმავლობაში გარკვეულ ტურისტულ წესადაც დამკვიდრდეს. ამ პირობებში კი, დისტანციურად ჩატარებული მასტერკლასები, გარკვეული გეგმა-გრაფიკით პრაქტიკული საქმიანობის მიზნით ჩამოსული სტუმრების განაწილებასაც უზრუნველყოფს. რას ნიშნავს ონლაინ ტური? სხვადასხვა ონლაინ-სასწავლო-საკომუნიკაციო პლატფორმის საშუალებით მოხდეს მთელი საქართველოს და კონკრეტული რეგიონების შესახებ ინფორმაციის მაღალხარისხიანი დემონსტრირება, ქართული კულტურის, ისტორიის, ღირშესანიშნაობების აღწერა. ასევე, ყველა რეგიონიდან, ყველა სოფლიდან, მოხდეს ონლაინ-ჩართვა აგრომეურნეობებიდან, ადგილის დეტალური დათვალიერებით, საოჯახო სასტუმროების შეთავაზებული პირობების გაცნობით. ჩატარდეს ონლაინ მასტერკლასები სხვადასხვა მიმართულებით: კულინარია, ტრადიციული ხელობა, ხალხური სიმღერები, ქართული ცეკვები და ა.შ. ჩატარდეს ზოგადი, მასერტიფიცირებული ონლაინ-კურსი აგროტურიზმის მიმართულებით, მსოფლიოსა და კონკრეტულად საქართველოს რეალური მაგალითების გაცნობით, ასევე აგრომეურნეობების ჩართვით, რითაც გაიზრდება მათი ცნობადობა. სახელმწიფოს მხარდაჭერა ითვალისწინებს ვებ-გვერდის, აპლიკაციის, ონლაინ-კურსების პოპულარიზაციას საზღვარგარეთ, კურსზე დარეგისტრირებული უცხოელი კი უნდა ჩაიძიროს საქართველოს უნიკალურ სანახაობებში, მიიღოს აღფრთოვანება მასტერკლასებით, რათა მას გაუჩნდეს დაუოკებელი სურვილი, სიტუაციის გამოსწორებისთანავე ეწვიოს საქართველოს, რეალურად მოინახულოს ვირტუალურად ნანახი საოცარი ადგილები, პირადად ჩაერთოს მასტერკლასებში აღწერილ საქმიანობებში, მიიღოს აგროტურიზმის მიმართულებით შესაბამისი, ქართული, რამდენიმეენოვანი სერტიფიკატი.

დისკუსია

მკვლევართა გუნდის მიერ ჩატარებულ იქნა ტურისტული კომპანიების სიღრმისეული გამოკითხვა, ტურიზმის სფეროში არსებულ მდგომარეობასთან დაკავშირებით. კვლევის ყველა ეტაპზე დაცულ იქნა კონფიდენციალურობა, ობიექტურობა, ანონიმურობა, მონაწილეთა სურვილები და მათი კეთილი ნება. ექსპერტთა შერჩევა მოხდა საქართველოში ერთ-ერთი ყველაზე წარმატებული კომპანიებისგან (რანდომული შემთხვევითი შერჩევის მეშვეობით), რამაც შესაძლებლობა მოგვცა მკაფიოდ წარმოგვეჩინა პროექტთან დაკავშირებული საკითხები. კვლევის პროცესის ჩაწერა მოხდა აუდიო-ვიდეო ფორმატის მეშვეობით. შედეგები.

ტურისტული კომპანიები №1 და №2 აღნიშნავენ, რომ წინა წელთან შედარებით, 2020 წელს დაახლოებით 20%-ით გაიზარდა ქართველების მიერ დაკვეთილი ტურების რაოდენობა, ხოლო №3, №4, №5 ტურისტული კომპანიების მონაცემებით ეს მაჩვენებელი 60%-ით არის გაზრდილი. ზოგადად, 2020 წელს განხორციელებული ტურები 2019 წლის ანალოგიურ მაჩვენებელთან შედარებით, №1 და №2 კომპანიების ინფორმაციით, 20%-ით. ხოლო №3, №4, №5 კომპანიების ინფორმაციით 60%-ით არის შემცირებული. უცხოელების მხრიდან ტურების დაკვეთა 90%-ით შემცირდა. ტურისტული კომპანიები №1 და №2 2020 წელს აწყობდნენ სათავგადასავლო, ისტორიულ, რელიგიურ, ეკო ტურებს, რაც საინტერესო იყო ქართველი ვიზიტორებისთვის. ტურისტული კომპანიებისთვის №3, №4, №5 მნიშვნელოვანი იყო, სათავგადასავლო ტურების ორგანიზება, ვინაიდან განსაკუთრებით მოთხოვნადია აღნიშნული სახის ტურები.

ჩვენ მიერ წარმოდგენილი მონაცემების შეჯამებით, შეიძლება თამამად ითქვას, რომ საქართველოში, პანდემიის გამო საზღვრების ჩაკეტვა, მოსახლეობის ნაწილისთვის, იყო სტიმული, მოენახულებინა საქართველოს სხვადასხვა კუთხე, შესაბამისად, ფულადი რესურსი არ გასულა საზღვარგარეთ. მიუხედავად იმისა, რომ მკვეთრად შემცირდა, უცხოელებისგან ტურების დაკვეთა, გარკვეულწილად, მათი ჩანაცვლება მოხდა, ადგილობრივი ტურისტების ხარჯზე. ამას გვიდასტურებს ტურისტული კომპანია №5, რომელიც გვამცნობს, რომ 1, 2, ან რამდენიმედღიან ტურებზე მოთხოვნა ქართველების მხრიდან შესამჩნევად მზარდია. შეიძლება ითქვას, რომ ტურიზმის ინდუსტრიაში ზაფხულის პერიოდში, მოთხოვნამ გადააჭარბა მიწოდებას, შეიქმნა კვალიფიციური მძღოლების, გიდების, ტუროპერატორების დეფიციტი. თუ გასულ წელს ტურზე მსურველთა დარეგისტრირება 1 კვირით ადრე იყო შესაძლებელი, ხოლო ხშირ შემთხვევაში ბოლო დღეებშიც, 2020 წლის ზაფხულში ეს ფაქტობრივად შეუძლებელი იყო, ვინაიდან ტურის გამოქვეყნებისთანავე ხდებოდა ადგილების დაჯავშნა.

გარდა ამისა, დღეს, საზოგადოების დიდი ნაწილი მზად არის იცხოვროს ეკოქალაქებში, იქ სადაც, სუფთა ჰაერზე, ნატურალური პროდუქტებით მომარაგების პირობებში, შეძლებს გაიუმჯობესოს სიცოცხლის ხარისხი. განსაკუთრებით, ეს მოთხოვნა მზარდია იმ ადამიანებში, რომლებიც, ძირითადად, ინტერნეტის საშუალებით ახორციელებენ ყოველდღიურ, სამსახურებრივ საქმიანობას, სახლიდან გაუსვლელად. დღითიდღე იზრდება საზოგადოების ინტერესი ურბანული მეურნეობების მიმართ. სასურველია, სახელმწიფომ მხარი დაუჭიროს ეკო ინფრასტრუქტურის განვითარების მოდელს, მოიზიდოს ინვესტორები, მეტი ეკოლოგიურად სუფთა და უნარჩუნო ტექნოლოგიაზე დაფუძნებული ქალაქის ასაშენებლად [კვარაცხელია რ., კიკილაშვილი ლ., 2019].

დასკვნა

იმ პირობებში, როდესაც პანდემიის გამო, საზღვრები ჩაკეტილია, ფრენები შეზღუდულია, იმისათვის, რომ ტურიზმის ინდუსტრიას ზარალი შეუმსუბუქდეს და სიტუაციის გამოსწორებისთანავე, სწრაფად შეძლოს აღორძინება, უნდა გატარდეს რამდენიმე, ეკონომიკურად ეფექტიანი ღონისძიება: ქვეყანაში უნდა მოხდეს ტურიზმის მკვეთრი დიფერენციაცია; განვითარდეს აგროტურიზმის სხვადასხვა მიმართულება, ამ კუთხით შეიქმნას შესაბამისი, განახლებული საკანონმდებლო ბაზა; მოხდეს აგროტურისტული ობიექტების კატეგორიზაცია; მოწესრიგდეს რეგიონალური ინფრასტრუქტურა; ტურისტულმა კომპანიებმა გამოკვეთონ სხვადასხვა სახის ტურების შეთავაზება; შეიქმნას ონლაინ ტურები, ონლაინ-მასტერკლასები, სასერტიფიკატო-სასწავლო ონლაინ-კურსები, დისტანციურ რეჟიმში მიწოდებული ინფორმაცია უნდა იყოს უაღრესად შთამბეჭდავი, შინაარსობრივად ღრმა და მაღალი ტექნოლოგიური ხარისხის, რომ სიტუაციის გამოსწორებისთანავე, უცხოელი ტურისტი ეწვიოს საქართველოს, რეალურად მოინახულოს ონლაინ ნანახი უნიკალური კადრები, პირადად ჩაერთოს მასტერკლასებში გამოცდილ საოცარ პროცესებში, მიიღოს ოფიციალური, საერთაშორისო დონის სერტიფიკატი აგროტურიზმის მიმართულებით.

შესაბამისად ეს დაეხმარება ქვეყანას, ტურისტული გადაადგილების შეზღუდვის პირობებშიც უფრო მეტად, დეტალურად გააცნოს მსოფლიოს მისი კულტურა, ისტორია, ადამიან-წესები, ღირებულებები. ყველაფერი ეს საჭიროებს მაღალი ხარისხის, თანამედროვე ტექნოლოგიებს, პროფესიონალი თარჯიმნების, გიდების და სხვა სპეციალისტების აქტიურ ჩართულობას. პროექტი, რა თქმა უნდა, მოითხოვს რეგიონის მოსახლეობის აქტიურობას, სურვილს, მოაწესრიგონ სოფლის სახლები, კარ-მიდამო, ბაღი, ბოსტანი, სხვადასხვა სახის ფერმა, რათა მათი აგრომეურნეობიდან მოხდეს მაღალი დონის ჩართვები, მასტერკლასები. ონლაინ-ტურებისა და მასტერკლასების საშუალებით, უამრავი უცხოელი პოტენციური ტურისტი, ინტერნეტის (Youtube, სოც.ქსელების, ონლაინ სწავლების პლატფორმებისა და ტურისტული საიტების) დახმარებით, გაივლის შეთავაზებულ კურსს, გაეცნობა საქართველოს, მის რეგიონებს, სოფლებს, ცხოვრების წესსა და ტრადიციებს, ისტორიას, რელიგიას, ეკოგარემოს უპირატესობებს, ასევე, აგრომეურნეობებში გამოყენებულ, ბიოლოგიურად სუფთა ტექნოლოგიებსა და ბიოლოგიურად სუფთა, ეკოლოგიურად უსაფრთხო საკვების არსსა და უპირატესობებს. გაეცნობა ქართულ გასტრონომიას, კულინარიისა და სტუმართმასპინძლობის ელემენტებს. შეეცდება საკუთარი ხელით მოამზადოს, მასტერკლასებით, მიწოდებული რეცეპტის საფუძველზე უნიკალური კერძები, აყვეს ქართულ მრავალხმიანობას, აითვისოს ქართული ცეკვის უნიკალური ილეთები, სახელობო გაკვეთილები და ა.შ. ამავე დროს გაეცნოს ზოგადად აგროტურიზმის პრინციპებს, სტრუქტურას, სპეციფიკაციებს როგორც თეორიულად, ასევე მსოფლიოს გამოცდილების შესაწავლის საფუძველზე. ხოლო მას შემდეგ, რაც მსოფლიოში

აღდგება უსაფრთხო გადაადგილებისა და ტურისტული მოგზაურობის პირობები, ეწვიოს საქართველოს და ადგილზე გაეცნოს ყველა, მისთვის საინტერესო ფაქტს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. კვარაცხელია რ., კიკილაშვილი ლ., 2019, “ეკოქალაქის როლი და მნიშვნელობა ადამიანის სიცოცხლის ამაღლებაში”. *ჟ: „ეკონომისტი“*, ტომი 15, №4, გვ.200
2. კვარაცხელია ნ., 2009, „კულტურული ტურიზმი“. თბილისი.
3. საქართველოს ტურიზმის ეროვნული ადმინისტრაცია., <https://gnta.ge/ge/> (ბოლო წვდომა: 10.09.2020)
4. საქართველოს ატმოსფერული ჰაერის ხარისხის პორტალი., www.air.gov.ge/ (ბოლო წვდომა: 10.09.2020)
5. CuddyAlice., Cereceda Rafael., 2018, „9 out of 10 people worldwide breathing polluted air“. <https://www.euronews.com/2018/05/02/9-out-of-10-people-breathing-polluted-air-worldwide> (ბოლო წვდომა: 10.09.2020)

Rusudan Kvaratskhelia

Tbilisi Open University, Doctor of Economics, Professor

Levan Kikilashvili

Sokhumi State University, Faculty of Business and Social Sciences, PhD student

**PROBLEMS IN TOURISM INDUSTRY IN COVID-19 CONDITIONS AND
INNOVATIVE WAYS OF THEIR SOLUTION
Expanded Summary**

Tourism is one of the most dynamic, relevant, and rapidly evolving sectors of the modern world economy. Tourism has a special place in the economies of many countries, in terms of revenue growth and job creation. The development of tourism also has a significant positive impact on other sectors of the economy, such as transport, industry, agriculture. The development of tourism itself is influenced by geographical, natural, historical, religious, cultural, political, social, demographic, economic factors. The standard of living of the population, the social and economic environment, the length of free time, the quality of cultural needs and the desire to meet them, political stability, regional development, the level of infrastructure, etc. are of great importance for the development of tourism in the country. Tourism is generally seen as a tool for assessing the socio-economic development of the country and a region.

Today, when due to the pandemic, tourism is restricted around the world, including in Georgia, the tourism industry is almost paralyzed. The article offers some interesting and innovative approaches. First of all, there should be a sharp differentiation of tourism in the country; Identify and develop various sub-directions of agritourism, create an appropriate, updated legal framework in the field of agritourism; Categorize agrarian tourism facilities (guest houses,

food facilities, etc.); To regulate the regional infrastructure; Travel companies to highlight the potential of ecotourism, rural tourism, agritourism in Georgia and to present agrarian-tourism resources in various types of tours; Create a platform, application, for online delivery of online tours, online masterclasses, online certificate-training courses. The information released within the platform should be processed with highly impressive, content-rich, and high-tech quality materials to attract the attention of potential tourists. The aim of the online courses is to attract potential tourists to Georgia as soon as the situation improves, to actually view the unique footage seen online, to personally engage in master classes of traditional dishes, traditional Georgian handicrafts, polyphonic folk songs or Georgian dances, which aroused amazing emotion. The aim of the online certificate courses is to provide relevant knowledge and interesting information about agrarian tourism to anyone interested, both at the theoretical and world experience level, on the example of agro-farms in the regions of Georgia, with the direct involvement of agro-farmers. After the possibility of tourists, movement is restored, the people registered for the courses arrive in Georgia, get acquainted with the places already visited, personally visit the agro-farmers, personally participate in the processes presented in the masterclasses, pass the certification exam prepared by the training team, An international level certificate.

Conducting online certification courses requires modern technologies, professional translators, guides, and other specialists. Of course, the activity of the population of the region, the involvement of agro-farmers is important. Numerous foreign potential tourists, through the Internet, with the help of a special application and platform, will take the offered course, get acquainted with Georgia, its regions, villages, modern lifestyle, traditions, eco-environment, agricultural technologies, biologically clean technologies, biologically clean Georgian products. Useful properties. Get acquainted with Georgian gastronomy, cuisine, and hospitality. All this really pushes him to visit Georgia, to get acquainted with the places and subjects of interest to him, to get involved in emotionally rich, unique processes, and to get unique impressions.

Key words: Tourism, Agrotourism, Innovation in tourism, Online tours, Online masterclasses.

ბუნებათსარგებლობისა და გარემოს დაცვის ეკონომიკა – ECONOMY OF NATURE USE AND ENVIRONMENT PROTECTION

ზურაბ ნოზაძე

მეცნიერი თანამშრომელი

ბუნებრივ რესურსებზე ეკოლოგიური გადასახადების თეორიული ასპექტები

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.NOZADZE

ანოტაცია. სტატიაში გამოკვლეულია ეკოლოგიური გადასახადები ბუნებრივ რესურსებზე ბუნებათსარგებლობისა და გარემოს დაცვის სფეროში და მათი მნიშვნელობა ეკონომიკის მდგრადი განვითარებისათვის. დახასიათებულია ეკოლოგიური გადასახადები წყლის, მიწის, სასარგებლო წიაღისეულებისა და ტყის რესურსების გამოყენებისა და ცხოველთა სამყაროს პოპულაციაზე ზემოქმედებისათვის. გაანალიზებულია ბუნებრივ რესურსებზე ეკოლოგიური გადასახადების გამოყენების ეფექტიანობის ძირითადი კრიტერიუმები.

შემოთავაზებულია ბუნებრივ რესურსებზე ეკოლოგიური გადასახადების სრულყოფის მიმართულებები და კონკრეტული წინადადებები, რომლებიც ხელს შეუწყობენ არსებული საგადასახადო სისტემის გაუმჯობესებასა და ბუნებრივი გარემოს გაჯანსაღებას, რაც, საბოლოო ჯამში, დაეხმარება ეკონომიკის მდგრად განვითარებასა და ცხოვრების დონის ამაღლებას. ეკოლოგიური გადასახადები ხელს უნდა უწყობდეს ალტერნატიული განახლებადი რესურსების გამოყენებას, “მწვანე” ეკონომიკის ჩამოყალიბებას.

ბუნებათსარგებლობისა და გარემოს დაცვის გაუმჯობესებისა და ბუნებრივი რესურსების ეფექტური გამოყენებისათვის მნიშვნელოვანი წვლილის შეტანა შეუძლია ეკოლოგიური ფონდების შექმნას. ეკოლოგიური ფონდები იქმნება არასაბიუჯეტო ორგანიზაციების მიერ გამოყოფილი ფულადი რესურსების ხარჯზე. ეკოლოგიური ფონდების მიზანს წარმოადგენს: გადაუდებელი ბუნებადაცვითი ამოცანების გადაწყვეტა, ბუნებრივი გარემოს დანაკარგების აღდგენა, მასზე მიყენებული ზიანისა და მისი ხარისხის გაუარესების კომპენსაცია.

ეკოლოგიური პოლიტიკის სტრატეგიულ მიზანს წარმოადგენს: ბუნებრივი სისტემების შენარჩუნება; საზოგადოების ცხოვრების დონისა და ხარისხის ამაღლება; მოსახლეობის ჯანმრთელობისა და დემოგრაფიული სიტუაციის გაუმჯობესება; ქვეყნის ეკოლოგიური უსაფრთხოების უზრუნველყოფა; ბუნებრივი გარემოს გამონაბოლქვისაგან, ნარჩენებისაგან, დაბინძურებისაგან გათავისუფლება; ენერგო და რესურსდამზოვი პროდუქციისა და მომსახურების დანერგვა.

ეკოლოგიური პროგრამების პრიორიტეტებს წარმოადგენს: ბუნებადაცვითი ღონისძიებების გატარება, ზედაპირული და მიწისქვეშა წყლების მდგომარეობის გაუმჯობესება, ატმოსფეროსა და მიწის დაბინძურების თავიდან აცილება; მასტი-

მულირებელი მექანიზმის შექმნა, რომელიც საშუალებას მოგვცემს ადგილებზე ბუნებრივი რესურსების გადასახადის მაქსიმალურ ამოღებას.

საკვანძო სიტყვები: ბუნებრივი რესურსები, წყლის რესურსები, მიწის რესურსები, ტყის რესურსები, ეკოლოგიური გადასახადი, ეკოლოგიური გადასახდელი.

შესავალი

თანამედროვეობის გლობალურ პრობლემებს შორის ერთ-ერთი ყველაზე აქტუალური ეკოლოგიური პრობლემებია, რადგანაც ისინი იჭრებიან საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში, უკანასკნელ პერიოდში მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის სწრაფი ზრდის პირობებში, ბუნებრივი რესურსების ინტენსიური გამოყენებისას დიდი ყურადღება ექცევა გარემოს დაბინძურების პრობლემებს. ეკოლოგიური წონასწორობის შენარჩუნება საზოგადოებისაგან მოითხოვს დიდ ძალისხმევას. ეკონომიკის მდგრადი განვითარება ვერ განხორციელდება, თუ არ გავითვალისწინებთ ქვეყნის ეკოლოგიურ მდგომარეობას. საბაზრო მექანიზმი ვერ უზრუნველყოფს გარემოს დაცვას, ამიტომ აუცილებელი ხდება სახელმწიფოს მიერ ეკოლოგიური რეგულირების განხორციელება, რისთვისაც იგი იყენებს როგორც ადმინისტრაციულ, ისე ეკონომიკურ ბერკეტებს [აბესაძე რ. 2014]. ეკოლოგიური გადასახადები და გადასახდელები, მათ შორის, მნიშვნელოვანია გადასახადები ბუნებრივი რესურსების გამოყენებისათვის.

ეკოლოგიური ფონდების ხარჯვის ძირითად მიმართულებას წარმოადგენს: ბუნებადამცავი ობიექტების მშენებლობა; ბუნებადამცავი ობიექტების ტექნიკური გადაიარაღება, რეკონსტრუქცია და მატერიალურ-ტექნიკური უზრუნველყოფა; ეკოლოგიურად სუფთა ტექნოლოგიების დანერგვა; გარემოს დაცვის მონიტორინგის სისტემების შექმნა და გამოყენება. მიგვაჩნია, რომ უნდა არსებობდეს მკაცრი სისტემა, რომელიც გააკონტროლებს ეკოლოგიური ფონდების საქმიანობას.

ეკოლოგიური პოლიტიკის სტრატეგიულ მიზანს წარმოადგენს: ბუნებრივი სისტემების შენარჩუნება; საზოგადოების ცხოვრების დონისა და ხარისხის ამაღლება; მოსახლეობის ჯანმრთელობისა და დემოგრაფიული სიტუაციის გაუმჯობესება; ქვეყნის ეკოლოგიური უსაფრთხოების უზრუნველყოფა; ბუნებრივი გარემოს გამონაბოლქვისაგან, ნარჩენებისაგან, დაბინძურებისაგან გათავისუფლება; ენერგო და რესურსდამზოგი პროდუქციისა და მომსახურების დანერგვა. ბუნებრივი გარემოს ნაკლები დაბინძურების შემთხვევაში, ნაკლები იქნება ეკოლოგიური გადასახადები, შემცირდება ბუნებრივი ობიექტების აღდგენისათვის გატარებული ღონისძიებების რაოდენობა.

ეკოლოგიური პროგრამების პრიორიტეტებს წარმოადგენს ბუნებადაცვითი ღონისძიებების გატარება, კერძოდ: ავტოტრანსპორტის მიერ ატმოსფერული ჰაერის გამონაბოლქვით დაბინძურების თავიდან აცილება; გარემოზე ნეგატიური ზემოქმედების შემცირებაზე ზრუნვა; ზედაპირული და მიწისქვეშა წყლების მდგომარეობის გაუმჯობესება; ხმაურისაგან მიყენებული დისკომფორტის ზონის შემცირება და სხვა.

ბუნებრივ რესურსებზე ეკოლოგიური გადასახადები და მათი შეფასების კრიტერიუმები

ბუნებრივი რესურსების გამოყენებისათვის გადასახადებს მიეკუთვნება გადასახადები წყლისა და ტყის რესურსებისა და **სასარგებლო წიაღისეულის** გამოყენებისათვის, ასევე **ცხოველთა სამყაროს პოპულაციაზე ზემოქმედებისათვის** [Майнуров... 2017].

გადასახადი წყლის რესურსების გამოყენებისათვის. წყლის ობიექტების გამოყენებისათვის დაწესებულია გადასახადი, რომელიც მიმართულია მათი აღდგენისა და დაცვისათვის. წყლის რესურსების გადასახადის ობიექტად იწოდებიან: ნაგებობები, ტექნიკური საშუალებები და მოწყობილობები, რომელთა მიზანსაც წარმოადგენენ: წყლის ობიექტების აკვატორიის გამოყენება; წყლის ობიექტების გამოყენება წყლის ალების გარეშე ჰიდროენერგეტიკის მიზნებისათვის; წყლის ობიექტების გამოყენება ხეტყის დასაცურებლად.

წყლის გადასახადის გადამხდელებს წარმოადგენენ ორგანიზაციები და ფიზიკური პირები, რომლებიც ახორციელებენ სპეციალურ ან განსაკუთრებულ წყალმომარებას კანონმდებლობის შესაბამისად და იწოდებიან გადასახადის გადამხდელ ობიექტებად.

წყლის გადასახადის დროს დგინდება საგადასახადო ბაზა, რომელიც განისაზღვრება შემდეგი მაჩვენებლებით: წყლის რაოდენობა; გამოყოფილი სივრცის ფართობი; საგადასახადო პერიოდში წარმოებული ელექტროენერგიის რაოდენობა; მერქნის წარმოების მოცულობა და დაცურების დაშორება; წყლის გადასახადის სიდიდე ერთ კვარტალში.

წყლის გადასახადის სიდიდე დამოკიდებულია დაბეგვრის ობიექტის სახეზე; გადასახადის გადამხდელი თანხას აღრიცხავს თვითონ; გადასახადის რაოდენობა გამოითვლება საგადასახადო ბაზრისთვის და შეესაბამება მის საგადასახადო ნუსხას.

გადასახადის საერთო თანხა მიიღება წყლის ყველა სახის მომხმარებლის მიერ გადახდილი გადასახადის დაჯარიმების შედეგად. გადასახადის საერთო თანხა გადაიხდება გადამხდელი სუბიექტების ადგილმდებარეობის მიხედვით.

გადასახადი სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებისათვის. სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებაზე გადასახადის გადამხდელები არიან ორგანიზაციები

და ინდივიდუალური მეწარმეები, რომლებიც ფლობენ ლიცენზიას სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებისათვის.

გადახდის ობიექტი არის სასარგებლო წიაღისეული, რომელიც მოიპოვება მიწის წიაღში. საგადასახადო ბაზა არის მოპოვებული სასარგებლო წიაღისეულის ღირებულება. გადასახადი გამოითვლება თითოეული საგადასახადო პერიოდის შედეგების გათვალისწინებით. გადასახადი გადახდილი უნდა იქნეს მოპოვებული წიაღისეულის ადგილმდებარეობის მიხედვით. გადასახადი სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებაზე წარმოადგენს ერთ-ერთ წყაროს ბიუჯეტის შემოსავლების ფორმირებაში.

გადასახადი მიწის რესურსების გამოყენებისათვის: მიწის გადასახადი – არის გადასახადი მიწის ნაკვეთით სარგებლობისათვის. მიწის გადასახადი დაეკისრება მიწის მესაკუთრეებს, მიწის მფლობელებს და მიწის გამოყენებლებს.

გადასახადის დადგენის საფუძველს წარმოადგენს დოკუმენტი, რომელიც ასაბუთებს მიწის რესურსის საკუთრების ფლობის ან გამოყენების ფაქტს.

მიწის გადასახადის შემოღების მიზნებია: მიწების რაციონალური გამოყენების, დაცვისა და ათვისების სტიმულირება; მიწების ნაყოფიერების ზრდა; ამ ღონისძიებებისათვის დაფინანსების სპეციალური ფონდების ჩამოყალიბება; ისეთი პირობების შექმნა, როდესაც მიწების არაეფექტიანი გამოყენება გახდება არახელსაყრელი, ხოლო გამოუყენებელი მიწების ქონა პრაქტიკულად შეუძლებელი.

მიწის გადასახადით დაბეგვრის ობიექტია როგორც სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების, ისე არასასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწა. მეორე შემთხვევაში დასაბეგრი მიწის ფართობი მოიცავს შენობა-ნაგებობებით დაკავებულ, ასევე მათი ფუნქციონირებისათვის აუცილებელ მიწის ნაკვეთებსა და შენობა-ნაგებობების სანიტარულ-ტექნიკურ ზონას, თუ ის არ იმყოფება სხვა ფიზიკური ან იურიდიული პირის სარგებლობაში. შენობა-ნაგებობებით დაკავებულ მიწის ნაკვეთზე, რომელიც რამდენიმე ფიზიკური ან იურიდიული პირის სარგებლობაში ან საკუთრებაშია, გადასახადი გადაიხდება ცალ-ცალკე არსებული ფართობის პროპორციულად.

მიწის გადასახადის ოდენობა არ არის დამოკიდებული მიწის გადასახადის გადამხდელთა ეკონომიკური საქმიანობის შედეგზე და დგინდება ფიქსირებული წლიური გადასახადის სახით მიწის ფართობის ერთეულზე, მიწის გადასახადი დიფერენცირებულია მიწის ხარისხისა და ადგილმდებარეობის მიხედვით.

სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მიწის გადასახადით დაბეგვრის ობიექტებია: სახნავი, მრავალწლიანი ნარგავებით დაკავებული მიწა; ბუნებრივი და გაკულტურებული სათიბები და საძოვრები; საკარმიდამო, საბაღე, საბოსტნე და სააგარაკო ნაკვეთები; არასასოფლო-სამეურნეო მიწის ის ნაკვეთები, რომლებიც

გამოყენებულია სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულებით, რომელთა მიზნობრივი დანიშნულება არ არის შეცვლილი და სასოფლო-სამეურნეო მიზნით მათი გამოყენება ნებადართულია არსებული კანონმდებლობის მიხედვით.

მიწის გადასახადის ტერიტორიული კოეფიციენტის დიფერენცირება ხდება ნაკვეთების ადგილმდებარეობისა და ზონების მიხედვით, ზონის საზღვრების დადგენა და მისი გადასახადის ტერიტორიული კოეფიციენტის დიფერენცირება ხდება ტერიტორიის ექსპერტული სოციალურ-ეკონომიკური და ეკოლოგიური შეფასების საფუძველზე.

მიწის გადასახადით არ იბეგრება: სახელმწიფო საკუთრებაში არსებული მიწის ნაკვეთის ის ნაწილი, რომელიც გადაცემული აქვს საბიუჯეტო ორგანიზაციას, გარდა სამეწარმეო საქმიანობისათვის გამოყენებული მიწებისა; სამეცნიერო-კვლევითი სასწავლო, საცდელ-სასელექციო, ექსპერიმენტული, ჯიშთა გამოყვანის ნაკვეთები, რომლებიც გამოიყენება სამეცნიერო და სასწავლო მიზნებისათვის და რომლებზედაც სამუშაოები ფინანსდება ბიუჯეტის სახსრებით; ბუნებისა და ისტორიული ძეგლების დაცვის ორგანიზაციების მიწის ფართობი, რომლებზედაც განლაგებულია სახელმწიფოს მიერ ისტორიის, კულტურისა და არქიტექტურის ძეგლებად მიჩნეული ნაგებობები, თუ ისინი არ გამოიყენება სამეწარმეო საქმიანობისათვის; ბუნებრივი პარკები, ბოტანიკური და დენდროლოგიური ბაღები, კულტურისა და დასვენების პარკები, ზოოლოგიური ბაღები, სკვერები, ხეივნები, ოკენარიუმები, დაცული ტერიტორიები.

გადასახადი სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებისათვის. სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებაზე გადასახადის გადამხდელები არიან ორგანიზაციები და ინდივიდუალური მეწარმეები, რომლებიც ფლობენ ლიცენზიას სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებისათვის.

გადახდის ობიექტი არის სასარგებლო წიაღისეული, რომელიც მოიპოვება მიწის წიაღში. საგადასახადო ბაზა არის მოპოვებული სასარგებლო წიაღისეულის ღირებულება. გადასახადი გამოითვლება თითოეული საგადასახადო პერიოდის შედეგების გათვალისწინებით. გადასახადი გადახდილი უნდა იქნეს მოპოვებული წიაღისეულის ადგილმდებარეობის მიხედვით. გადასახადი სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებაზე წარმოადგენს ერთ-ერთ წყაროს ბიუჯეტის შემოსავლების ფორმირებაში.

გადასახადი ცხოველთა სამყაროს პოპულაციაზე ზემოქმედებისათვის. ცხოველთა სამყაროს ობიექტს წარმოადგენს იმ ცხოველთა ჩამონათვალი, რომლებზეც ნადირობა ნებადართულია კანონმდებლობის შესაბამისად.

გადასახადის გადამხდელებად ითვლება ორგანიზაცია და იურიდიული პირი, მათ რიცხვშია ინდივიდუალური მეწარმეები, რომელთაც მიღებული აქვთ ლიცენზია (ნებართვა) დადგენილი წესით გარკვეულ ტერიტორიაზე ცხოველთა სამყაროს ობიექტების გამოყენებისათვის.

გადასახადის რაოდენობა განისაზღვრება ცხოველთა სამყაროს თითოეული ობიექტისათვის.

სამეცნიერო მიზნებისათვის, კანონმდებლობასთან შესაბამისად, ცხოველთა სამყაროს ობიექტების გამოყენებისათვის გადასახადის რაოდენობა განისაზღვრება ცხოველთა სამყაროს თითოეული ობიექტისათვის ცალ-ცალკე.

გადასახადის გადახდა ცხოველთა სამყაროს ობიექტების გამოყენებისათვის გადამხდელების მიერ ხდება იმ ორგანიზაციის მდებარეობის ადგილზე, რომელმაც გასცა ნებართვა.

ცხოველთა სამყაროს პოპულაციაზე ზემოქმედებისათვის გადასახადს ასევე მიეკუთვნება **წყლის ბიოლოგიური რესურსების გამოყენებისათვის გადასახადი**. გადასახადის გადამხდელად ითვლებიან ორგანიზაციები და ფიზიკური პირები, მათ შორის ინდივიდუალური მეწარმეები, რომლებმაც დადგენილი წესებით მოიპოვეს უფლება წყლის ბიოლოგიური რესურსების მოპოვებაზე შიდა წყლებში, ტერიტორიულ ზღვაში, კონტინენტალურ შელფში, ეკონომიკურ ზონაში.

გადასახადის ოდენობა წყლის ბიოლოგიური რესურსების ობიექტების გამოყენებისათვის დგინდება თითოეული ობიექტის მიხედვით და მოპოვებული პროდუქციის რაოდენობის შესაბამისად. ფიზიკური პირები, გარდა ინდივიდუალური მეწარმისა, იხდიან გადასახადს იმ სახელმწიფო ორგანოს მდებარეობის ადგილის მიხედვით, რომელმაც გასცა ნებართვა წყლის ბიოლოგიური რესურსების მოპოვებაზე.

ეკოლოგიური გადასახადების შეფასების კრიტერიუმები. ეკოლოგიური გადასახადის დაწესებისას, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კრიტერიუმი ოპტიმალურობისა არის არა იმდენად ეკონომიკური შედეგი, არამედ ეკოლოგიური ეფექტიანობა, რომელიც გამოიხატება ეკოლოგიური საფრთხის შემცირებაში. საზოგადოების მდგრადი განვითარების პოლიტიკის გატარებისათვის უმნიშვნელოვანესია გარემოს დაცვის ისეთი ინსტრუმენტების შექმნა, რომელიც საშუალებას მოგვცემს დავამყაროთ თანაფარდობა ეკონომიკური და ეკოლოგიური ეფექტიანობის მოთხოვნილებებს შორის. შეიძლება გამოვყოთ ეკოლოგიური გადასახადების შეფასების შემდეგი კრიტერიუმები: **ეფექტიანობა, თანაბარუფლებიანობა, ადმინისტრირება, კანონმდებლობის მოთხოვნილების შესრულება, ეკოლოგიური გადასახადისაგან მიღებული შემოსავლების ეფექტიანი გამოყენება** [Ялбулганов А.А. 2012].

ეფექტიანობა ნიშნავს ეკოლოგიური გადასახადის ჯამურ ზემოქმედებას საზოგადოების კეთილდღეობაზე, ეკოლოგიური ეფექტის ჩათვლით. თეორიულად ეკოლოგიური გადასახადი ამცირებს ზედმეტ საგადასახადო ტვირთს რესურსების უფრო სრულყოფილი განაწილების საშუალებით, ასევე ეკოლოგიურად მავნე საწარმოო პროცესის ზეწოლას ბუნებაზე. მაგრამ ეკოლოგიურმა გადასახადმა შეიძლება უარყოფითად იმოქმედოს განსაზღვრული დარგის კონკურენტუნარიანობაზე. ეკონომიკური და ეკოლოგიური წონასწორობის დაცვის

მიზნით საჭიროა გადასახადის თანხები ჩავდეთ წარმოების საშუალებების მოდერნიზაციისათვის გაწეულ ინვესტირებაში. პრაქტიკულად ევროკავშირის ქვეყნები ეკოლოგიური გადასახადის შემოღებისას შეღავათებს აძლევენ ან გადასახადისაგან ათავისუფლებენ განსაზღვრულ დარგებს საერთაშორისო ბაზრებზე კონკურენტუნარიანობის შენარჩუნების მიზნით.

თანაბარუფლებიანობა დემოკრატიული საზოგადოების ერთ-ერთი მთავარი ნიშანია. აუცილებელია, რომ სახელმწიფო დოკუმენტები ვრცელდებოდეს ყველა მოქალაქეზე ერთნაირად, მათი ეროვნულობის, მრწამსისა და სხვადასხვა ნიშნებით განსხვავებულობის მიუხედავად.

ეკოლოგიური გადასახადის სამართლიანობა ნიშნავს, ყველა დაინტერესებულ მხარეებს შორის სარგებლისა და ხარჯების თანაბარ განაწილებას გატარებული ეკოლოგიური პოლიტიკის შედეგად.

ადმინისტრირება გულისხმობს: დაბინძურების დონის ფორმების განსაზღვრას; გადასახადის ზომის მოქნილობას და მათ სწრაფ რეაგირებას ეკოლოგიური და ეკონომიკური სიტუაციების ცვლილებასთან; დაბინძურების ხასიათის განსაზღვრას; გადასახადის სიმარტივე; ჰაერის, წყლის, მიწის დაბინძურების სწორი იდენტიფიკაცია, რაც საშუალებას გვაძლევს ზუსტად შევაფასოთ ეკოლოგიური ზარალი.

დაბინძურების დონის განსაზღვრა არის ძალიან ძვირადღირებული პროცესი, რომელიც საჭიროებს სპეციალური მოწყობილობების გამოყენებასა და კვალიფიცირებულ სპეციალისტებს. ცალკე დგას საკითხი საგადასახადო სისტემის მომსახურებისა და შენახვის დანახარჯების თაობაზე. რაც უფრო გამჭვირვალეა საგადასახადო სქემა, რაც უფრო ნათელი კავშირია გადასახადის რაოდენობასა და საგადასახადო ობიექტის მახასიათებლებს შორის, მით უფრო ძლიერია მისი მასტიმულირებელი ეფექტი.

მოქნილი, მყარად დასაბუთებული ეკოლოგიური გადასახადი ეს არის ისეთი გადასახადი, რომელიც ადეკვატურად რეაგირებს ეკონომიკური პროცესებისა და გადამხდელის ბუნებადაცვითი პოლიტიკის ცვლილებებზე. ეფექტიანი ეკოლოგიური გადასახადები სტიმულს უნდა აძლევდნენ ბუნებადაცვით საქმიანობას, უნდა რეაგირებდეს გამწმენდი დანადგარების გაუმჯობესებასა და ეკოლოგიური ზარალის შეფასების ტექნიკის გაუმჯობესებაზე.

ეკოლოგიური კანონმდებლობის დაცვაზე კონტროლი (მათ შორის გადასახადის სფეროში) რთული პროცესია. ეკოლოგიური საგადასახადო სისტემის ადმინისტრირების ეფექტიანობა დამოკიდებულია დაბინძურების აღრიცხვის, კონტროლის სისტემის გამართებულობაზე. ეკოლოგიური გადასახადის მასტიმულირებელი ეფექტი საშუალებას გვაძლევს შევამციროთ გარემოზე მავნე ზემოქმედების დონე და ხარისხი. ეკოლოგიური გადასახადის ეკონომიკური ეფექტი იზრდება მისი განსაზღვრის სიზუსტის გაზრდით, ამოღების სისტემის გამარტივებისა და კონტროლის გაუმჯობესების საშუალებით.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ამოცანაა ეკოლოგიური კანონმდებლობის შესრულებაზე გაწეული ხარჯების შემცირება. ეს ხარჯები მნიშვნელოვანია, ვინაიდან: აუცილებელია ცალკეული გადასახადის გაანგარიშება მოითხოვს საწარმოს სამეურნეო საქმიანობის მრავალრიცხოვანი მაჩვენებლის გათვალისწინებას; საგადასახადო ორგანოები ბევრ დროს კარგავენ მოცემულობების აღრიცხვასა და შემოწმებაზე. მაშასადამე, კანონმდებლობის მოთხოვნების შესრულების ხარჯები გადასახადის შემოსავლების მნიშვნელოვან ნაწილს იყენებენ თავიანთი ფუნქციონირებისთვის.

ეკოლოგიური გადასახადის თითოეული გადამხდელი ვალდებულია დახარჯოს ფინანსური საშუალებები არა მარტო ბუნებისდაცვითი ტექნოლოგიების დანერგვასა და სპეციალისტების მიზიდვაზე ეკოლოგიის სფეროში, არამედ აუდიტორებისა და იურისტების კონსულტაციების მიღებაზე, რადგანაც ეკოლოგიური გადასახადები მოქმედებენ როგორც ეკოლოგიურ, ისე საგადასახადო კანონმდებლობის სფეროში.

ეკოლოგიური გადასახადის ეფექტიანობა

ეკოლოგიური გადასახადის მიზანს წარმოადგენს დაბინძურების შემცირება, რომელიც თავისთავად იწვევს საგადამხდელო ბაზის შემცირებას. რომ არც ერთი ეკოლოგიური გადასახადი, რომელიც მიმართულია ბუნებადაცვითი საქმიანობის სტიმულირებისათვის, არ შეიძლება გამოყენებული იქნას ბიუჯეტში სტაბილური შემოსავლებისათვის.

ეკოლოგიური გადასახადებიდან შემოსავალი შეიძლება გამოყენებული იქნეს სხვადასხვა მიზნებისათვის, მაგრამ, უპირველეს ყოვლისა, **ბუნებისდაცვითი ღონისძიებების გასატარებლად, ასევე ბიუჯეტის დანაკარგების კომპენსაციისათვის**, რომელიც გამოწვეული იყო სხვა გადასახადების შემცირებისაგან, ეს მიმართულება წარმოადგენს ერთ-ერთ უფრო აქტუალურ საშუალებას გადასახადის ეფექტიანი გამოყენებისათვის. ის შეიძლება გამოვიყენოთ ეკოლოგიური საგადასახადო რეფორმის გატარების დროს, რეფორმებისათვის საჭირო დანახარჯების დასაფარავად [Астапов... 2009].

ცხადია, ეკოლოგიურ გადასახადს მოაქვს დადებითი ეფექტი და მისი გამოყენება აუცილებელია. მისი ეფექტიანობა შეგვიძლია შევაფასოთ სხვადასხვა პოზიციით, ეს პოზიციებია: ბუნებრივი გარემოს მდგომარეობის გაუმჯობესება; ბიუჯეტის შევსება. ეკოლოგიური გადასახადი, რომლის წილი საერთო სახელმწიფოებრივ შემოსავლებში შედარებით მცირეა, გამოდის მნიშვნელოვან წყაროდ ადგილობრივ თვითმმართველობის ერთეულებში ბიუჯეტის ფორმირებისათვის.; საწარმოების სტიმულირება, რათა შექმნან უფრო სრულყოფილი ტექნოლოგიები გარემოს დასაცავად; ადამიანთა სიცოცხლის საშიშროების აღმოფხვრა; სასოფლო-სამეურნეო მცენარეთა და შინაური ცხოველების დაავადებისგან

დაცვა; ბიოლოგიური რესურსების სახეობების შემადგენლობის რეგულირება; წყლის ბიოლოგიური რესურსების კვლავწარმოება და სხვ.

ეკოლოგიური ფონდები

ბუნებათსარგებლობისა და გარემოს დაცვის გაუმჯობესებისა და ბუნებრივი რესურსების ეფექტიანი გამოყენებისათვის მნიშვნელოვანი წვლილის შეტანა შეუძლია ეკოლოგიური ფონდების შექმნას. ეკოლოგიური ფონდები იქმნება არასაბიუჯეტო ორგანიზაციების მიერ გამოყოფილი ფულადი რესურსების ხარჯზე. ეკოლოგიური ფონდები შეიძლება იყოს სახელმწიფო ან მუნიციპალური.

ეკოლოგიური ფონდების მიზანს წარმოადგენს: გადაუდებელი ბუნებადამცავი ამოცანების გადაწყვეტა; გარემოს დანაკარგების აღდგენა, გარემოზე მიყენებული ზიანისა და ხარისხის გაუარესების კომპენსაცია იმ შემთხვევაში, თუ ზიანის მიმყენებელი დამნაშავე არ არის ცნობილი.

ეკონომიური ფონდების ფორმირება ხორციელდება შემდეგი ფინანსური რესურსების მოზიდვის ხარჯზე: ბუნებრივ გარემოში მოხვედრილი მავნე ნივთიერებებისათვის ნორმატიული და ზენორმატიული (ლიმიტირებული და ზელიმიტირებული) ნარჩენების განლაგებისათვის და სხვა სახის დამაბინძურებელი შენაერთებისათვის განსაზღვრული გადასახადი; ბუნებისადმი მიყენებული ზიანისა და მისი აღმოფხვრისათვის და ეკოლოგიური სამართალდარღვევისათვის დაკისრებული ჯარიმების თანხები; ნადირობისა და თევზსაჭერი საშუალებებით, არაკანონიერი გზით მოპოვებული პროდუქციის კონფისკაციის შედეგად ამოღებული ფულადი სახსრები; იურიდიული და ფიზიკური პირების მიერ ნებაყოფლობითი შენატანები.

ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე განლაგებულია მნიშვნელოვანი რაოდენობის მსოფლიო მნიშვნელობისა და საერთო ეროვნული მნიშვნელობის ობიექტები, რომელთაც გააჩნიათ ბუნებადაცვითი, სამეცნიერო, კულტურული, ესთეტიკური, რეკრეაციული და გამაჯანსაღებელი მნიშვნელობა, ამიტომ მდგრადი განვითარების პირობებში პრიორიტეტული უნდა იყოს ბუნებათსარგებლობის და გარემოს დაცვის ისეთი სისტემის დანერგვა, რომელიც უფრო ეფექტიანს გახდის ბუნებრივი რესურსების კვლავწარმოებასა და ადამიანის ჯანმრთელობის უსაფრთხოებას, აამაღლებს ცხოვრების დონეს.

დასკვნები

1. ეკოლოგიური პოლიტიკის სტრატეგიულ მიზანს წარმოადგენს: ბუნებრივი სისტემების შენარჩუნება; საზოგადოების ცხოვრების დონისა და ხარისხის ამაღლება; მოსახლეობის ჯანმრთელობისა და დემოგრაფიული სიტუაციის გაუმჯობესება; ქვეყნის ეკოლოგიური უსაფრთხოების უზრუნველყოფა; ბუნებრივი გარემოს გამონაბოლქვისაგან, ნარჩენებისაგან, დაბინძურებისაგან გათავისუფლება; ენერგო და რესურსდამზოგი პროდუქციისა და მომსახურების დანერგვა.
2. ეკოლოგიური გადასახადის დაწესებისას, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კრიტერიუმი ოპტიმალურობისა არის არა იმდენად ეკონომიკური შედეგი, არამედ ეკოლოგიური ეფექტიანობა;
3. ეფექტიანი ეკოლოგიური გადასახადები სტიმულს უნდა აძლევდნენ ბუნებადაცვით საქმიანობას, უნდა რეაგირებდეს გამწმენდი დანადგარების გაუმჯობესებასა და ეკოლოგიური ზარალის შეფასების ტექნიკის გაუმჯობესებაზე;
4. ეკოლოგიური გადასახადების ძირითად მიზანი უნდა იყოს არა ბიუჯეტის შევსება, არამედ სტიმულების შექმნა ბუნებრივი რესურსების რაციონალური გამოყენებისა და აღდგენისათვის;
5. სახელმწიფო გადასახადებთან ერთად უნდა განვავითაროთ რეგიონული გადასახადები, რომელიც გადაანაწილებს საგადასახადო შემოსავლებს მუნიციპალიტეტების სასარგებლოდ.
6. წყლის გადასახადი მიმართულია წყლის ობიექტების გამოყენების, აღდგენისა და დაცვისათვის;
7. მიწის გადასახადის შემოღების მიზნებია: მიწების რაციონალური გამოყენების, დაცვისა და ათვისების სტიმულირება; მიწების ნაყოფიერების ზრდა; ამ ღონისძიებებისათვის დაფინანსების სპეციალური ფონდების ჩამოყალიბება; ისეთი პირობების შექმნა, როდესაც მიწების არაეფექტიანი გამოყენება გახდება არახელსაყრელი, ხოლო გამოუყენებელი მიწების ქონა პრაქტიკულად შეუძლებელი;
8. ეკოლოგიური ფონდების მიზანს წარმოადგენს: გადაუდებელი ბუნებადამცავი ამოცანების გადაწყვეტა; გარემოს დანაკარგების აღდგენა, გარემოზე მიყენებული ზიანისა და ხარისხის გაუარესების კომპენსაცია იმ შემთხვევაში, თუ ზიანის მიმყენებელი დამნაშავე არ არის ცნობილი;
9. ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე განლაგებულია მნიშვნელოვანი რაოდენობის მსოფლიო მნიშვნელობისა და საერთო ეროვნული მნიშვნელობის ობიექტები, რომელთაც გააჩნიათ ბუნებადაცვითი, სამეცნიერო, კულტურული, ესთეტიკური, რეკრეაციული და გამაჯანსაღებელი მნიშვნელობა, ამიტომ მდგრადი განვითარების პირობებში პრიორიტეტული უნდა იყოს ბუნებათსარგებლობის და გარემოს დაცვის ისეთი სისტემის დანერგვა, რომელიც უფრო ეფექტიანს გახდის ბუნებრივი რესურსების კვლავწარ-

მოეზასა და ადამიანის ჯანმრთელობის უსაფრთხოებას, აამაღლებს ცხოვრების დონეს

გამოყენებული ლიტერატურა

1. აბესაძე რ. 2014. ეკონომიკური განვითარება და ეკონომიკური რეგრესი. თბ. თსუ პაატა გუგუშვილის ეკონომიკის ინსტიტუტის გამომცემლობა.
2. წერეთელი გ. გარემო ბუნების დაცვის ეკონომიკური პრობლემები. თბ., “მეცნიერება”, 1987.
3. Майбуров И.А. Соколовская А.М. 2017. Теория налогообложения, Москва, ЮНИТИ-ДАНА
4. Ялбулганов А.А. 2009. Правовое регулирование природоресурсных платежей. Курск. гос. ун-т, Москва-Курск
http://ist.ast.social/attachments/383_ПРАВОВОЕ%20РЕГУЛИРОВАНИЕ.pdf
5. Экономика налоговых реформ: монография. 2013. (Под ред. И.А. Майбурова, Ю.Б. Иванова, Л.Л). К.: Алерта.

<http://ndi-fp.nusta.com.ua/files/doc/ekonomika-pod-reform-sereb.pdf>

Zurab Nozadze

Researcher

THEORETICAL ASPECTS OF ECOLOGICAL TAXES ON NATURAL RESOURCES

Expanded Summary

The article discusses the role and importance of ecological taxes in the field of nature use and environmental protection.

Characterization of types of ecological taxes is given for individual types of natural resources, such as: Taxes for the use of water resources; Taxes on the extraction of minerals; Taxes for some land resources; Taxes for Forest resources; Taxes on the impact of the animal world on the population.

The main criteria for the effectiveness of the use of ecological taxes have been analyzed.

There are discussed the ecological tax improvement measures and specific proposals which will help to improve the existing tax system and improve the natural environment. Ultimately, all of these measures will contribute to the sustainable development of the economy and raise living standards.

Environmental funds can make a significant contribution for improving the use of natural resources and the efficient use of natural resources. Ecological funds are created at the expense of financial resources allocated by non-budgetary organizations.

The purpose of ecological foundations is to solve urgent natural defense problems, restore the losses of the natural environment, compensate the damage caused to it and the deterioration / compensation of its quality.

The strategic goal of ecological policy is to maintain natural systems, ensure the ecological security of the country, and introduce energy and resource-saving products and services.

The priorities of ecological programs are: carrying out natural protection measures, improving the condition of surface and groundwater, preventing air pollution; Creating a stimulus mechanism that will allow us to maximize the taxation of natural resources on the ground.

The strategic goal of environmental policy is: to maintain natural systems; Raising the standard of living and quality of society; Improving the health of the population and the demographic situation; Ensuring the ecological security of the country; Release from natural environment emissions, waste, pollution; Introduction of energy and resource saving products and services.

When imposing an environmental tax, one of the important criteria of optimality is not so much the economic result, but the ecological efficiency;

. Effective environmental taxes should provide incentives for nature conservation activities, respond to improvements in treatment plants, and improve environmental damage assessment techniques;

The main purpose of environmental taxes should not be to fill the budget, but to create incentives for the rational use and restoration of natural resources;

Along with state taxes, we should develop regional taxes that redistribute tax revenues in favor of municipalities.

Water tax is directed for the use, restoration and protection of water bodies;

The objectives of the introduction of land tax are: to stimulate the rational use, protection and development of land; Increase in land fertility; Establishment of special funding funds for these events; Creating conditions when inefficient use of land becomes unfavorable and possession of unused land practically impossible;

The purpose of ecological funds is: to solve urgent nature protection tasks; Reimbursement of environmental losses, compensation for damage to the environment and deterioration of quality if the culprit of the damage is not known;

A significant number of objects of world and national importance are located on the territory of our country, which have natural, scientific, cultural, aesthetic, recreational and health significance, so in the conditions of sustainable development, the introduction of a system of nature use and environment that will be more effective should be a priority. Reproduction of natural resources and safety of human health, will raise the standard of living.

მეცნიერებათა და დოქტორანტების სამეცნიერო ნაშრომები
SCIENTIFIC WORKS OF UNDERGRADUATES AND DOCTORAL STUDENTS

Tsotne Iashvili

PhD Student Iv. Javakhishvili Tbilisi State University

**THE ASSESSMENT OF INCOME INEQUALITY IN GEORGIA: THE URBAN-
RURAL DISPARITY OF INCOME**

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.IASHVILI

Annotation: *Income inequality is a significant issue in Georgia and requires various studies from various point of view.*

The purpose of this article is to analyze and overview the income inequality in Georgia. The article mostly emphasizes its spatial distribution and key aspects from the urban-rural perspective. As well as, Government's fiscal redistribution impact.

For the article's objectives author has used the data of the Integrated Household Survey by the National Statistics Office of Georgia (Geostat). To estimate the income inequality, the Gini index (by income) was used as well. The one provided by Geostat and Gini index (by income) of the Standardized World Income Inequality Database (SWIID8_2) (Solt, 2019).

As the analysis of Integrated Household Survey shows that real income inequality is higher than it is presented by Geostat. The difference between the urban and rural areas is high and urban area income exceeds 1.8 times to rural area income. Despite the fact, that pensions, stipends, family allowances and benefits decreases the mentioned difference. Still, during the past decade, income absolute redistribution is 0.10 and the government needs to obtain more effective fiscal tools to decrease income inequality. Another significant issue is that borrowing plays one of the key roles in rural area income. In fact, in rural areas borrowing and dissaving per capita is 30% of total income per capita excluding pensions, stipends, and allowances. The latest restrictions by National Bank of Georgia on money lending policies will complicate money borrowing for citizens and will increase the inequality between urban and rural areas in the total country as well. Taking into consideration that non-cash income in total income plays an equalizing role and it can't be considered as real income.

Keywords: *Income inequality, Gini index, inequality in Georgia, rural-urban spatial distribution*

Introduction

Income inequality is a significant problem. It is connected with issues and indicators such as – poverty, extreme poverty, and economic growth. Growing inequality can lead to social instability, reducing the economic growth in the long-term and rising poverty among the population. Besides, big differences between the households' and individuals' income forces the government to create a social friendly budget and raises the share of social expenditures in total expenditure. Income inequality issues are not studied enough in Georgia. The latter needs to be addressed and analyzed from the different perspective. Furthermore, the government of Georgia set the goal to reduce the Gini index to a certain point in its development strategy. (Social–

Economic Development Strategy of Georgia). As for the present situation, the latest data (2017) provided by World Bank shows that Georgia has one of the worst performance in the region. For instance, the Gini index (World Bank Estimate) in Georgia and Armenia are 37.9 and 33.6 respectively. According to the same data in the Eastern Partnership countries (Eap), Georgia is the worst performer in terms of income inequality.⁵

Furthermore, the income issues concern Georgian citizens as well. For instance, according to the IRI survey conducted in September–October of 2019 68% (all mentions) of surveyed people think that the most important problem the country is facing is unemployment. 53% stated the same problem as the first mention. In the second place are high prices and the cost of living 45% and 18% all mentions and first mentions respectively. In the third place comes poverty (21% and 6%). (IRI, 2019) The same social-economic issues held the first 3 places during the previous survey (IRI, 2019). Moreover, the average monthly nominal earning of employees in 2018 accounted for 1068 Georgian Lari. (National Statistics Office of Georgia, 2018). While almost 50% of the cash income percentage distribution comes on wages and 73%⁶ of the declared salaries (1.13 million of persons) (Business Media Georgia, 2019) in 2018 are less than 1068 GEL (372 current US dollars).

Literature Review

In terms of the literature, there are various studies which suggest different perspectives and impacts of income inequality on economic growth, human well-being and sustainable development. Generally, income inequality is a significant issue. It is connected with problems and indicators such as – poverty, extreme poverty, and economic growth. Growing inequality can lead to social instability, reducing the economic growth in the long-term and rising poverty among the population. Besides, big difference between the households' and individuals' income force the government to create a social friendly budget and raises the share of social expenditures in total expenditure. Furthermore, while the expenses of inequality are rising, in some cases government may face a trade-off between economic growth and well-being (Furceri & Loungani, 2015). But some scientists claim that income inequality might have a positive impact on economic growth. For instance: (Kuznets, 1955), (Kaldor, 1957). Thus, Income inequality issues are broadly covered by various studies from different perspectives. For instance: (Atkinson, 1970), (Acemoglu & Robinson., 2012), (Addison & Cornia, 2001), (Milanovic, 2002), (Solt, 2016). But speaking about Georgia, there can't find much. Only a few papers cover the issues of income inequality in Georgia. (Merab Kakulia, 2017), (Yemtsov, 2001), (World Bank Group, 2016). The mentioned studies mostly focus on poverty and within its frame, income inequality is also discussed. Accordingly, income inequality issues are not studied enough in Georgia. The latter could be considered as a novelty and significant problem.

Data and Methodology

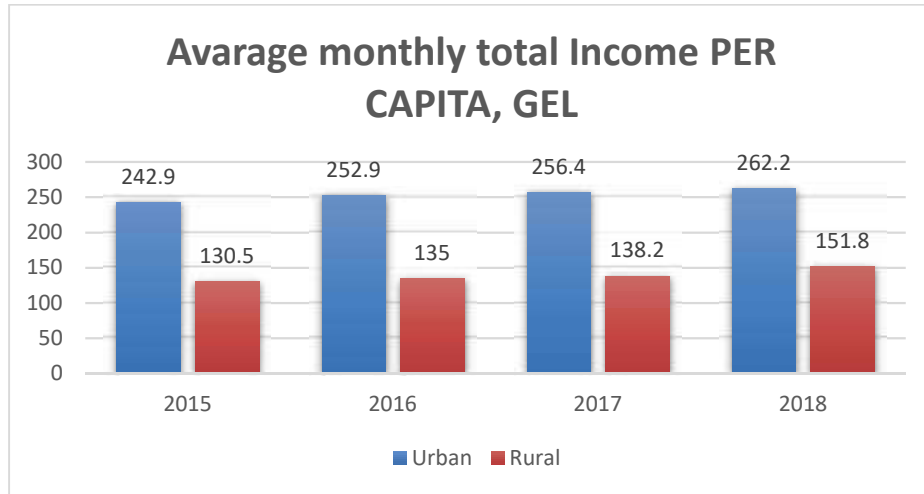
To analyze income inequality in Georgia 3 different data will be used. The first one is Integrated Household Survey provided annually by Geostat. Also, the domestic Gini index (calculated by income method) provided by Geostat as well and Gini index of Standardized World Income Inequality Database (SWIID8_2).

⁵ There is no data of Azerbaijan Since 2005.

⁶ Authors own calculations, based on Revenue Service data.

In the first place, Integrated Household Survey data will be discussed. According to data average monthly income per capita is increasing both in urban and rural areas, accordingly in the country in general. Also, in terms of income inequality, the difference between urban and rural areas is not very big. But in-depth analysis shows that excluding pensions, stipends, family allowances, benefits, and non-cash income from the total income⁷ raises the difference between urban and rural areas almost as much as 1,8 times. (See diagram 1)

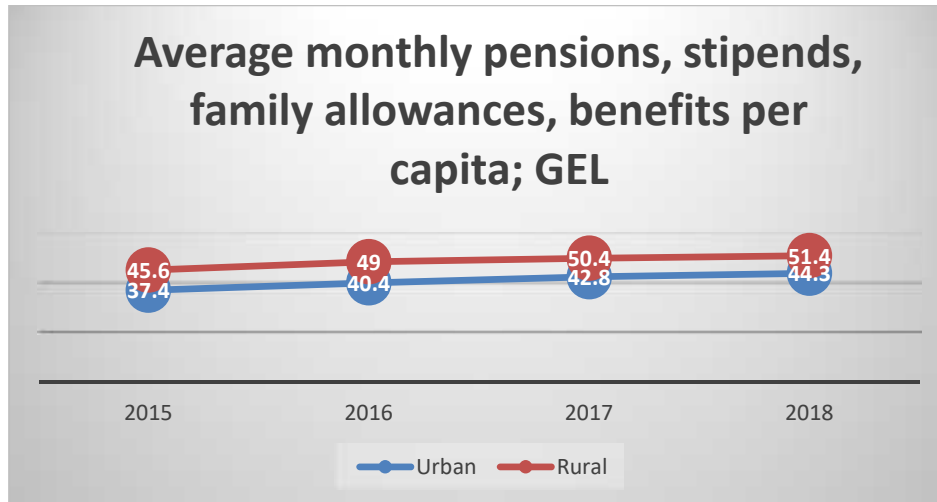
Diagram 1: Total Income per capita, urban-rural areas.

Source: Authors calculations based on Integrated Household Survey data

The excluded two types of income play a significant role in equalizing the income inequality. Average monthly pensions, stipends, family allowances and benefits per capita is higher in rural areas than in urban. (See diagram 2):

Diagram 2: Average monthly pensions, stipends, etc. per capita, urban-rural areas

Source: Made by the author based on the Integrated Household Survey

⁷ Total Income includes total cash income and transfers + non-cash income

In terms of non-cash income. It represents the consumption of agricultural products of own production, estimated at current prices. The latter plays a key role in equalizing the inequality calculation by total income (Merab Kakulia, 2017, p. 15). But it can't be considered as real income. Especially for urban areas. To emphasize the latter, employment by economic status must be analyzed. In 2018 employed people accounted for 1694.2 thousand. 833.4 thousand of which are self-employed. (National Statistics Office of Georgia, 2019). If the latter will be examined from the urban-rural perspective. The picture in 2018 will be is as follows. (See table 2):

Table 2: Self-employment in urban-rural areas, 2018

Self-employed (thousand)	Self-employed in rural areas (thousand)	Self-employed in urban areas (thousand)
833.4	647.9	185.6

Source: National Statistics Office of Georgia

77,74% of all self-employed comes in rural areas. Furthermore, 30% (659 000) of all employed (1 694 200 659) are employed in Agriculture, Forestry and Fishing. The latter created only 6.9% of the total Gross output of Georgia in 2018 (National Statistics Office of Georgia, 2019). Furthermore, in 2018 average monthly non-cash income per capita in rural areas accounted for as many as 39.6 GEL while the wages were 66.9 GEL (National Statistics Office of Georgia, Statistical Yearbook of Georgia 2018, 2019, p. 53). Of course, it is not a surprise that non-cash income is minor in urban areas. Thus, it can be stated that non-cash income equalizes, income inequality, in other words— it decreases the Gini index. Thus, Geostat's Gini index by total income which in official calculations includes pensions, stipends, family allowances and benefits and non-cash income is relatively lower and doesn't help to describe the real situation. (See table 1):

Table 1: Gini index by income

Gini index	
Year	By total Income
2006	0,43
2007	0,44
2008	0,43
2009	0,43
2010	0,44
2011	0,43
2012	0,42
2013	0,40
2014	0,40
2015	0,40
2016	0,40
2017	0,41
2018	0,39

Source: National Statistics Office of Georgia

The study (Merab Kakulia, 2017, pp. 26-27) showed that the increase of total cash inflows (total cash income and transfers + other cash inflows (money borrowing, property disposal)) exceeds total cash and transfers. Moreover, in the past few years, the total cash inflows exceed

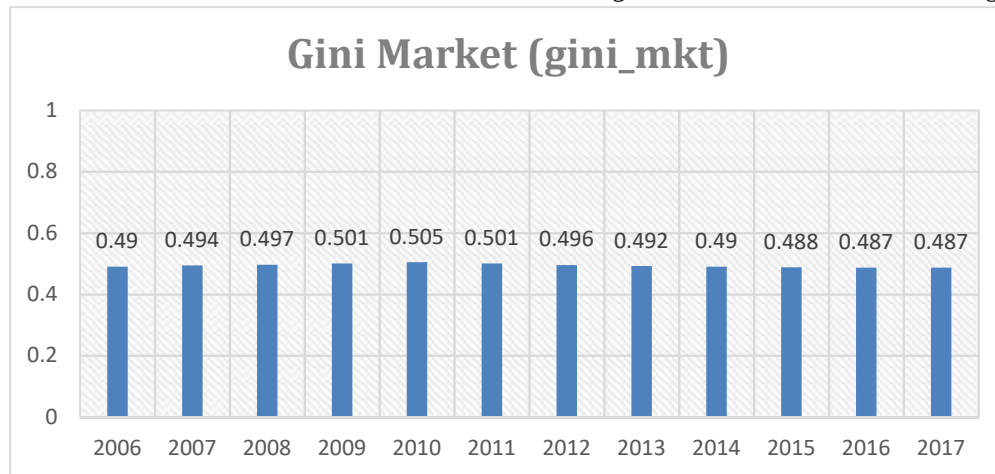
the total income (total cash income and transfers + non-cash income). Accordingly, this leads to the trend where people tend to sell property or borrow money to improve their living conditions and income. Especially in rural areas, whereas, for instance in 2018 average monthly borrowing and dissaving per capita accounted for the 1/3 of total income (excluding non-cash income and pensions, stipends, family allowances, benefits). Furthermore, in the same year loans and dissaving accounted as high as 50% of average monthly wages per capita in rural areas. One of the possible results out of this is that it reflects to huge amount of overdue loans. For instance, according to the data of www.Vali.ge⁸ 615,164 people have overdue loans (Mostly consumer loans under 2000 GEL). The total number of loans is 1 387 296. It should be mentioned that in 2018 The National Bank of Georgia restricted money lending policies for banks and microfinance organizations. These actions have already impacted the ratio of borrowing in average monthly income per capita, mostly in rural areas. Thus, income inequality from the urban-rural point of view will increase.

To overview the income inequality in Georgia, from a different perspective. SWIID data can be useful. SWIID data calculates two different types of inequality. The first one is the Gini Market. This is the Gini index before the transfers and taxes. The latter shows the real inequality in countries before the income will be redistributed by the government using taxes, transfers and other fiscal tools. The second type of index is Gini disposable. This index shows income inequality after the transfers and taxes. There is also an index that shows income absolute redistribution:

$$\text{Absolute Redistribution} = \text{Gini Market} - \text{Gini Disposable. (1)}$$

Absolute redistribution shows how direct taxes and transfers try to minimize income inequality. According to SWIID data Gini Market in Georgia is as follows: (See Diagram 3):

Diagram 3: Gini Market index in Georgia

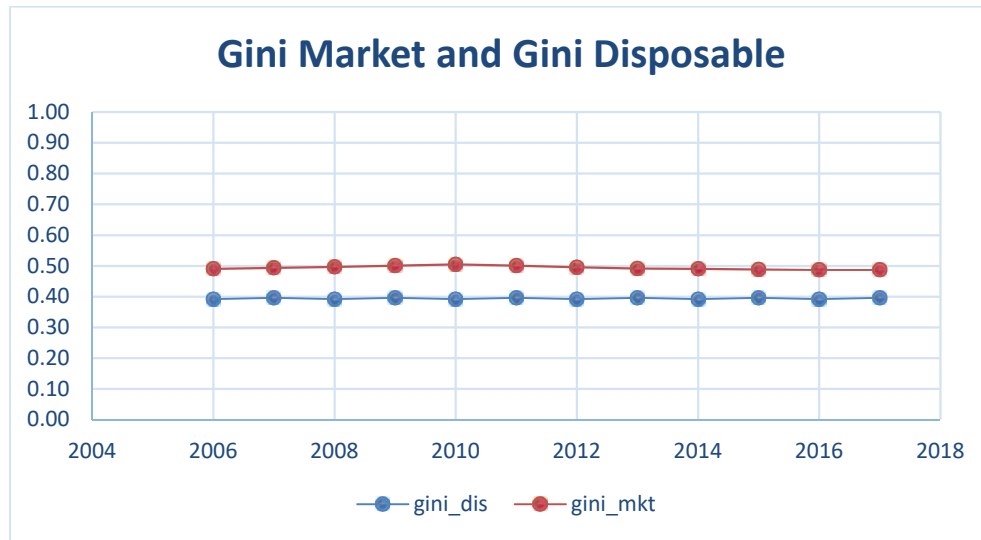

Source: Calculated by the Author using SWIID data.

As seen from the Diagram market inequality is high in Georgia. Its trend is stable and the decline is minimum over the last 12 years. If we compare the market and disposable Gini index the picture will be as it is shown in Diagram 4:

Diagram 4: Gini Market and Gini Disposable in Georgia

⁸ One-time charity action of debt settlement program. Pardoning the overdue consumer loans.

Source: Calculated by the Author using SWIID data

As seen from the Diagram Gini Disposable is less than the market inequality. Consequently, the Government uses its fiscal tools to help to redistribute the income. Usually, income redistribution tools are more effective in developed countries. The direct taxes and transfers help to reduce the Gini coefficient more than 0.17 (from 0.48 to 0.31)—while in developing and in emerging markets it is much less—0.04 (from 0.49 to 0.45). (United Nations Development Programme, 2019). The picture in terms of absolute redistribution in Georgia is not drastically different.

Table 3: Absolute Redistribution of Income in Georgia

Year	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Absolute Re-distribution	0,10	0,10	0,11	0,11	0,11	0,11	0,10	0,10	0,10	0,09	0,10	0,09

Source: SWIID data

The table shows that while pensions, stipends, family allowances, and benefits play an important role in minimizing the income inequality in urban-rural areas. The cumulative effect of absolute redistribution of income in the total country is almost the same during the last decade. It's worth mentioning that absolute redistribution is higher than in developing countries or in emerging markets. But the government needs to add more effective fiscal tools to redistribute the income more effectively.

Conclusions

Income inequality is a significant issue in Georgia. As the data shows the market inequality is steadily around 0.5 more than a decade. While the government transfers, pensions, family allowances play decent role to minimize the income inequality between the urban and rural areas, income absolute redistribution index has stable trend and accounts for 0.10. The latter is more than the same average index in developing and emerging markets but as the data shows the government needs to find better fiscal tools, or improve the existing ones to minimize the

income inequality between the urban and rural areas and in the total country as well. Taking into account the fact, that the real income inequality is way higher than it is presented by Geo-stat’s Gini index calculated by total income. Another concern regarding income inequality is that in rural areas the share of loans per capita is quite high. People tend to get consumer loans to improve their income and afterwards they can’t service their loans. Accordingly, it reflects in more than 600 000 people who have overdue loans. Furthermore, the restrictions on money lending policies for banks and microfinance organizations will make complicated for people in rural areas to have a consumer loan. Accordingly, income inequality will increase between the urban and rural areas and in the total country as well. While non-cash income equalizes the difference in income between the urban and rural areas, the latter cannot be considered as real income.

Acknowledgement

This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSF) [PHDF-18-1264] Impact of Inequality on Economic Growth. Case of Georgia.

References

1. Acemoglu, D., & Robinson., J. A. (2012). *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity and Powerity*. New York: Crown Publishers.
2. Addison, T., & Cornia, a. G. (2001). *Income Distribution Policies For Faster Poverty Reduction*. Helsinki : UNU/WIDER.
3. Atkinson, A. B. (1970). On the Measurement of Inequality. *JOURNAL OF ECONOMIC THEORY* 2, 244-263.
4. Business Media Georgia. (2019, July 04). *www.bm.ge*. Retrieved December 02, 2019, from <https://www.bm.ge/ka/article/tveshi-5000-larze-magali-xelfasi-saqartvelos-mosaxleobis-mxolod-05-s-aqvs/36426>
5. Furceri, D., & Loungani, P. (2015). *Capital Account Liberalization and Inequality*. International Monetary Fund.
6. IRI. (2019). *Public Opinion Survey Residents of Georgia; May 20 – June 11, 2019*. Tbilisi: Center for Insights in Survey Research .
7. IRI. (2019). *Public Opinion Survey Residents of Georgia; September - October, 2019*. Tbilisi: Center for Insights in Survey Research.
8. Kaldor, N. (1957). A model of Economic Growth. *Economic Journal*, 67(268), 591-624.
9. Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review*, 45(1), 1-29.
10. Merab Kakulia, N. K. (2017). *Chronic Poverty and Income Inequality in Georgia; Economic – Statistical Research*. Tbilisi: Georgian Foundation for Strategic and International Studies.

11. Milanovic, B. (2002). Decomposing World Income Distribution: Does The World Have A Middle Class? *Review of Income and Wealth. Series 48, number 2*, 155-178.
12. National Statistic Office of Georgia. (2019). *HOUSEHOLDS INCOMES AND EXPENDITURES*. Tbilisi: National Statistic Office of Georgia.,.
13. National Statistics Office of Georgia. (2018). www.geostat.ge. Tbilisi.
14. National Statistics Office of Georgia. (2019). *Statistical Yearbook of Georgia 2018*. Tbilisi: Geostat.
15. National Statistics Office of Georgia. (2019). www.geostat.ge. Tbilisi.
16. Solt, F. (2016). The Standardized World Income Inequality Database. *SOCIAL SCIENCE QUARTERLY*, 1268-1281., 1268-1281.
17. Solt, F. (2019). Measuring Income Inequality Across Countries and Over Time: The Standardized World Income Inequality Database. *Preprint*, 1-23.
18. United Nations Development Programme. (2019). *Human Development Report 2019*. New York: United Nations Development Programme.
19. World Bank Group. (2016). *GEORGIA: RECENT TRENDS AND DRIVERS OF POVERTY REDUCTION*. Washington: World Bank.
20. Yemtsov, R. (2001). *Inequality and Income Distribution in Georgia*. Washington : World Bank.

ცოტნე იაშვილი

ივ.ჯავახიშვილის სახ.თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ეკონომიკისა და ბიზნესის
ფაკულტეტის დოქტორანტი

**უთანაბრობის შეფასება საქართველოში: შემოსავლების უთანაბრობა ქალაქ-
სოფლის ჭრილში
რეზიუმე**

უთანაბრობა მნიშვნელოვანი პრობლემაა როგორც საქართველოში ასევე მის ფარგლებს გარეთ. ის საჭიროებს მრავალმხრივ შესაწავლას. ვინაიდან, უთანაბრობას აქვს სხვადასხვა ტიპის გავლენა ეკონომიკურ ზრდაზე, მდგრად განვითარებასა და ზოგადად, კეთილდღეობაზე. მისი ეფექტები განსხვავებულია მოკლევადიან და გრძელვადიან პერიოდში.

წინამდებარე სტატიის მიზანს წარმოადგენს შეაფასოს და გაანალიზოს საქართველოში არსებული სიტუაცია შემოსავლების უთანაბრობის კუთხით. ასევე, განსაკუთრებულად კი ხაზი გაუსვას უთანაბრობის სივრცულ გადანაწილებას ქალაქი-სოფლის ჭრილში.

ზემოაღნიშნული მიზნების მისაღწევად სტატიაში გამოყენებულია სხვადასხვა ტიპის მონაცემები. ერთ-ერთი ასეთი არის საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის შინამეურნეობების ინტეგრირებული კვლევის მონაცემები. ასევე საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის მიერ შემოსავლების მიხედვით დათვლილი ჯინის კოეფიციენტები. იმისათვის რომ გამოვყოთ სახელმწიფოს მიერ შემოსავლების განაწილების ეფექტი საქართველოში ამისათვის გამოყენებულია SWIID (Standartized World Income Inequality Database)-ის მონაცემთა ბაზა. კერძოდ, ჯინის კოეფიციენტები, შემოსავლების მიხედვით როგორც პირველადი საბაზრო ჯინის კოეფიციენტები ასევე, განკარგადი შემოსავლის მიხედვით (გადასახადების და ტრანსფერტების შემდეგ) დათვლილი ჯინის კოეფიციენტები.

როგორც ანალიზი გვიჩვენებს საქართველოში შემოსავლების უთანაბრობის მაჩვენებლები გაცილებით მაღალია, ვიდრე ოფიციალური ჯინის ინდექსები გვიჩვენებს. კერძოდ, ქალაქის ტიპის დასახლებების შემოსავლები 1,8 ჯერ აღემატება სოფლის ტიპის დასახლებებს. მიუხედავად იმისა, რომ სტიპენდიები, პენსია და სხვადასხვა ტიპის შემწეობები მნიშვნელოვან როლს თამაშობს აღნიშნული განსხვავების დაფარვაში. მიუხედავად ამისა, ზემოხსენებული განსხვავება საკმაოდ დიდია. კიდევ ერთი ტენდენცია რაც იკვეთება არის, ის რომ მაღლიან მაღალია ვალის წილი მთლიან შემოსავლებში. ფინანსურ რესურსებზე დაწესებული შეზღუდვები კიდევ უფრო ართულებს ამ სიტუაციას და გამოიწვევს შემოსავლების უთანაბრობის ზრდას. აღსანიშნავია, ისიც სახელმწიფოს ფისკალური ეფექტები შემოსავლების განაწილების კუთხით ბოლო ათწლეულის განმავლობაში არის სტაბილური, თუმცა საკმაოდ მცირე. ამიტომ მნიშვნელოვანია რომ სახელმწიფომ შეიმუშავოს უფრო ეფექტური ფისკალური ინსტრუმენტები, რათა მაქსიმალურად ეფექტურად მოხდეს შემოსავლების განაწილება.

Ana Guchua

Phd student, Kutaisi University

**GEOECONOMIC BENEFITS OF POST-PANDEMIC TOURISM
(ON THE EXAMPLE OF GEORGIA)**

DOI: 10.36172/EKONOMISTI.2020.XVI.03.GUCHUA

Annotation. *The paper presents the geo-economic approach of tourism development and the state of this sector considering Covid-19 Pandemic of 2020. The response measures taken by the state government and possible risks and threats of implementing the anti-crisis plan of the tourism sector are analyzed, as well as ways to overcome them. The future geoeconomic opportunities of tourism and new direction of the country, that have emerged since the spread of the pandemic, are explored.*

Key words: *pandemic, tourism, geoeconomics*

Introduction

Geoeconomics gained great importance in the system of modern science, because of the development of global economic processes. The tourism space, tourist flows, as well as dividing the world into countries that receive tourists (with a favorable climate and tourist infrastructure) and ensure the flow of tourists are among the modern, major trends of geoeconomics [Ignatyeva..., 2018:515-517]. However, tourism (including international) was not part of the problem field of modern geoeconomics. Tourism is beyond the study of modern geoeconomics, although it is a factor of international economic relations, regional development and the most dynamic socio-economic phenomenon of the countries in the XX-XXI century, along with urbanization, industrialization and the spread of information technology.

Lack of research on geoeconomic topics in tourism restricts adequate assessment of the main factors influencing the development of tourism in Georgia. One of these factors is the geographical position of the country, which allows to develop intense tourist flows.

The aim of this article is to evaluate the geoeconomic position of Georgia as a tourist destination and to justify the potential base vector of the future tourism policy considering Covid-19 Pandemic of 2020. The paper also analyzes the need of promoting the directions that have emerged as a result of the above circumstance.

Impact of the 2020 pandemic on tourism sector

From the point of view of geoeconomics, the main beneficiary of the tourism system is a destination. Destination is a specific target object for a particular geographic group of tourists. According to Bieger a destination is a geographical area (location, region, country), which is the purpose of travel for visitors (or segment of visitors), has the necessary infrastructure for accommodation, nourishment, entertainment, informative and recreational activities, and is a subject of competition in the tourism market and a strategic business object [Bieger, 2000:56-59]. Based on these research premises the **geoeconomics of tourism** can be defined as a science of spatial and economic relations, which involve destinations that have a goal to successfully compete for consumers of tourist products and to maximize income from tourism. Development of a tourist destination depends on its inclusion in the global tourist, investment and innovation flows, i.e. geoeconomic position of the country [Tarasionak..., 2016:17].

As on other sectors of the economy, numerous factors are affecting the tourism industry and its development. Among them are such external, unforeseen factors as, for example, the spread of the Covid-19. Tourism industry has suffered the most the in Georgia from this pandemic. Without considering this event, any discussion in the field of tourism at this stage would be devoid of reality. Thus, it is important to briefly consider the impact of the pandemic on this sector in general, including by analyzing the response measures taken by the state.

There is no analogue of this challenge in the history of mankind. In a short and specific moment of time, the world faced three major mega challenges: The failure of global health, the problems in the economic sector and a completely different reality in international relations [Papava..., 2020]. Naturally, this viral event has dealt the biggest blow to the healthcare sector, however, the large-scale fluctuations caused by this have been no less detrimental effects on such important and fundamental geoeconomic factors as the economy and international relations. As a result, the modern world, countries and people have to deal not only the typical recession, but with a deeper, more comprehensive and global challenge. The results are reflected in all geographical units of the world and in almost every segment with devastating impact on industry.

The impact of the unprecedented crisis of the coronavirus pandemic is huge in the world economy and especially in the tourism economy, given the direct and huge shock of this sector. According to the OECD, the COVID-19 impact point to 60% decline in international tourism in 2020. This could rise to 80% if recovery is delayed until December [OECD, 2020]. In Georgia the COVID-19 pandemic has had a significant impact the country's fastest growing industry – tourism.

According to the National Statistical Office, real Gross Domestic Product (GDP) declined by 7.7 percent in June 2020 compared to the same period of the previous year, while the average rate for the first six months of 2020 stood at 5.8 percent. In June 2020 a downward trend was observed in almost all sectors compared to the same period of the previous year, namely in mining and quarrying and water supply, sewerage, waste management and remediation activities [GEOSTAT A, 2020].

Under the baseline scenario, the economy will shrink 4.5-5.5% in 2020 and will grow by 5.0-6.0% in 2021. Under the same scenario, GDP will return to its level of the 4-th quarter of 2019 in the 3-rd quarter of 2021. It is true that *“there will be greater decline in 2020, however, unlike the previous crisis, recovery is expected to be faster”* [Nadaraia..., 2020:7]. As for the tourism sector and related statistics before and after the 2020 pandemic, up to 9.4 million visitors visited Georgia, and tourism inflows stood at US\$ 3.3 billion in 2019 [Government of Georgia, 2020]. In January-February 2020, the number of international travelers increased by 10% and revenue by 6%. The number of arrivals of international non-resident travellers to Georgia equalled 1.3 million in the first quarter of 2020, which is 17.6 per cent lower compared to the previous year [GEOSTAT B, 2020].

As for the local tourism statistics for the first quarter of 2020, about 887.2 thousand Georgian resident visitors aged 15 years and older made on average 1.0 million visits per month on the territory of Georgia. The number of visitors during the reporting period is 3.4% lower than the corresponding data for the first quarter of 2019 [GEOSTAT C, 2020]. A total of 619,900 Georgian resident travellers took a trip outside of the country in the first quarter of 2020, which is 8.5 per cent lower compared to the same quarter of the previous year. The forecast for

tourism inflows in 2020 has deteriorated, although a return to 2019 levels in the second half of 2021 is still considered a baseline scenario. Forecast deterioration of tourist inflows and FDI, as well as less-than-expected fiscal stimulus effect, is offset by relatively improved expectations for exports and remittances. According to the baseline scenario, the economic growth expectation for 2020-21 is unchanged: in 2020 the economy will shrink 4.5-5.5%, and in 2021 growth is expected in the range of 5.0-6.0% [Nadaraia..., 2020:2-5].

According to 2019 data, the tourism sector employs about 150,000 people and tourism's contribution to GDP is 11.5% in Georgia [Government of Georgia, 2020]. According to industry experts, by 2020, the contribution of tourism to economic is more than 8% and its share in GDP is estimated at about GEL 4 billion [Chikhladze, 2020]. Expected losses only at the expense of this sector could be GEL 3 billion. However, tourism is not considered as a single sector, as it has close economic ties with other sectors, such as transport, communications, food production and supply. A chain reaction will lead to a sharp decrease in supply and demand. Thus, the above mentioned amount can be further increased, which will be reflected in other sectors as well.

What has been done to overcome the crisis in the tourism industry

Due to the 2020 pandemic, the state government implemented certain benefits, which is reflected in the three-stage Tourism Revival Anti-Crisis Plan. The first stage concerned the assistance to tourism related business entities. In the second stage, the remuneration of the employees in the industry and state subsidies according to different categories of employees was implemented. The third stage involved various facilities for accommodation and food objects, as well as travel companies and guides. The total budget of the above-mentioned anti-crisis plan is GEL 200 million [Government of Georgia, 2020]. It includes a **tourism implementation plan**, which also consists of three phases. Given the **new competitive advantages** (E.g., an internationally recognized, successful country in the fight against pandemics) and against the background of the possibility of existence and development of **new, demanded tourism products** (Medical and health tourism, etc.), For the first preparatory phase the government is planning to introduce safety standards to the following facilities: border checkpoints and airports (IATA/ICAO/EC); accommodation facilities / guides / food facilities (WHO&UNWTO); transport companies, intercity transport. Also will be implemented: the support of the private sector to implement standards, trainings, guidelines; creation of a safe corridor between countries; Georgia's integration into the cooperation of EU countries; international marketing campaign with the slogan **“Georgia – a safe destination”**.

Second phase aimed to create safe tourist zones and activate domestic tourism. From July 1, the third phase - the launch of international tourism - was planned, which involved the opening of land and air borders in accordance with safe corridors and the gradual restoration of flights. However, the change and postponement of these plans became necessary due to the given epidemiological situation in Georgia and in the world. According to the EU's recommendation (presented on June 11), **A foreign country can not open its borders only with individual EU countries**, Borders should be opened with all countries. According to the current assessment, Georgia meets the requirements of the EU in terms of opening the border [Nadaraia..., 2020:22]. At this stage, according to the decision of the Interagency Coordination Council in Georgia on July 8, the border is open with 5 EU member states. (Germany, France, Latvia, Lithuania and Estonia). Despite the decision of border opening, the exact date of restoration of regular flights is unknown.

Thus, it is necessary to focus more on domestic tourism, its development and promotion. According to the OECD, domestic tourism accounts for around 75% of the tourism economy in OECD countries, which they consider as a main priority of recovering this sector. Consequently, countries where domestic tourism already accounts for a significant share of the tourism economy are expected to recover more quickly than countries that are largely dependent on international tourism flows [OECD, 2020]. This once again emphasizes the necessity of promoting domestic tourism and providing the desired attention to the country's own visitors.

This period is important to be used to create a quality infrastructure, to improve infrastructure and services at hotels and various tourist facilities, to introduce technologies and new management systems and to create tourism products in a new direction, which includes the development of national parks, nature reserves and protected areas, health tourism. It should be noted, that the **geo-economic potential of Georgia** provides a full opportunity for this.

The COVID-19 pandemic brought to the fore the need of self-sufficiency of states, Emphasized the importance of local production and the need to diversify supply networks, because, after the lockdown of China disruption of supply chains has been a major problem for companies. In recent years, Georgia's economic development has been largely driven by the development of services, where tourism has been a major catalyst together with trade, construction, and other services. In 2009-2019, the share of services in the Georgian economy increased from 60% to 78%. At the same time, due to the lack of production, most of this income comes from imports. Therefore, for Georgia's economic growth, the focus should be on strengthening production capacity. In this regard, it is important to stimulate both local companies and attract foreign investment. Georgia, with its physical-geographical and climatic conditions, has a good potential to develop the agricultural sector, to diversify exports [Galt & Taggart, 2020:2].

Georgia has **a favorable geo-economic position** for the development of exports, which is a very important and profitable condition for its promotion. Moreover, it is evident, that as a result of the virus spreading worldwide the world trade order is changing. Developed countries will try to maximize diversification by moving most of their enterprises from China to their own countries, as the costs there will be high and inefficient. In this logistics chain, Georgia has all the prerequisites (strategic location, low taxes, etc.) to be economically strengthened.

Geo-economic factors of Georgia - an advantage of tourism restoration

Physical-geographical analysis of the geo-economy of Georgia is closely related to the tourism industry. Moreover, it is one of the crucial factors in the development of tourism, for the simple reason that the location, the side of the travel area chosen by the tourist, given the natural conditions, plays an important role. This is primarily due to the proximity to the sea, mountains and forests, as well as the peculiarities of the coastline. In this regard, Georgia has all the advantages to meet the abovementioned needs of travellers.

It is also important to consider the physical-geographical advantages of the country such as the relief of the country. In particular, it refers to mountain relief, which in addition to the aesthetic point of view is the most important recreational resource - with fresh mountain air, increased degree of ultraviolet radiation or destination for mountain skiing. Also, forest resources are important, which, with a healing function, allows the vacationer to isolate. The existence of seaside is also important; river and lake resources, which enables climate enrichment at the country level. This also make the tourists able to relax on the water and engage in water sports. It should be noted, that the abundance and diversity of these resources in Georgia especially ensures the attractiveness of the country for foreign visitors who will decide to travel after the

pandemic 2020. In addition, resources such as mineral waters, healing muds, etc. play an important role for many foreign vacationer.

The **influence of economic-geographical factors in the tourism industry** is great. This influence is manifested in two main directions, in particular, economic-geographical factors as: 1) the object, the means of attracting tourists and 2) the means of tourism development. The first of these refers to the differences between countries and regions and the ability of the country to respond the visitors' relevant requirements with considering these factors. In the second factor is implied infrastructure in a particular country or region, the level of economic development, the development of internal and/or external communications, the improvement of vehicles. One of the **important economic-geographical factors is the transit capabilities of the host country** [Gorgiladze, 2012:11-12]. In this regard, the geoeconomic advantages of the country (a wide range of regional features of Georgia and the unique transit opportunities of the country) provide a unique opportunity to launch the tourism industry and offer new opportunities to visitors.

Conclusion

At the beginning of the XXI century, tourism plays an important role in the economic development of various countries around the world, including Georgia. Promotes activities such as: supply and demand, marketing, transportation and housing. In this way, tourism is a powerful contributor to both social and economic development.

The geoeconomic approach allows us to look at the tourism market as a spatially hierarchical system in which each country has a definite place. Consideration of the country's geoeconomic potential, in assessing the tourism sector, is one of the important preconditions to make a comprehensive and complex analysis of the sector, which in turn has a positive impact on the right policy implementation in this sphere. In this regard, Georgia has a unique geoeconomic potential, the use of which requires appropriate measures to be taken and to make proper use of available resources.

Given the impact of the pandemic 2020, to analyze Georgia's potential and guide the economy in the right direction, along with tourism it is important to promote new directions such as: agriculture, advancing and restoring traditional fields, which, in turn, will help to capture new industrial niches in the world geoeconomy. However, at the same time, the geoeconomic potential of the country, its right assessment/use for the tourism sector is an additional opportunity and a real contributing factor to the launch of tourism. Thus, it is important for the state to plan and implement the anti-crisis plan properly. The steps that the government must take should be aimed at overcoming the negative consequences of the crisis and accelerating economic growth.

Reference

1. Bieger, T. 2000. Destinations management. In Gewalt, Stefan (ed.): Handbuch des Touristik-und Hotelmanagement. München, 5th edition. Volume2, pg. 56-59.
<https://www.alexandria.unisg.ch/14157/>
2. Chikhladze N., 2020, Urban Economics and Pandemic Challenges. <http://unik.edu.ge/News/1040>
3. Galt & Taggart, 2020, GEORGIAN ECONOMY – NEED FOR A NEW ECONOMIC MODEL IN THE CONTEXT OF GLOBAL CHANGE, pg. 2.
<https://galtandtaggart.com/upload/reports/26953.pdf?fbclid=IwAR0oS9nayaG0pRR4TUSpSLLkYMFHFWx9LIH-tid7fvAA9KUFAFOEzgyPE8>
4. Gorgiladze I., 2012, Geography of tourism, Lecture course, pg.11-12.

- <https://www.yumpu.com/it/document/read/34548897/->
5. Government of Georgia, Anti-crisis plan for tourism, 2020.
http://www.economy.ge/uploads/files/2017/news/2020/final_tourism_presentation.pdf
 6. Ignatyeva I, Isaev B., 2018, Modern Trends in Geo-Economics and Geopolitics. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 273. pg. 515-517.
<https://doi.org/10.2991/csis-18.2019.104>
 7. Nadaraia A., et al., 2020, Impact of COVID-19 on the Georgian economy. TBC Capital.
<https://tbccapital.ge/publications/COVID-19-is-gavlana-saqarTvelos-ekonomikaze--ivnisis-ganaxleba>
 8. National Statistics Office of Georgia, Preliminary Assessment of Economic Growth June 2020.
<https://www.geostat.ge/ka/single-news/1902/ekonomikuri-zrdis-tsinastsari-shefaseba-ivnisi-2020>
 9. National Statistics Office of Georgia. Foreign Visitor Statistics (I quarter, 2020).
<https://www.geostat.ge/ka/single-news/1843/utskhoel-vizitorta-statistika-i-kvartali-2020-tseli>
 10. National Statistics Office of Georgia. Local Tourism Statistics (I quarter, 2020).
<https://www.geostat.ge/ka/single-news/1869/adgilobrivi-turizmis-statistika-i-kvartali-2020-tseli>
 11. OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19), Tourism Policy Responses to the coronavirus (COVID-19), 2020. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/tourism-policy-responses-to-the-coronavirus-covid-19-6466aa20/>
 12. Papava V., Charaia V., 2020, The Coronary Crisis and Some Challenges of the Georgian Economy.
https://www.researchgate.net/publication/340209256_koronomikuri_krizisi_da_sakartvelos_ekonomikis_zogierti_gamotsveva;
 13. Tarasionak A., 2016, Geo-economic Position of Belarus as a Tourist Destination. Journal of Geography, Politics and Society, volume 6, N 4, pg. 17.

ანა გუჩუა

დოქტორანტი, ქუთაისის უნივერსიტეტი

**პოსტ-პანდემიური ტურიზმის გეოეკონომიკური უპირატესობები
(საქართველოს მაგალითზე)
ვრცელი რეზიუმე**

გლობალური ეკონომიკური პროცესების განვითარების შედეგად გეოეკონომიკამ განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა მეცნიერების სისტემაში. გეოეკონომიკის თანამედროვე, ძირითად ტენდენციებს შორის მოიაზრება ტურისტული სივრცე, ტურისტების ნაკადები, ასევე მსოფლიოს დაყოფა ტურისტების მიმდებ (ხელსაყრელი კლიმატისა და ტურისტული ინფრასტრუქტურის მქონე) და ტურისტთა ნაკადის უზრუნველყოფ ქვეყნებად. თუმცა, თანამედროვე გეოეკონომიკის ჭრილში, ტურიზმს (მათ შორის საერთაშორისო ტურიზმს) შედარებით ნაკლები ყურადღება ექცევა. ტურიზმი თანამედროვე პრობლემური გეოეკონომიკის კვლევის მიღმა, მიუხედავად იმისა, რომ ეს არის საერთაშორისო ეკონომიკური ურთიერთობების, რეგიონული განვითარების ფაქტორი და XX-XXI საუკუნის

ქვეყნების ყველაზე დინამიური სოციალურ-ეკონომიკური ფენომენი, ურბანიზაციასთან, ინდუსტრიალიზაციასთან და საინფორმაციო ტექნოლოგიების გავრცელებასთან ერთად.

ტურიზმის გეოეკონომიკა შეიძლება განისაზღვროს, როგორც სივრცითი და ეკონომიკური ურთიერთობების მეცნიერება, რომლის მიზანს წარმოადგენს წარმატებული კონკურენცია ტურისტული პროდუქტების მომხმარებლებისათვის, ტურიზმიდან მაქსიმალური მოგების მისაღებად. კონკრეტული ტურისტული დანიშნულების ადგილის განვითარება კი დამოკიდებულია მის ჩართულობაზე გლობალურ ტურისტულ, ინვესტიციებისა და ინოვაციების ნაკადებში, ანუ ქვეყნის გეოეკონომიკურ მდგომარეობაზე.

ტურიზმის სფეროში გეოეკონომიკური თემების შესახებ კვლევის სიმწირე ზღუდავს სხვადასხვა ქვეყნებში, მათ შორის საქართველოში, ტურიზმის განვითარებაზე გავლენის მქონე ძირითადი ფაქტორების ადეკვატურ შეფასებას. ერთ-ერთი ასეთი ფაქტორი არის საქართველოს გეოგრაფიული მდებარეობა, რაც საშუალებას იძლევა ინტენსიურად გაიზარდოს ტურისტთა ნაკადი.

წარმოდგენილი სტატიის მიზანია შეაფასოს საქართველოს, როგორც ტურისტული ადგილის გეოეკონომიკური პოზიცია და განიხილოს მომავალი ტურისტული პოლიტიკის შესაძლებლობები, მათ შორის 2020 წლის პანდემიის გავლენის გათვალისწინებით, ვინაიდან კორონავირუსის პანდემიის უპრეცედენტო კრიზისის გავლენა დიდია მსოფლიო ეკონომიკაში და მათ შორის განსაკუთრებით ტურიზმის ეკონომიკაში, ამ სექტორის უშუალო და უზარმაზარი შოკის გათვალისწინებით. ნაშრომში ასევე გაანალიზებულია იმ მიმართულებების ხელშეწყობის აუცილებლობა, რაც გამოიკვეთა ზემოაღნიშნული გარემოების შედეგად.

გეოეკონომიკური მიდგომა საშუალებას იძლევა ტურიზმის ბაზარს შევხედოდეთ, როგორც სივრცით იერარქიულ სისტემას, რომელშიც თითოეულ ქვეყანას აქვს გარკვეული ადგილი. ტურიზმის სექტორის შეფასებაში ქვეყნის გეოეკონომიკური პოტენციალის გათვალისწინება წარმოადგენს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წინაპირობას იმისათვის, რომ მოხდეს სექტორის სრულყოფილი და კომპლექსური ანალიზი, რაც თავის მხრივ დადებითად აისახება ამ სფეროში სწორი პოლიტიკის გატარების საკითხებში. აღნიშნული კუთხით, საქართველოს გააჩნია უნიკალური გეოეკონომიკური პოტენციალი, რომლის გამოყენებაც შესაბამისი ზომების გატარებას და არსებული რესურსების სათანადოდ გამოყენებას მოითხოვს.

2020 წლის პანდემიის გავლენის გათვალისწინებით, საქართველოს პოტენციალის გაანალიზებისას და ეკონომიკის სწორი მიმართულებით წარმართვისათვის ტურიზმთან ერთად მნიშვნელოვანია ისეთი ახალი მიმართულებების ხელშეწყობა, როგორებიცაა: სოფლის მეურნეობა, ტრადიციული დარგების წინ წამოწევა და აღდგენა, რაც თავის მხრივ ხელს შეუწყობს მსოფლიო გეოეკონომიკაში ახალი ინდუსტრიული ნიშების დაკავებას. თუმცა, ამასთან ერთად, ქვეყნის გეოეკონომიკური პოტენციალი, მისი სწორი შეფასება/გამოყენება ტურიზმის სექტორ-

რისთვის წარმოადგენს დამატებით შესაძლებლობებს და ტურიზმის ამოქმედების რეალურ ხელშემწყობ ფაქტორს. ამდენად, მნიშვნელოვანია სახელმწიფოს მხრიდან განხორციელდეს ანტიკრიზისული გეგმის სწორად დასახვა და მისი შესაბამისი რეალიზება. ნაბიჯები რომლებიც ხელისუფლებამ უნდა გადადგას მიმართული უნდა იყოს კრიზისის ნეგატიური შედეგების დამლევასა და ეკონომიკური ზრდის დაჩქარებაზე.

ჟურნალი “**ეკონომისტი**”

მისამართი: თბილისი, 0105, გ. ქიქოძის ქ. 14; ტელ.: 293 34 44; 599 970103.

ჟურნალ “ეკონომისტი” სტატიების გამოქვეყნების წესები იხილეთ ვებგვერდზე:
ekonomisti.tsu.ge

Journal “**Ekonomisti**”

Address: Tbilisi, 0105, Kikodze street, tel. (+995 32) 293 34 44; 599 970103

Rules of Publication of articles in the journal “Ekonomisti” see: ekonomisti.tsu.ge

თსუ პაატა გუგუშვილის ეკონომიკის ინსტიტუტის გამომცემლობა

რედაქტორი **ნატო აბესაძე**

Publishing House of Paata Gugushvili Institute of Economics of TSU

Redactor **Nato Abesadze**